

Szerkesztette:
KOVÁCS I. GÁBOR

Összeállították:
KOVÁCS I. GÁBOR, TAKÁCS ÁRPÁD

Megjelent a kar megalakulásának centenáriumán.

hit
– tudomány –
közélet

A DEBRECENI TUDOMÁNYEGYETEM REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI KARA
(1914–1950) PROFESSZORAINAK ÉLETRAJZI ADATTÁRA ÉS ÉLETÜTLÉIRÁSA

MAGYARORSZÁGI EGYETEMI TANÁROK ÉLETRAJZI ADATTÁRA 1848–1944.
II.

ELTE EÖTVÖS KIADÓ
EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

HIT – TUDOMÁNY – KÖZÉLET

Sorozatszerkesztő
KOVÁCS I. GÁBOR

HIT – TUDOMÁNY – KÖZÉLET

A DEBRECENI TUDOMÁNYEGYETEM
REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI KARA
(1914–1950) PROFESSZORAINAK
ÉLETRAJZI ADATTÁRA ÉS ÉLETÚTLEÍRÁSA

MAGYARORSZÁGI EGYETEMI TANÁROK
ÉLETRAJZI ADATTÁRA 1848–1944
II.

SZERKESZTETTE
KOVÁCS I. GÁBOR

ÖSSZEÁLLÍTOTTÁK
KOVÁCS I. GÁBOR – TAKÁCS ÁRPÁD

A kiadvány az OTKA K 109209 sz. kutatása keretében készült.

A kötet megjelenését támogatta:

Országos Tudományos Kutatási Alap
Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Tiszántúli Református Egyházkerület
Dunamelléki Református Egyházkerület

Lektorálta
Baráth Béla Levente
Fekete Károly

ISBN 978-963-284-559-3

ISSN 0866-3157

© Szerkesztők, 2014

 **ELTE
EÖTVÖS
KIADÓ** www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Társadalomtudományi Kar dékánja

Felelős szerkesztő: Pál Dániel Levente

Borító: Csele Kmotrik Ildikó

Tördelőszerkesztő: Heliox Film Kft.

Nyomda: Multiszolg Bt.

TARTALOM

Bevezetés a magyarországi protestáns egyetemi tanárok (1848–1944) életrajzi adattáraihoz (<i>Kovács I. Gábor</i>)	7
A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) egyetemi tanárainak életrajzi adattára és életútleírása (<i>Összeállította: Kovács I. Gábor és Takács Árpád</i>)	25
Az adattár címszavai	27
Rövidítések az adattárban	31
Czegléd Sándor	35
Csánki Benjamin.. .. .	42
Csikesz Sándor	45
Erdős József	52
Erdős Károly	56
Ferenczy Gyula	59
Kállay Kálmán	65
Kiss Ferenc	70
Lencz Géza	76
Makkai Sándor	80
Pákozdy László Márton	89
Pokoly József	97
Révész Imre	103
Sass Béla	120
Soós Béla	123
Tóth Endre	126
Török István	136
Varga Zsigmond	142
Vasady Béla	146
Zoványi Jenő	156
A Debreceni Református Hittudományi Kar professzorainak származásáról és tudományos pályájának néhány mutatójáról az adattár alapján (<i>Kovács I. Gábor</i>)	163
A református egyetemi tanárokhoz kapcsolódó – nem egyes személyekről szóló – válogatott irodalom (<i>összeállította: Kovács I. Gábor</i>)	205

KOVÁCS I. GÁBOR

BEVEZETÉS A MAGYARORSZÁGI PROTESTÁNS EGYETEMI TANÁROK (1848–1944) ÉLETRAJZI ADATTÁRAIHOZ

A TUDÁSELITTŐL AZ EGYETEMI TANÁRI ADATTÁRIG...

A polgári kori Magyarország egyetemi tanáraival azért kezdtünk intenzíven foglalkozni, mert a két világháború közötti tudáselit vizsgálata során nyilvánvaló lett, hogy a tudáselit meghatározó törzse az egyetemi tanárság. A két világháború közötti tudáselit-pozíciók majdnem kétharmadát egyetemi tanárok birtokolták. Maguknak a magyarországi egyetemeknek a 19. század közepétől a polgári korszak végéig egyre növekedett a szerepük a tudás termelésében, ellenőrzésében, elosztásában, a tudástőke kezelésében. A tudáshierarchia csúcsán elhelyezkedő egyetemi tanárság részben közvetlenül, részben közvetve ellenőrizhette a középosztályba kerülés intézményes csatornáit. Meghatározó arányban egyetemi tanárok voltak a tudáselit másik csúcsintézményének, a Magyar Tudományos Akadémiának a tagjai is. Szerepet játszottak az egész oktatási rendszer, a tudomány, a kultúra és a művészet irányításában, a kultuszárca melletti tanácsokban, testületekben. Fontos pozíciókat töltöttek be a tudományos társaságok, a kulturális-közéleti társaságok és a szakmai érdekvédelmi szervezetek vezetői között. Ezért terjesztettük ki tudáselit-vizsgálatunkat az 1848 és 1944 között Magyarországon működött valamennyi egyetemi tanárra. Egyetemi tanárnak a polgári korszakban az egyetemi rangú oktatási intézmények meghatározott tanszékére királyi/kormányzói kinevezést kapott, egyetemi tanári esküt tett nyilvános rendes és nyilvános rendkívüli tanárokat tekintjük. A rendes és a rendkívüli tanári minőség is az egyetemi kar teljes jogú tagságával járt, egyedül a fizetési fokozatban volt különbség.¹

.....
¹ Többnyire a fiatalabbak kezdték rendkívüli tanárként, majd néhány év elteltével megkaphatták a rendes tanári kinevezésüket. Új diszciplínák vagy párhuzamos tanszékek tanárai is gyakran rendkívüli tanárként indultak. Nem tekinthetjük viszont egyetemi tanárnak a főiskolai/akadémiai tanárokat, de az egyetemi magántanárokat sem, s azokat sem, akik utóbbiak közül nyilvános rendkívüli vagy nyilvános rendes tanári címet kaptak. Ugyanis ez sem járt valóságos egyetemi tanári státusszal. Azok sem kerültek be adatbázisunkba, akik helyettesként láttak el egy tanszéket.

Kiindulópontunk az a tény, hogy a magyar egyetem eredetileg hitfelekezeti jellegű volt, s ez sokáig meghatározta az egyetemi tanárrá kinevezhető tudósok felekezeti hovatartozását. Történetileg első és sokáig egyetlen egyetemünket, a nagyszombatit Pázmány Péter esztergomi érsek 1635-ben mint érseki egyetemet alapította, s a jezsuita rend vezetésére bízta. Ennek az intézménynek a katolikus jellege egyértelmű volt. A katolikus hittudományi karnak, az előkészítő bölcsészeti s az 1667-ben létrehozott jogi karnak értelemszerűen csak katolikus tanárai lehettek. Az egyetem Mária Terézia által történt újraalapítása, a jezsuita rend feloszlatása, az *Inaugurale Diploma* 1780-as kiadása után királyi elhatározás alapján az érseki magyar tudományegyetem királyi magyar tudományegyetemmé lett, de katolikus jellege megmaradt az egyetemi alapok katolikus egyházi eredete és a katolicizmus államvallás-szerepe miatt is. Bár az állami szempontokat erőteljesen érvényesítő, felvilágosult II. József és utódja, II. Lipót is kinevezett a bölcsészkarra egy evangélikus professzort, s az államvallás-jelleg az 1791-es egyházi törvényekkel, a bevett felekezetek új rendszerével lényegében megszűnt, sőt a törvény kimondta, hogy a nyilvános állásoknál nem lehet különbséget tenni (bevett) felekezeti hovatartozás alapján, mégis 1792 után még évtizedekig fel sem merült, hogy az orvosi karral négykarúvá nőtt immár pesti egyetemen más, mint katolikus tudós kinevezett egyetemi tanár lehetne.

8

a hosszadalmas procedúra utolsó fórumán, az Államtanácsnál merültek fel aggályok lutheránus vallása miatt. Ekkor vetődött fel egyébként először, hogy vajon az egyetemi tanárookra is vonatkozik-e az 1791-es rendelkezés, amely szerint a nyilvános állásoknál nem lehet szempont a felekezet. Végül V. Ferdinánd az Államtanács alternatív javaslati közül 1843-ban Balassát nevezte ki, így ő, a magyar orvosi iskola alapítója lett az orvosi kar első nem katolikus egyetemi tanára (GYÖRI 1936: 412–426). Ezután a precedens után Eötvös József 1848-as egyetemi alapszabály-tervezetének 6. paragrafusában már az szerepel, hogy az „egyetemi tanárok valláskülönbség nélkül alkalmaztatnak”. Ez ugyan csak tervezet maradt, de a forradalmi időkben, 1848 júniusában a magyar kormány újabb protestánst nevezett ki a pesti egyetem egyik professzori székébe. A magyarul nem tudó Sangaletti Eduard helyét az orvosi kar kémia tanszékén ekkor foglalta el a késmárki eredetű pécsi gyógyszerész családban született, s öt évig Késmárkon tanult evangélikus ipartanodai tanár, Nendtvich Károly.² Az önkényuralom éveiben csupán egy protestánst neveztek ki egyetemi tanárnak. Thun Leo miniszter még 1851-ben a növényteni tanszék nyilvános rendes tanárává nevezte ki a forradalom utáni igazolási eljárásnál jó minősítést kapott Gerenday Józsefet,³ aki egyébként már 1849-től helyettesként tanított. Gerenday, akinek apja 1837-től a Nemzeti Színház számvevője volt, anyja pedig többgenerációs református papi családból származott (LUKÁCSY A. 2011: 14–20), az első református volt a pesti egyetem professzorai között. A kormányzat ezt követően, már a Szentszékkal kötendő 1855-ös konkordátum előtt óvatos lett még az egyetemi tanárság előszobájának tekinthető magántanári habilitációknál is. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1853 decemberében rendeletet bocsátott ki, amelyben előírta, hogy ha nem katolikus személy folyamodik magántanárságért, akkor az egyetemnek még az eljárás megindítása előtt kérnie kell a minisztérium hozzájárulását (SASHEGYI O. 1974: 351–352). Az egyetem katolikus jellegével kapcsolatos óvatosságnak lett a kárvallottja 1855-ben az evangélikus Wagner János, aki egy jómódú komáromi viaszgyertyaöntő mester fia volt. 1841-es első pályázásakor is jó véleményeket kapott, 1847-ben pedig kinevezték a diaetika és makrobiotika rendszeres díjazásban nem részesülő rendkívüli tanárává. 1848–49-ben ő helyettesítette a magyarul nem tudó Tognio Lajost az általános kórtan és gyógyszeratan tanszéken. Tognio 1854. év végi halála után a helytartóság elismerte, hogy a pályázók közül Wagner a legkiválóbb, evangélikussága (és kétséges lojalitása) miatt mégsem támogatta kinevezését (GYÖRY T. 1936: 472, 522). Közvetlenül az Októberi Diploma kiadása után viszont már sikerrel pályázhatott Wagner a sebészek

.....
² Politikai magatartása miatt már az 1849 év végi Geringer-féle „purificatio” megfosztotta tanári állásától (GYÖRY 1936: 492–496). Később műegyetemi tanár lett.

³ „Kifogástalan politikai érzületű” (SZENTPÉTERY I. 1935: 414).

Felekezet	Az első kinevezés éve szerinti csoportok					Összes kinevezett egyetemi tanár
	– 1866	1867 – 1894. máj.	1894. jún. – 1919. aug.	1919. szept. – 1931	1932 – 1944. okt.	
római katolikus	102 15,5 90,3	121 18,4 60,2	161 24,5 58,5	121 18,4 62,4	152 23,1 58,2	657 100,0 62,9
református	1 0,5 0,9	32 17,5 15,9	57 31,3 20,7	40 22,0 20,6	52 28,6 19,9	182 100,0 17,4
evangélikus	6 4,2 5,3	30 21,1 14,9	29 20,4 10,5	29 20,4 14,9	48 33,8 18,4	142 100,0 13,6
unitárius	0 0,0 0,0	2 18,2 1,0	2 18,2 0,7	1 9,1 0,5	6 54,5 2,3	11 100,0 1,1
görög katolikus	2 12,5 1,8	5 31,3 2,5	6 37,5 2,2	2 12,5 1,0	1 6,2 0,4	16 100,0 1,5
görögkeleti	2 40,0 1,8	1 20,0 0,5	1 20,0 0,4	0 0,0 0,0	1 20,0 0,4	5 100,0 0,5
izraelita	0 0,0 0,0	8 32,0 4,0	17 68,0 6,2	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	25 100,0 2,4
anglikán, felekezeten kívüli és nem ismert	0 0,0 0,0	2 33,3 1,0	2 33,3 0,7	1 16,7 0,5	1 16,7 0,4	6 100,0 0,6
Összesen	113 10,8 100,0	201 19,3 100,0	275 26,3 100,0	194 18,6 100,0	261 25,0 100,0	1044 100,0 100,0

részére rendelt belgyógyászati tanszékre. A helytartóság ekkori véleménye szerint az a körülmény, „hogy ágostai hitvallású, nem szolgálhat akadályul egy gyakorlati tudományos tanszékre való meghívásának”. A király 1861. január 8-án ki is nevezte (GYÖRY T. 1936: 549). 1862 tavaszán viszont már az eperjesi születésű evangélikus Greguss Ágost kinevezését elvetették, pedig a német tanszéknek csak a helyettesítésére terjesztette fel a kar.

A provizórium éveiben újra erős nyomás érvényesült az egyetem katolikus jellegének a megóvása érdekében. Scitovszky hercegprímás minden olyan esetben interveniált, amikor protestáns vagy izraelita vallású személy habilitációjáról vagy professzori kinevezéséről volt szó. Levelet írt a Helytartótanácsnak, sőt 1865 januárjában Wagner János újabb pályázata miatt a királynak is (SASHEGYI O. 1974: 350–353). Mivel azonban ebben az esetben csak áthelyezésről volt szó a másik belgyógyászati tanszékre, s a bécsi tanulmányi tanács is Wagnert minősítette a legérdemesebb pályazónak, a változó politikai helyzetben a király 1865. július 20-án mégis őt nevezte ki. A katolikus jelleg miatti erős korlátokat azonban jól mutatja, hogy a Wagner János korábbi tanszékére pályázó, eredetileg izraelita, de gyerekként katolizált Korányi Frigyes kinevezése 1866-ban majdnem meghiúsult amiatt, hogy aktájára valaki azt a téves információt írta, hogy református nővel kötött házassága miatt protestánsná lett (KORÁNYI 1928: 39). A kiegészítés előtt mindazonáltal még egy protestáns professzort neveztek ki a pesti egyetemre. A huszonnyolc éves, evangélikus Jurányi Lajos 1866. június 2-án Gerenday örökébe lépett a növénytan tanszéken. A nyíregyházi születésű, Bécsben és Jénában tanult Jurányi apja evangélikus lelkész és gimnáziumigazgató volt.

Balassa János 1843-as kinevezésétől kezdve, tehát 24 év alatt mindössze öt protestáns vallású személyt neveztek ki a pesti tudományegyetem professzori karába. Ez kevesebb, mint a kinevezettek 5 százaléka. (Az 1. sz. táblázat első oszlopának hét protestáns tanára közül kettőt a Műegyetemre neveztek ki.) Ez a 24 év mégis az egyértelmű katolikus jelleg lassú kikezdésének a negyedszázada. Eötvös József, akinek 1848-as egyetemi alapszabály-tervezetében is szerepelt az egyetemi tanárok valláskülönbség nélkül való kiválasztásának szempontja, a kiegészítés után újra vallás- és közoktatásügyi miniszterként, a liberális országgyűlési többségre

◀ 1. számú táblázat

A magyarországi egyetemek különböző felekezetű egyetemi tanárai az első kinevezésük szerinti csoportokban 1848 és 1944 között (abszolút számban és százalékban)*

* A táblázat mindenkinél az első egyetemi tanári kinevezésekor fennállott felekezeti hovatartozást vette figyelembe. (A kinevezések előtt és után is voltak felekezetváltások.) A műegyetemi tanárok közül a Műegyetem 1871-es egyetemi rangra emelése előtt kinevezett, de azután is szolgáló tanárok (18 fő) 1871 előtti kinevezési évükkel szerepelnek.

Egyetem	Felekezet								Összesen
	római katolikus	református	evangélikus	unitárius	görög katolikus	görögkeleti	izraelita	anglikán, felekezeten kívüli és nem ismert	
Bp-i tud. egy. (1848–1944)	282 75,4% 42,9%	28 7,5% 15,4%	38 10,2% 26,8%	0 0,0% 0,0%	8 2,1% 50,0%	4 1,1% 80,0%	11 2,9 44,0	3 0,8 50,0	374 100,0 35,8
Műegyetem (–1944)**	141 69,5 21,5	20 9,8 11,0	33 16,2 23,2	2 1,0 18,2	2 1,0 12,5	0 0,0 0,0	4 2,0 16,0	1 0,5 16,7	203 100,0 19,4
Kolozsvár I. (1872–1919)	75 52,8 11,4	34 23,9 18,7	16 11,3 11,3	3 2,1 27,3	3 2,1 18,8	0 0,0 0,0	10 7,0 40,0	1 0,7 16,7	142 100,0 13,6
Pozsony (1914–1919)	19 54,3 2,9	5 14,3 2,7	10 28,6 7,0	0 0,0 0,0	1 2,9 6,2	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	35 100,0 3,4
Debrecen (1914–1944)	36 36,0 5,5	47 47,0 25,8	16 16,0 11,2	1 1,0 9,1	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	100 100,0 9,6
Szeged (1920–1944)	43 55,8 6,5	25 32,5 13,7	6 7,8 4,2	1 1,3 9,1	1 1,3 6,2	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	1 1,3 16,7	77 100,0 7,4
Pécs (1920–1944)	31 60,8 4,7	4 7,8 2,2	16 31,4 11,3	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	51 100,0 4,9
Kolozsvár II. (1940–1944)	30 48,4 4,6	19 30,6 10,4	7 11,3 4,9	4 6,4 36,4	1 1,6 6,2	1 1,6 20,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	62 100,0 5,9
Összesen	657 62,9 100,0	182 17,4 100,0	142 13,6 100,0	11 1,1 100,0	16 1,5 100,0	5 0,5 100,0	25 2,4 100,0	6 0,6 100,0	1044 100,0 100,0

támaszkodva ki is nyilvánította az egyetem hitfelekezeti jelleg nélküli minőségét. 1868-ban az egyetemi tanárok fizetésének emeléséről döntve a következő radikális formulát használták: „megjegyeztetvén, hogy az engedélyezett összeg az egyetem *hitfelekezeti jelleg nélküli államintézeti minőségéhez* köttetvén, ebből a hittani kar nem részesíttethetett” (ECKHART F. 1936: 561). A jogi kar ugyan jegyzőkönyvileg rögzítette jogi aggályait az egyetemi alap és egyéb alapítványai katolikus természetéről, de ennek igazából már nem volt további gyakorlati következménye. A kérdés lényegében eldőlt. Eötvös József négyéves minisztersége alatt a pesti egyetemre négy protestánst terjesztett fel a királynak kinevezésre: a jogi karon 1868-ban a szentgáli nemesi közbirtokosi származású Kerkápoly Károlyt, a Pápai Református Kollégium neveltjét; a bölcsészkaron 1868-ban a református felekezetséget felvett zsidó származású Vámbéry Ármin nyelvész, majd 1870-ben a nagyenyedi kollégiumban nevelkedett Salamon Ferenc történészt, a dévai református lelkész fiát, és az evangélikus Greguss Ágoston irodalmárt, az eperjesi líceum lelkészi képesítésű igazgató-tanárának a fiát.

2. számú táblázatunkról leolvashatjuk, hogy az Eötvös-féle áttörés utáni 74 évben (1944-ig) még további 57 protestáns és 11 izraelita kapott egyetemi tanári kinevezést a Budapesti Tudományegyetemre. Összességében tehát az 1848 és 1944 között a Budapesti Tudományegyetemre kinevezett 373 tanárnak 17,7 százaléka volt protestáns (28 fő református, 38 pedig evangélikus) és 2,9 százaléka izraelita. Ez azt mutatja, hogy a magyarországi egyetemek közül itt volt a legalacsonyabb a nem katolikus részarány. A hittudományi karon persze értelemszerűen csak katolikus tanárok voltak, de az egyértelmű katolikus jelleg megszűnése ellenére a többi karon is mindvégig kiemelt szerepe maradt a katolikusoknak. Míg az összes egyetem átlagában közel száz év alatt 62,9 százalék volt a római katolikus professzorok részesedése, addig a Budapesti Tudományegyetem összes kinevezett tanárának 75,4 százaléka volt római katolikus. Ez azt jelenti, hogy a Budapesti Tudományegyetemen a hitfelekezeti jelleg formális megszűnése ellenére az Eötvös

2. számú táblázat

Az egyes magyarországi egyetemekre kinevezett tanárok felekezeti megoszlása 1848 és 1944 között (abszolút számban és százalékban)*

* Itt is, mint az 1. számú táblázatnál, az első egyetemi tanári kinevezéskor fennálló felekezeti hovatartozással számoltunk. (A kinevezések előtt és után is történtek felekezetváltások.)

** Táblázatunkban a Műegyetemnél vettük számba az 1920-ban alapított önálló tudományegyetemi közgazdaságtudományi karnak a tanárait is, bár a kart csak 1934-ben tagolták be az átszervezett Műegyetembe. Nem szerepelnek viszont az 1934-ben szintén a Műegyetem részévé vált s ekkor egyetemi rangra emelt állatorvosi főiskola és a Sopronba települt selmecbányai bányászati és erdészeti akadémia korábbi tanárai közül azok, akiket 1934-ben nem neveztek ki egyetemi tanárnak.

Az első egyértelműen protestáns dominanciájú egyetem az 1912-ben alapított, de csak 1914-ben induló Debreceni Tudományegyetem lett. Ez magyarázható a város és a régió felekezeti viszonyaival s azzal is, hogy az új egyetem a város

és a Tiszántúli Református Egyházkerület sokoldalú támogatásával a Debreceni Református Kollégium bázisán jött létre (KUN Béla 1941). Szigorúan jogi értelemben nem volt annak jogutódja, sok tekintetben mégis a többszáz éves intézmény kiteljesedésének tekintették. A folytonosságot jelezte, hogy lényegében a református teológiai akadémia alakult az egyetem református hittudományi karává. A jogi kar erősen épített a kollégium jogakadémiájára, a bölcsészettudományi kar pedig a bölcsészeti akadémiára. A három református akadémia tanárai néhány kivételtől eltekintve kinevezett egyetemi tanárok lettek. Az 1914-ben kinevezett 28 professzor közül 17 korábban a kollégium akadémiai tagozatának tanára volt (VARGA Z. 1967: 31). Összességében az 1914 és 1944 között működött debreceni professzorok csaknem kétharmada (64,0%) protestáns volt, szemben a kicsit több mint egyharmadnyi katolikussal (36%).

Ha még az eddigi statisztikai adatokhoz hozzáfűzzük az evangélikusok viszonylag magasabb számarányát a pozsonyi tudományegyetemen (evangélikus hittudományi karral), akkor kijelenthetjük, hogy a pesti tudományegyetem jogi értelemben vett katolikus felekezeti jellegének 1867 utáni egyértelmű megszűnése ellenére az egyes egyetemek tanári karainak hosszabb történeti időszakokon átívelő, sajátos felekezeti struktúrája volt. Az egyetemek különböző tanszékeinek betöltésénél a kétségtelen „államintézeti minőség” ellenére nem elhanyagolható szempont maradt a felekezeti hovatartozás. A karokon, az egyetemi autonómiákon belüli lobbizásoknál, a minisztériumi állásfoglalásoknál, taktikázásoknál valamilyen mértékben mindvégig szerepet játszott a kialakult felekezeti szerkezetek védelmének vagy ilyen-olyan irányú megváltoztatásának a szándéka (VARGA Z. 1967: 28–29). Erre vonatkozóan több példát említ a pécsi, a szegedi és a debreceni tudományegyetemekkel kapcsolatban Ladányi Andor is Klebelsberg felsőoktatás-politikájáról írott kismonográfiájában.⁴

A tárgyalt évszázados időszak egymást követő szakaszaiban az egyes felekezeti tömbök egymáshoz viszonyított arányai összességében jelentős elmozdulást mutattak. Az 1. sz. táblázat adatai alapján megállapíthatjuk, hogy az 1867 előtt kinevezett egyetemi tanárok között a katolikusok száma tizenötszöröse a protestánsokénak. Az Eötvös József-féle egyértelmű tabudöntés és az új egyetemek belépése után ez a szorzó az 1894-ig tartó szakaszban 1,89-re, az Eötvös Loránd miniszterségével kezdődő s 1919 végéig tartó időszakban pedig 1,83-ra csökkent. Az arány tehát a dualizmus egész időszakában csaknem állandónak tekinthető. A két világháború közötti első, lényegében Klebelsberg-féle miniszteri érában 1931-ig a kinevezett katolikus professzorok száma már csak 1,73-szorosa volt

⁴ LADÁNYI 2000: 103–107. A legismertebb ügy ezek közül a szegedi egyetem ún. világnézeti tanszékeire a protestáns tanárokkal párhuzamosan katolikus professzorok kinevezése volt. Giczi Zsolt pedig Hóman Bálint miniszteri időszakából ír le egy esetet (GICZI 2010: 30–31).

Az egyes egyetemek felekezeti színezete, az ezzel kapcsolatos törekvések, a professzori kar felekezeti összetételének történelmi változásai jelzik, hogy a felekezetiiség figyelmen kívül nem hagyható, elemzendő dimenzió. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy a felekezeti hovatartozás olyan komplex mutató volna, hogy érdemes lenne az egyetemes tudományosság művelőit, az egyetemi tanárokat felekezeti csoportonként is vizsgálni. Van azonban olyan látószög, ahonnan a felekezetiiség vizsgálata, a felekezetek szerinti tagolás olyan mélyebb értelmet nyerhet, aminek plusz heurisztikus hozadéka is lehet. Ez a történeti szociológia, a társadalomtörténet látószöge.

16

szociokulturális, etnokulturális alakzat, felekezeti-művelődési tömb: a városi gyökerű német – főleg felvidéki – evangélikus értelmiség; a városi, római katolikus iparosság; az asszimiláns zsidóság változatai; a több generáció óta államszolgálatban álló római katolikus hivatalnokság; a református kollégiumok és partikuláik, valamint a hozzájuk kapcsolódó parókiák és kisiskolák hálózatában, erőterében formálódó magyar etnikumú értelmiségi csoport; a római katolikus svábok és más, vidéki (nem városi) németek feltörekvő földműves és iparos blokkja. Ezeknek az egyetemi tanári rekrutáció szempontjából releváns kisebb-nagyobb társadalomtörténeti alakzatoknak a megnevezésében, mint láttuk, mindenütt szerepelt valamilyen felekezeti elem, ami az alakzat mintázatát döntő módon meghatározó, konstituáló tényező volt. A magyar nemzeti kultúra felekezeti fogantatású tagolódása s például a katolikus-protestáns hagyománykettősség műveltségalkító szerepe ismert a művelődéstörténeti irodalomban (KÓSA László 1993). Másrészt a magyar társadalomtörténeti kézikönyv is hangsúlyozza, hogy a koraújkori konfesszionalizáció óta az egyén társadalmi pozícióját, azonosságtudatát s közösségi életét is erősen befolyásolta a felekezethez tartozás, a teljes élet vallási keretezettsége. A kézikönyv azt is kiemeli, hogy a felekezetiiség egyúttal fontos etnokulturális hordozó is (KÖVÉR György 2001: 138–159). Tóth Zoltán úttörő társadalomtörténeti munkájában Szekszárd 19. század végi – 20. század eleji társadalmát elemezve olyan csoportokat írt le, amelyek esetében empirikusan bizonyította a felekezeti-etnikai dimenzió magyarázó erejét (TÓTH Zoltán 1989: 50–71). A jeles történeti szociológus, Karády Viktor egész munkásságának egyik újszerű törekvése a felekezeti-etnikai dimenzió jelentőségének dokumentálása a 19–20. századi magyar művelődés- és társadalomtörténetben (KARÁDY Viktor 1997; 2000 etc.).

Ezekre az alapokra is támaszkodva igyekszünk összekapcsolni a felekezetiiség művelődéstörténeti és társadalomtörténeti megközelítését. A százéves polgári korszak egyetemi tanárainak rekrutációja felől vizsgálódva azt feltételezzük, hogy az azonos felekezeti háttérű egyetemi tanárok életrajzi szócikkeinek, eredetüknek és életútjuknak egymás mellé helyezése az adattárban segít abban, hogy történeti alakulásában tudjuk megragadni, életteljesen és meggyőzően megrajzolni azokat a felekezeti-művelődési alakzatokat, amelyeket az egyszerűbb történeti-szociológiai mutatók számbavétele alapján is feltételeztünk. Láthatóbbá válhatnak a csoportokat összekötő jellegzetes társadalmi hálózatok, a tipikus élethelyzetek és kontextusok. Komplexebben tudjuk majd értelmezni, mit jelent az, hogy míg a református egyetemi tanárok kétharmada református, háromnegyede protestáns középiskolázásban részesült, addig az evangélikusok iskolázása is homogén ugyan, de kevésbé. Vagy például míg a református egyetemi tanárok apai ágon közel kétharmados arányban régi nemesi családból származtak, addig az evangélikusoknál ez az arány csak egynegyedes. Viszont az újnemesek részesedése az

utóbbiaknál kétszer annyi, mint a reformátusoknál. A református apák közül 40 százalék egyházi vagy tanügyi szolgálatban állt (lelkészek, tanárok, tanítók),⁵ az evangélikusoknál ez csak 27 százalék, de közülük meg többen működtek a szakigazgatásban, szakszolgálatban. A születési helyek esetében a reformátusoknál a rendi kiváltság nélküli települések a jellemzőek, az evangélikusoknál pedig inkább a volt szabad királyi városok. Az egyetemi tanárok közül a reformátusok nagyobb valószínűséggel műveltek bölcsész- és társadalomtudományokat, kivált jogtudományt, míg az evangélikusoknál az élő és az élettelen természettudomány volt a jellemzőbb, különösen az orvosi és a műszaki tudományok.

A TÖRTÉNETI-SZOCIOLÓGIAI LÁTÓSZÖG ÉS AZ ADATTÁR CÍMSZAVAI

Az erős történeti-szociológiai motiváció, a különböző szociokulturális, etno-kulturális alakzatok, felekezeti-művelődési tömbök gyökereinek s kiterjedésük határainak keresése miatt fordítottunk adattárunk összeállításánál olyan nagy gondot a családi adatokra: szülők, nagyszülők, dédszülők, testvérek, a feleségek családja s a gyermekek. Igyekeztünk számba venni a családok nemességét, felekezeti hovatartozását, társadalmi státuszát, foglalkozását, vagyonát, a települések és a régiók közötti mozgását, valamint iskolázottságát. Adattárunk emiatt a társadalomtörténeti nézőpont, a részletes családi adatok miatt különbözik leginkább más életrajzi adattáraktól. Az máris látszik, hogy a megragadni remélt s kirajzolódó felekezeti-művelődési tömbök egyik legfontosabb szervező tényezője egyrészt a szembetűnő regionalitás, másrészt a felekezeti iskolázás, a történetileg kialakult iskolaközpontok kisugárzása volt. A most elkezdett református sorozatunk elé többek között ebből a megfontolásból adtunk meg olyan bibliográfiát, amelyet református egyházkerületek és iskolai centrumok szerint tagoltunk. (Lásd kiadványunk 205. oldalától.) Ez is mutatja, hogy különös jelentőséget tulajdonítunk az iskolázásnak, a korábbi református kollégium típusú intézményeknek, majd az evangélikus líceumoknak a művelődési tömbök konstruálásában, kohéziójának erősítésében. Fontosnak tartjuk az 1850-től nyolc évre növekedett középiskolázási szakaszt. Az életrajzi lexikonok általában kevesebb figyelmet fordítanak erre, pedig a művelődési mintázatok kialakításában komoly szerepet játszhat ez a meghatározó szocializációs időszak. Egyetemi tanáraink felsőfokú iskolázásánál, külföldi tanulmányútjainál, az ösztöndíjaknál igyekeztünk az intézményeket, az

.....
⁵ S akkor még nem szóltunk az anyai ági lelkészekről, tanítókról s a feleségek hasonló jellegű családjairól.

időpontokat s a pénzügyi forrásokat pontosan felderíteni. Ennek az időszaknak, a külföldi tudás- és tapasztalatszerzésnek a tudástőke felhalmozásán túl jelentősége lehet az alakzatok formálódásában is. Nem sikerült ugyan egyenletesen felderíteni, mégis igyekeztünk rögzíteni a hazai és a külföldi mesterek nevét is (ezeket az *Életút* címszónál említjük). A nyelvismereti adatsor sem lehet teljes, s nem is tudhatunk megbízható különbséget tenni a nyelvismeret fokozatai között, mégis közöljük, amit megtudhattunk, mert ez is jelezheti, hogy egyáltalán ki milyen nyelvű, karakterű kultúrában, tudományosságban mozoghatott a magyaron kívül.

A tudományos fokozatok megszerzése nem kizárólagosan, de 1867 után fokozatosan egyre inkább előfeltétele lett az egyetemi tanári pozíciónak. Bizonyos kezdő szerepet játszhatott itt az akadémiai/főiskolai magántanári fokozat, fontosabb volt azonban az egyetemi doktorálás, s legfontosabb az egyetemi magántanári habilitáció.⁶ Ennél a címszónál tüntettük fel, ha egy, a tudományban érdemeket szerzett idősebb magántanárt nyilvános rendkívüli, vagy nyilvános rendes tanári címmel tüntettek ki. (Ez tehát csak cím volt, ami nem járt egyetemi tanári státusszal.)

Már a bevezetőben jeleztük, hogy az egyetemi tanári pozícióba kerülés formális szentesítője a királyi, illetve a kormányzói kinevezés volt. A pozíció betöltésének kezdőpontjaként ezért mindig ez a dátum szerepel a kinevezésben megadott pontos tanszékmegjelöléssel. Ha a tanszék tárgyköre változott, akkor ehhez mindig új legfelsőbb döntés kellett. A kinevezés, kiválasztás eljárásrendje egyébként azzal kezdődött, hogy az egyetemi testületek bizottságokat küldtek ki a megüresedett tanszékek betöltésével, új tanszékek szervezésével vagy a régiek átalakításával kapcsolatban, majd a bizottság előterjesztése alapján alakították ki álláspontjukat. A bizottságokban, a kari testületben s az egyetemi tanácsban is lehetőség volt a többségi álláspont mellett különvélemény megfogalmazására is. A tanszékek betöltésének két alapváltozata volt. Ha ebben konszenzus alakult ki, akkor meghívhattak egy meghatározott személyt. A másik megoldás a pályázat kiírása volt. Pályázat esetén általában hármas jelölés lehetett. Az első, a második és a harmadik helyen is jelölhettek több pályázót. Rangsorolt jelölésüket felküldték a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, aki aztán saját döntését a király, illetve 1920 után a kormányzó elé terjesztette. A miniszter a felküldött rangsort általában figyelembe vette, de elvileg lehetősége volt a második vagy a harmadik helyen jelöltek közül is választani. Sőt ritka esetekben a különvéleményekre is támaszkodhatott. Ha egészen rendkívüli módon ezen is túllépett a miniszter, az mindig komoly konfliktust eredményezett az egyetemi testületekkel. A professzori

⁶ A magántanári habilitációk pontos időpontjánál kétféle dátum fordulhat elő: az egyetemi döntés, illetve a miniszteri megerősítés napja.

Az *Életút* címszavánál arra törekedtünk, hogy minél részletesebben dokumentáljuk a tanulmányok befejezésétől kezdve a nyugdíjig vagy az élet végéig valamennyi betöltött álláshelyet. Ebbe beleértendő a párhuzamosan végzett tevékenységek, ma úgy mondanánk, hogy mellékállások is. Itt igyekeztünk felsorolni a hivatalos állami megbízásokat, a minisztériumok mellett létrehozott szakértő testületekben, tanácsokban, bizottságokban való részvételt is, lehetőleg annak időpontjával. Akiket érintett, ott gondot fordítottunk a világháborús részvétel dokumentálására. Ha volt róla adatunk, akkor bemutattuk az egyetemi tanári kinevezéssel kapcsolatos procedura fontosabb mozzanatait (meghívás, pályázat, rangsorolás stb.) s az esetleges konfliktusokat. Beszámolunk az 1918–19-es forradalmak alatti esetleges érintettségről, az ezt követő igazoltatási eljárásokról.

20

alatt soroljuk fel a betöltött egyházi tisztségeket, amelyek később a nem hittudományi kari, világi pályán mozgó professzorok esetében is fontos mutatói lehetnek a felekezeti-művelődési tömbhöz való kötődés erejének. Mindegyik kategóriánál törekedtünk a tagságok datálására, de ez nem mindig járt sikerrel. Azoknál, akik valamilyen politikai szerepet vállaltak, ezt külön sorban feltüntetjük akkor is, ha esetleg az életút leírásánál erről már esett szó. Összegyűjtöttük s igyekeztünk datálni a hazai és a külföldi tudományos, közéleti, katonai, állami és civil kitüntetések, elismerések. A jövedelemre, vagyonra, gazdasági érdekeltségre vonatkozó adataink nem tekinthetők teljesnek, de így, töredékesen is fontosnak tartottuk megőrizni ezeket az információkat.

A FELHASZNÁLT FORRÁSOKRÓL

Munkánk kiindulópontját az általános és a speciális lexikonok, az életrajzi adattárak, valamint a korabeli ki-kicsoda típusú kiadványok jelentették. A lexikonokból nyert információk alapján léptünk tovább más kiadványsorozatok s a személyre szóló könyvészeti anyag, valamint a levéltári kutatás irányába. A könyvsorozatok közül legfontosabbak a sematizmusok, a tiszti cím- és névtárak, a rangsorozati jegyzékek, a névkönyvek, az egyházi, rendi, postai, vasúti, tanári évkönyvek, az országgyűlési almanachok, a pénzügyi compassok, a virilisjegyzékek, a gazdacím-tárak, az iparosok és kereskedők jegyzékei, a budapesti cím- és lakásjegyzékek, a külföldi peregrinációt feldolgozó Szögi László-féle sorozat kötetei, az akadémiai almanachok, tagajánlások, emlékbeszédek, a nemesség- és családtörténeti sorozatok. Sok munkát fektettünk a személyre szóló könyvészeti anyag, az önéletírások, életrajzok, évfordulós cikkek, nekrológok feltárásába és hasznosításába.

Rendkívüli fontosságú volt az anyakönyvi kutatás, amit igen intenzíven folytattunk mind a magyarországi 1895 előtti egyházi, illetve az 1895 utáni állami anyakönyvekben, mind a határon túl, az állami levéltárakban, valamint az egyházaknál található matrikulákban. A fennmaradt középiskolai anyakönyvek feltárását szisztematikusan végeztük a mai országterület középiskoláinál, s a lehetőségekhez képest az utódállami területeken is. Jól tudtuk hasznosítani a középiskolák régi diákságáról kiadott történeti adattárakat. Szép eredményeket értünk el – elsősorban Kolozsvárott – az egyetemi hallgatók beiratkozási, úgynevezett „származási lapjainak” a gyűjtésével. Hasznosítottuk a rendek fennmaradt novícius jegyzékeit. Feldolgoztuk a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fennmaradt iratsorozatait 1950-ig. A nagy iratpusztítás ellenére itt, valamint az egyes egyetemek levéltáraiban kutatva sok személyi adatlapot s egyetemi tanári pályázati anyagot találtunk, jó életrajzokkal. Fontos forrást jelentettek az 1945

A DEBRECENI
TUDOMÁNYEGYETEM
REFORMÁTUS
HITTUDOMÁNYI KARA
(1914–1950)
EGYETEMI TANÁRAINAK
ÉLETRAJZI ADATTÁRA
ÉS ÉLETÚTLEÍRÁSA

ÖSSZEÁLLÍTOTTA:
KOVÁCS I. GÁBOR ÉS TAKÁCS ÁRPÁD

AZ *ÉLETÚT* CÍMSZAVAKAT KOVÁCS I. GÁBOR ÍRTA

AZ ADATTÁR CÍMSZAVAI

Név - névváltoztatás

hivatás

(Vallás, szül. hely és időpont – Megh., hely és időpont; hol nyugszik.)

Nemesség:

Apja:

Apai nagyapja:

Apai nagyanyja:

Apai dédszülők:

Anyja:

Anyai nagyapja:

Anyai nagyanyja:

Anyai dédszülők:

Testvére(i):

Felesége:

Gyermeke(i):

Középiskola:

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n:

Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak:

Oklevél:

Nyelvismeret:

Tudományos fokozatok:

Nyilvános rendkívüli egyetemi tanár:

Nyilvános rendes egyetemi tanár:

Egyetemi tisztségek:

Nyugdíj:

Életút:

MTA-tagság:

Díszdoktor:

Tudományos, művészeti társulat, egyesület:

Külföldi és nemzetközi tudományos társaság, szervezet:

Szerkesztőségi tagság:

Közéleti társaság, szerep:

Egyházi tisztségek:

Politikai szerep:

Kitüntetések:

Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekeltség:

PRAKTIKUS TUDNIVALÓK AZ ADATTÁR EGYES CÍMSZAVAINAK OLVASÁSÁHOZ

Nemesség: Csak az apai ági család nemességére, a nemességadományozás időpontjára vonatkozó adatokat közöljük itt. Ha az anyai ági felmenők nemességére van adatunk, azt az ő címszavuknál adjuk meg.

A családtagok alapadatai: Minden családtag neve, esetleges névváltoztatása után zárójelben először a felekezeti hovatartozást adjuk meg az esetleges vallásváltoztatással. Ezt követi a születés helye megyemegjelöléssel és a születés dátuma. Ködőjel után következik az elhalálozás helye és ideje. Elsősorban a férfiak esetében törekszünk a foglalkozás, a státusz megnevezésére, s a lehetőségekhez képest az életút néhány fontosabb mozzanatát is megemlíjük. (A településneveket itt is megyemegnevezéssel, a lelkeszi állásokat pedig egyházmegye-megjelöléssel.)

A felmenő családtagok sorrendje: Ezt a blokkot az apával kezdjük. Ezt követi az apai nagyapa, majd az apai nagyanya. Ha van adat rá, akkor ezután jönnek az apai nagyapa szülei: apai dédapa I., illetve dédanya I. megnevezéssel. Az apai ágat az apai nagyanya szülei zárják apai dédapa II. és apai dédanya II. megnevezéssel. Az apai ágat követi az anyával indulva az anyai ág hasonló rendszerű leírása. Ehhez az ideális szerkezethez képest természetesen lehetséges adathiány. Ha van ismeretünk az apák, anyák, nagyapák és nagyanyák testvéreire vonatkozóan, akkor azokat az apa, anya, nagyapa, nagyanya címszaván belül közöljük úgy, hogy a testvéreket születési sorrend szerint megszámozzuk.

Egyéb családtagok: Maguknak az egyetemi tanárainknak először a testvéreire, majd a feleségükre, végül a gyermekeikre vonatkozó adatokat közöljük.

A testvéreit születési sorrendben megszámozzuk. Nevük és alapadataik után igyekszünk a foglalkozásukat s életútjuk néhány fontosabb mozzanatát is megemlíteni.

A feleség alapadatai után következik a házasság időpontja és a feleség foglalkozása. Ennél a címszónál igyekszünk közölni a feleség szüleinek adatait, foglalkozását is.

A gyermekeinek adatai zárják a családtörténeti blokkot. Őket is születési sorrendben, számozva közöljük alapadataikkal és foglalkozásukkal együtt.

A tudástőke felhalmozása: Az erre vonatkozó adatok a középiskolától a tudományos fokozatok megszerzéséig elég egyértelműek, s így ehhez nem szükséges magyarázatokat fűznünk. Legfeljebb annyit, hogy a hazai és a külföldi felsőfokú

RÖVIDÍTÉSEK AZ ADATTÁRBAN

ÁEH	Állami Egyházügyi Hivatal
Akad./akad.	Akadémia/akadémia
áll.	állami
államtud.	államtudományi
ápr.	április
aug.	augusztus
Biz./biz.	Bizottság/bizottság
bölcsészettud.	bölcsészettudományi
Bp.	Budapest
bp.-i	budapesti
c.	című
c. nyrk.	címzetes nyilvános rendkívüli
dec.	December
DRHE.	Debreceni Református Hittudományi
	Egyetem
egy.	egyetem, egyetemi
Egy.	Egyesület
egyházker.	egyházkerület/egyházkerületi
eln.	elnök/elnöki
em.	egyházmegye/egyházmegyei
evang.	evangélikus
febr.	február
felügy.	felügyelő
Felsőokt.	Felsőoktatási
fiz. o.	fizetési osztály
gimn.	gimnázium
gr.	gróf
hittud.	hittudományi
id.	idősebb
ideigl.	ideiglenes

ifj.	ifjabb
ig.	igazgató, igazgatósági
ig. biz.	igazoló bizottság
ill.	illetve
Int./int.	Intézet/intézet
irod.	irodalmi
Isk./isk.	Iskola/iskolai
izr.	izraelita
jan.	január
jogtud.	jogtudományi
júl.	július
jún.	június
k.	körül
kat.	kateszteri
kb.	körülbelül
ker.	kerület
Kir./kir.	Királyi/királyi
Koll./koll.	Kollégium/kollégium
Középisk.	Középiskolai
Közl.	Közlöny, Közlemények
közokt.	közoktatás/i
Közp.	Központi
lev.	levelező
m.	magyar, megye
márc.	március
min.	miniszter, minisztérium
MDP	Magyar Dolgozók Pártja
MKP	Magyar Kommunista Párt
Mo.	Magyarország
MSZMP	Magyar Szocialista Munkáspárt
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
MTT	Magyar Tudományos Tanács
Műegy./műegy.	Műegyetem/műegyetem
nov.	november
nyr.	nyilvános rendes
nyrk.	nyilvános rendkívüli
o.	ország (országnévben)
okl.	oklevél/okleveles
okt.	október

ORLE	Országos Református Lelkészegyesület
Orsz./orsz.	Országos/országos
ORTE	Országos Református Tanáregyesület
oszt.	osztály
Polg.	Polgári
prof.	professzor
Prot./prot.	Protestáns/protestáns
r.	rendes
ref.	református
Ref. Egyház	Református Egyház
Ref. Lapja	Reformátusok Lapja
rk.	rendkívüli
róm. kat.	római katolikus
Rt.	Részvénytársaság
szept.	szeptember
szerk.	szerkesztő, szerkesztette
sz. kir.	szabad királyi
Szle.	Szemle
Szöv./szöv.	Szövetség/szövetség
t./tiszt.	tiszteleti/tiszteletbeli
Társ./társ.	Társaság/társaság/társulat
teol./theol.	teológiai/teológiai
tiszt.	tiszteleti
tört.	történelem/történelmi
törvényhat.	törvényhatósági
tud. egy.	tudományegyetem
uott	ugyanott
VKM	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium
vm.	vármege

CZEGLÉDY SÁNDOR

ref. lelkész, teológus

(ref., Nagysalló, Bars m., 1909. jún. 16. – Debrecen, 1998. okt. 19.; a debreceni köztemetőben nyugszik)

Apja: Czegléd Sándor (ref., Nádasladány, Fejér m., 1883. márc. 28. – Cegléd, 1944. dec. 22.), ref. lelkész, bibliafordító. A gyönki ref. algimn.-ban kezdte a középiskolát (1893–), a pápai ref. koll.-ban folytatta (1895–), majd ugyanitt végezte a ref. teológiát (1901–1905). Segédlelkészség után, 1906 szept.-től a horvátországi Velikapisanicán volt missziói lelkész. 1909-től a Bars megyei Nagysalló gyülekezeti lelkésze, a barsi egyházmegye tanácsbírája. 1914 októberében a pápai ref. teol. akad. őszötvetségi tanszékének tanára lett. 1920-tól Győrben volt lelkész, s 1920-tól 1924-ig a tatai egyházmegye esperese is. A dunántúli egyházkerületnek 1917-től aljegyzője, 1924-től főjegyzője. 1927-ben a pápai kollégium gondnokává, konventi és zsinati rendes taggá választották. 1928-tól haláláig a tizenhatezer lelkes ceglédi gyülekezet lelkésze volt. 1929-től a dunamelléki egyházkerület tanácsbírája, 1939-től zsinati póttag. Lefordította az Újszövetséget s Kálvin több művét, egyik szerzője volt a Bibliai Lexikonnak (I–II., Bp., 1929–31). 1921-ben megindította a Keresztyén Család című ref. néplapot és naptárat, 1925-ben pedig a Református Siont. Testvérei: 1. Czegléd Pál (ref., Falu-Battyán, 1887. ápr. 16. – Bp., 1978. febr. 28.), a gimn.-ot és a teológiát a pápai ref. koll.-ban végezte, Bars megyében lelkészkedett: Hontvarsány (1911–19), Garamsalló (1918–37), Ipolypásztó (1937–38), Léva (1938–), 1933-tól a barsi egyházmegye esperese; 2. Czegléd Gyula (ref., Szabadbattyán, 1889. máj. 12. – 1946. márc.), Soponyán (Fejér m.) községi jegyző; 3. Czegléd Katalin (ref., Szabadbattyán, 1891. okt. – kisgyermekként hunyt el); 4. vitéz Czegléd András (ref., Szabadbattyán, 1893. ápr. 7. – 1943. jan. 27.), 1924-től vitéz, 1931-től Csősz község (Fejér m.) jegyzője; 5. Czegléd Mária (ref., Szabadbattyán, 1894. okt. – fiatalon elhunyt); 6. dr. Czegléd Ferenc (ref., Szabadbattyán, 1897. augusztus 17. – Bp., 1963. márc. 16), jogász;

Apai nagyapja: Czeglédý Sándor (ref., Hódmezővásárhely, 1849. jan. 18. – Falu-Battyán, 1899. júl. 18.), a gimn.-ot a hódmezővásárhelyi ref. gimn.-ban, a teológiát a debreceni ref. koll.-ban végezte. Segédlelkész volt Hódmezővásárhelyen és Biharpüspökiben. Egy évi betegeskedés után került a Veszprém megyei Közép-Pusztá-Bogárd leányegyházba lelkész-tanítóként (1875–81). 1881-től Nádasdladány, 1884-től haláláig Falu-Battyán és Szabadbattyán Fejér megyei egyházközségek ref. lelkésze.

Apai nagyanyja: Szőke (Szabó) Katalin (ref., Hódmezővásárhely, 1854. december 7. – Garamsalló, 1931. október 26.), házass.: 1881, hét gyermekük született

Apai dédapa I.: Czeglédý Ferenc hódmezővásárhelyi földműves

Apai dédanya I.: Back Mária (ref., Hódmezővásárhely, 1828. jún. –), Bak Mihály és Kapus Mária leánya

Apai dédapa II.: Szőke Ferenc

Apai dédanya II.: Kárász Katalin

Anyja: Kósa Margit ref., (Bp., 1883. márc. – Bp., 1958. júl. 20.), házasságkötés: 1907; okl. középiskolai tanárnő volt, írt elmélkedéseket, imádságokat protestáns leányok számára, s fordított vallásos irodalmat és elbeszéléseket. Ő írta a Papnék könyve című tanácsadó kiadványt, amelyik több kiadást is megért. Testvérei: 1. Kósa Karola Kiss Tivadarné (ref., Bp., 1875. aug. 23. – 1965. okt. 8.); 2. Kósa Sándor (ref., Bp., 1880. febr. –); féléstvére Kósa Zoltán.

Anyai nagyapja: Kósa Károly (ref.), vasúti tisztviselő Bp.-en a MÁV központjában (vizsgáló, ellenőr, felügyelő), majd kereskedelmi minisztériumi főfelügyelő

Anyai nagyanyja: Blatta Mária Antónia; korai halála után Kósa Károly második felesége Blatta Mária húga volt

Testvére(i): 1. Czeglédý István (Nagysalló, 1910. aug. 18. – Bp., 1966. dec. 1.), a gimn.-ot a győri bencéseknél, a teológiát a bp.-i ref. teol. akadémián végezte. Utrechtben tanult (1930–31, 1933–36), ott is volt doktorandusz. Ceglédi és Bp. kelenföldi segédlelkésség után a kőszegi katonai alreál (1937–39), majd a nagysallói egyházközség lelkésze (1939–). 1944-től tábori lelkész, így került szovjet hadifogságba (1945–47). 1948-tól Nyíregyházán diakonissza intézeti lelkész. 1953-tól 1957-ig a Bp. józsefvárosi gyülekezet lelkésze. 1953-tól megbízott, 1954-től rendes tanára az újszövetségnek a bp.-i ref. teol. akadémián. 1957-től 1960-ig a teológia dékánja. Felesége 1945. febr.-tól Nagy Sára, aki 1945–1948-ig a nyíregyházi Kálvineumban tanított. Három gyermekük született, két lány, egy fiú; 2. Czeglédý Margit (ref., Nagysalló, 1911 – Bp., 1991), a bp.-i ref. teol. akadémiát 1929 és 1933 között végezte el. Férje: Péter János (Alsónyék, 1910. okt. 28. – Bp., 1999. febr. 26.), a bp.-i ref. Bethesda-kórház lelkésze (1936–1945), a köztársasági elnöki titkárság vezetője (1946–1949), a tiszántúli, majd tiszavidéki egyházkerület püspöke (1949. nov. – 1956. okt.), később külügyminiszter (1961–1973), országgyűlési képviselő

(1953–1990), országgyűlési alelnök (1973–1988), MSZMP Közp. Biz. tagja (1966–1988). Négy lányuk született; 3. Czeglédy Antónia Éva (ref., Nagysalló, 1913 – Bp., 2004), Zeneakadémiát végzett, férjhez menése után kántorként szolgált férje gyülekezetében. Férje: Haypál Béla (ref., Bp., 1899. okt. 17. – Bp., 1989. ápr. 16.), 1926-tól 1968-ig a Budapest-Budai (Szilágyi Dezső téri) református egyházközség lelkésze, aki 1945 után csatlakozott a Polgári Demokrata Párthoz, a párt elnöki tanácsának, a III. majd az I–II. kerületi szervezetnek elnöke lett. 1945. június 24-én az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőjévé választották. 1945 és 1949 között a fővárosi törvényhatósági biz. tagja, egy időben jegyzője. Egyházmegyei tanácsbíró, 1965-től 1968-ig a Budapest-Déli Egyházmegye esperese. Fia Haypál Benőnek (Paks, 1868 – Bp., 1926), a Bp.-Budai (Szilágyi Dezső téri) ref. egyházközség alapító lelkészének (1896–1926); két lányuk született. 4. Dr. Czeglédy Károly (ref., Pápa, 1914. dec. 21. – Bp., 1995. jún. 20.), nyelvész, orientalista. A debreceni tud. egy. hittud. karán (1932–36), a belfasti (1934–35), az utrechti (1936–39) és a bp.-i tud. egyetemen (1939–41) tanult. A sémi filológia magántanára (1946), a bp.-i tud. egyetemen 1948-tól a sémi filológia és az arabisztika docense, 1960-tól ELTE egyetemi tanára, a nyelvtudományok doktora (1976), az MTA Órkutatási Biz.-nak társelnöke, a Körösi Csoma Társaság elnöke. Fontosak magyar őstörténeti kutatásai is. Felesége: Papp Katalin, házasságkötés: 1949. Egy fiuk és egy lányuk született.

Felesége: Molnár Aranka (ref., Debrecen, 1916. júl. 30. – Debrecen, 1986. szept. 8.), házass.: 1941. aug. 16., házassága előtt ref. tanítónő Hajdúhadházon; apja: Molnár Zoltán (ref., Nádudvar, 1887. jún. 15. – Hajdúhadház, 1950. febr. 18.) ref. lelkész Hajdúhadházon (1920–1950), egyházmegyei lelkészi főjegyző, esperes, zsinati póttag, az Országos Lelkészegyesület főtítkára; anyja: Koszorús Aranka (ref., Debrecen, 1894. szept. 8. – Debrecen, 1952. jan. 3.), Koszorús Kálmán debreceni városi adóellenőr, földbirtokos, a Debreceni Gazdák Bankja felügy. biz. tagjának lánya.

Gyermeke(i): 1. dr. Czeglédy Sándor (ref., Debrecen, 1942. júl. 31. – Debrecen, 1976. aug. 11.) atomfizikus; 2. dr. Czeglédy Judit (ref., Debrecen, 1944. szept. 19. – Debrecen, 2007. okt. 29.), mikrobiológusként tevékenykedett a debreceni orv. egyetemen; 3. dr. Czeglédy Mária (ref., Debrecen, 1950. okt. 29. –), gyermekfegyszakorvos, a Tiszántúli Ref. Nőszövetség elnöke, férje: dr. Gaál Botond (ref., Vámosatya, Bereg m., 1946. márc. 27. –) a debreceni hittud. egyetem dogmatika tanára.

Középiskola: pápai ref. kollégium gimnáziuma, I. oszt., 1919–20; győri bencés gimn., II–VIII. oszt., 1920–27; érettségi uott

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: pápai ref. kollégium teológiai akad., 1927–28; bp.-i ref. teológiai akad., 1928–29

Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak: Dayton Central Theological Seminary, USA, 1929–1931; Princeton Theological Seminary, USA, 1931–1932; Halle-Wittenbergi Egyetem Teológiai Fakultás, 1936. szept. – 1937. febr.

Oklevél: lelkészi oklevél, Columbus, Ohio, USA, 1931; Master of Theology, 1932. máj., Princeton Theological Seminary

Nyelvismeret: német, angol, latin, görög, héber

Tudományos fokozatok: debreceni tud. egy., hittud. kar, a teológia doktora, rendszeres teológiai szakcsoport: 1936; pápai teológiai akad. magántanára, gyakorlati teológiai szakcsoport: 1938

Nyilvános rendkívüli egy. tanár: 1940. okt. 19., debreceni tud. egy., hittud. kar, homiletika, liturgika, valláspedagógia

Nyilvános rendes egy. tanár: 1945. nov. 10., debreceni tud. egy., hittud. kar, homiletika, liturgika, valláspedagógia

Egyetemi tisztségek: debreceni tud. egy., hittud. kar, dékán: 1946/47; prodékán: 1947/48

Nyugdíj: 1983

Életút: Czeglédý Sándor apai nagyapja földműves családból származott, ő azonban már kiterjedt lelkészcsalád harmadik generációjában a bibliafordító, tudós Czeglédý Sándor első gyermekeként született. Édesanyja is működött a vallásos irodalom terén. Öten voltak testvérek, s közülük négyen végeztek el a ref. teológiai akadémiát. A gimnáziumot a pápai ref. koll.-ban kezdte, de mivel apja győri lelkész lett, másodiktól a győri bencéseknél tanult. A ref. teológia első évét Pápán, a másodikat Bp.-en végezte. Ezután családi támogatással az Egyesült Államokba utazott, ahol 1929 szeptemberétől 1931 áprilisáig a Reformed Church in the U.S. teológiai szemináriumában tanult Dayton, Ohióban. (Ott, ahol Magyarországról elsőként Vasady Béla volt hallgató.) Elsősorban újszövetségi tanulmányokat folytatott, de készített egy tanulmányt az Ószövetségről is, miszerint az ószövetségi kijelentés kerestén szempontból szerves része a teljes kánonnak. Miután itt megszerezte a bakkalaureatusi fokozatot, 1931-ben lelkészi képesítést szerzett a Délnyugat-ohiói Egyházmegye lelkészképesítő bizottsága előtt. A tanulmányai alatt Middletownban végzett lelkészi szolgálatokért kapott összegyűjtött pénzen egy évre beiratkozott a princetoni teológiai szemináriumba és a princetoni egyetemre. Itt Újszövetséget és rendszeres teológiát tanult, az egyetemen pedig filozófiát. Főleg David Hume és Kant filozófiájával foglalkozott. 1932 májusában megkapta a Master of Theology fokozatot. Hazatérve 1932-től segédlelkész lett a bp.-i Skót Missziónál. 1933-ban letette a második lelkészképesítő vizsgát. Segédlelkészként szolgált még a Bp.-budai (Szilágyi Dezső téri) és a Kálvin téri egyházközségben. 1935-től 1937-ig Cegléden volt segéd-, majd helyettes lelkész. Közben 1936-ban doktori fokozatot szerzett

a debreceni tud. egy. hittud. karán Vasady Béla professzornál Hit és történet című rendszeres teológiai témájú disszertációjával. Ennek tanulsága szerint a fiatal Czeglédy Kant vallási aprioriját, mind pedig a „történeti Jézust” kiindulási pontnak tekintő historizmust meghaladva önálló úton jutott el a barthi dialektika-teológiához, a kijelentésre épülő teológiai gondolkodáshoz. A mű a teológusok körében országosan ismertté tette a nevét. 1936 szept.-től 1937 februárjáig egy szemesztert töltött a Halle-Wittenbergi Egyetem teológiai fakultásán rendszeres teológiai és dogmatörténeti tanulmányokkal. A Református Életben hiteles beszámolókat írt a keresztyénséget árjásítani igyekvő náci törekvésekkel szembeforduló német protestáns „hitvalló egyházzól”. Megjelentette annak egyik vezetőjével, Martin Niemöllerrel (1892–1984) készített interjút. 1938-ban a pápai ref. teológián A prédikáció gyülekezetszerűsége című értekezésével teológiai akadémiai magántanárrá habilitálták gyakorlati teológiai szakcsoportból. Bilkei Pap István professzor halála után a bp.-i teol. akad. gyakorlati teológia tanszékén 1938. szept. 1-től 1939. jan. 31-ig helyettes tanárként, 1939. febr. 1-től 1939. aug. 31-ig rendkívüli, 1939. szept. 1-től pedig rendes tanárként működött. Ebben az évben szentelték lelkésszé. Csikesz Sándor debreceni hittud. kari professzor 1940 februári halála után a debreceni tud. egy.-en meghirdették a megüresedett egyik gyakorlati teológiai tanszéket, amelyre Czeglédy Sándor ápr. 27-én benyújtotta pályázatát. A pályázatot elbíráló jelentésében Makkai Sándor prof. Czeglédy Sándor teológiai álláspontját mélyen bibliainak, reformátorinak és hitvallás meghatározottságúnak nevezte. Megállapította, hogy tudományos érdeklődése a kor legégetőbb teológiai és egyházi problémái felé irányul, amelyek megoldására praktikus s egyben igazi tudós magatartással törekszik. A kar és az egyetemi tanács Czeglédy kinevezését javasolta, s ezzel egyetértve Hóman Bálint kultuszminiszter megszerezte a minisztertanács támogatását is (szept. 4.), s javaslatára a kormányzó okt. 19-én kinevezte Czeglédyt a debreceni tud. egy. hittud. karára az egyházszónoklattan, egyházszertartástan és valláspedagógia nyilván. rendkívüli tanárává. Még bp.-i teológiai tanárként írta meg A választott nép című könyvét, amely a Tanulmányok a Rendszeres Teológia és Segéd tud. Köréből c. sorozat első köteteként jelent meg 1940-ben. A könyv abból a megfontolásból született, hogy a tudományos teológia nem hallgathat, amikor kijelentésselenes eszmeáramlatok árasztják el Európát. A nemzetiszocialista Németországban nagy erővel folytatták a keresztyénség germanizációját, azt állítva, hogy az Ószövetség a zsidóság Bibliája, nem része a keresztyén kánonnak, s próféciái nem Krisztusra mint Messiásra mutatnak. Czeglédy Sándor amellettt érvelt, hogy Izráel népének titka az Isten szabad kegyelméből való kiválasztottság. Ennek a választott népnek ugyanaz volt a küldetése, mint később a „lelki Izráelnek”, Isten kegyelemből kiválasztott

népének, a keresztyén anyaszentegyháznak, hogy Isten kijelentéséhez igazodva a világ népeinek, minden népiségnek igazodási pontja legyen. 1943-ban Az ószövetség és igehirdetésünk címmel jelentetett meg tanulmányt a Theológiai Szemlében, amelyben sürgette az Ószövetség újrafelfedezését, minthogy az sokat mond magyarságunkról, magyar hivatásunkról. A hittud. kar először 1943. okt. 15-én, majd 1944. ápr. 28-án javasolta nyilvános rendes tanári kinevezését, erre azonban csak 1945. nov. 10-én került sor. A tiszántúli egyházkerület közgyűlése 1942-ben a lelkészképző intézet tanári karát úgy bővítette ki, hogy annak a hittud. kar valamennyi rendkívüli és rendes professzora tagja lett, így Czeglédy Sándor is, aki a lelkészképzőben bibliaköri vezetést is vállalt. Miután a lelkészképző igazgatója, Vasady Béla 1945 novemberében segélyszerző és ökumenikus küldetésben az Egyesült Államokba utazott, helyette megbízottként Czeglédy Sándor vezette a lelkészképzőt. 1949 júniusában Vasady Béla lemondott egyetemi katedrájáról és a lelkészképző igazgatói tiszteréről is. A kollégiumi igazgatótanács ekkor, 1949. szept. 1-től három évre Czeglédy Sándort választotta a lelkészképző igazgatójának. A hittud. kar pedig tanszékcseréje útján Vasady megüresedett dogmatika tanszékének betöltésére is Czeglédy Sándort javasolta. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium azonban a dogmatikai tanszékét az etika tanszékkal párhuzamosnak minősítette, és betöltéséhez nem járult hozzá. Így amikor 1950 nyarán törvényerejű rendelettel a hittud. kart leválasztották a tud. egyetemről s 1950 szeptembertől megalakult a Tiszántúli Egyházkerület Debreceni Ref. Theológiai Akadémiája, akkor Czeglédy Sándor ennek jogfolytonosan gyakorlati teológiai tanszékét töltötte be 1983-as nyugdíjazásáig. Ezek alatt az évtizedek alatt úgy készítette el a gyakorlati teológia minden ágának kompendiumát, hogy a diszciplínákat beágyazta a közel kétezer éves teológia történetébe és a dogmatörténeti környezetbe: Katechetika (1958), Liturgia (1959), A homiletika vázlata (1971), Poimenika (1981). Csikesz Sándor méltó utódként saját gyakorlati teológiai iskolát teremtett. Több történeti jellegű művet is írt, amelyek közül legjelentősebb a Debreceni Ref. Kollégium története című, 1988-ban kiadott könyvben megjelent munkája: A teológia tanítása a Kollégiumban. Kétszer töltötte be a teológiai akadémiai dékáni tisztelet, de az egyházpolitikától és a napi politikától távol tartotta magát. A vitákban mindig ragaszkodott a teológiai megközelítés elsődlegeségéhez. 100 szemesztert tanított a ref. teol. felsőoktatásban. A pártállami korszak egyházvezetése nem támadta ugyan, de jobbra mellőzte.

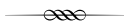
Díszdoktor: bp.-i teológiai akad., 1989

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a debreceni Tisza István Tud. Társaság rendes tagja (1940–) és a M. Prot. Irodalmi Társaság választmányi tagja

(1938–); Coetus Theologorum – Ref. Teológusok Munkaközössége tagja (1939–)
Külföldi és nemzetközi tudományos társaság és szervezet: Ref. Világszöv. felkérésére a ref.–bapt. dialógus tagja
Szerkesztőségi tagság: A Református Élet c. hetilap főmunkatársa (1938–1940); Theologiai Szemle Coetus – Theologorum Ref. Teológusok Munkaközösségének folyóirata szerk. (1941–44), körlevél formában (1947–48)
Egyházi tisztségek: Debrecen-Piac utcai egyházrész és Debrecen-nagyerdei egyházkerület tanácsosa, presbitere (1940–); a tiszántúli ref. egyházkerület második lelkészképesítő vizsgabiz., valamint a missziói és diakóniai biz. tagja (1941–); ref. Egyetemes Konvent ének- és zeneügyi biz. tagja (1940–); a hetedik bp.-i zsinat tagja (1964–); a Debreceni Ref. Teológiai Akad. dékánja (1971–72, 1979–80); Magyar Ref. Külmissziói Szöv. alelnöke
Kitüntetések: Magyar Felsőoktatásért Díj; debreceni Csokonai-díj (1995)

Irodalom:

- CZEGLÉDY Mária (2009): Édesapám, Czegléd Sándor. *Studia Theologica Debreceniensis*, 2009/2. 123–125.
- FEKETE Károly (2009): Czegléd Sándor debreceni professzor gyakorlati teológiai munkássága. *Studia Theologica Debreceniensis*, 2009/2. 113–121.
- id. FEKETE Károly (1989): A választott nép szolgálatában. In: GAÁL Botond (szerk.): *A választott nép szolgálatában*. Debrecen, 1989. 1–11.
- ifj. FEKETE Károly (1998): Búcsú Czegléd Sándortól. *Ref. Lapja*, 1998. nov. 29.
- GAÁL Botond (szerk.) (1989): *A választott nép szolgálatában. Tanulmányok a 80 éves Czegléd Sándor tiszteletére*. Debrecen.
- GAÁL Botond (2001): Czegléd Sándor (1909–1998), a rendszeres teológus. *Confessio*, 2001/1. 99–109.
- KRÁNITZ Zsolt (szerk.) (2012): „A késő idők emlékezetében éljenek...” A Dunántúli Ref. Egyházkerület lelkési anyakönyvei 1823–1952. Pápa, 2012. 215 o.
- PÓTOR Áron (2011): A választott nép titka – Keresztyén történelmi tanulságok a népiség kapcsán Czegléd Sándor írásaiban. *Theologiai Szemle*, 2011/4. 196–201.
- SZŰCS Ferenc (2009): Czegléd Sándor és a Budapesti Ref. Theologiai Akadémia. *Studia Theologica Debreceniensis*, 2009/2. 107–112.

CSÁNKI BENJAMIN

ref. lelkész, teológus

(ref., Füzesgyarmat, Békés m., 1868. jan. 3. – Debrecen, 1943. júl. 5. A debreceni Nagyterdei Köztemetőben nyugszik)

- Apja:* Csánki Benjámin (ref., Komádi, Bihar m., 1818. dec. 5. – Füzesgyarmat, 1884. ápr. 1.), a debreceni ref. koll. gimnáziumába járt, majd 1834-ben subscribált (ekkor már apja meghalt), 1834-től három évig bölcészetet, 1836-tól két évig jogot, 1837-től három évig teológiát hallgatott, 1847-től 1884-ig ref. lelkész Füzesgyarmaton (Békés m.), a békésbányai ref. egyházmegye tanácsbírája
- Apai nagyapja:* Csánki István (ref., Vác, 1790 körül – Komádi, 1834-ben már nem élt), 1807. nov. 2-án subscribált a debreceni ref. koll.-ban, 1812–14: rektor volt Komádiban, 1818 körül segédlelkész Komádiban.
- Apai nagyanyja:* Nagy Katalin, 1834-ben már özvegyként élt Komádiban, a debreceni kollégiumi nyilvántartás szerint: plebejus/közrendű.
- Anyja:* Bergman Emília (evang. – meghalt 1877 előtt), testvére, Bergman Amália, Csák János vésztői (békésbányai em.) ref. lelkésznek a felesége volt.
- Anyai nagyapja:* Bergman József (evang., 1801 – Füzesgyarmat, 1877. jún. 15.), füzesgyarmati uradalmi tiszt; testvére Bergman Frigyes (1814–1881) györkői (Tolna m.) evangélikus lelkész
- Anyai dédapa I.:* Bergman Teofil (evang., Sopron 1767. máj. 29. –), a soproni evang. liceumban és Jénában (1790–91) tanult, evang. lelkész Századon
- Anyai dédanya I.:* Wolmuth Zsuzsanna (evang.)
- Testvérei:* 1. Csánki Béla (ref.), felesége: Hivessy Julia; 2. Csánki Emilia (ref., Füzesgyarmat, 1849. okt. –); 3. Csánki Emma (ref., Füzesgyarmat, 1851 –), férje: Papp Lajos; 4. Csánki Ilka (ref.), férje Vadon Miklós; 5. Csánki Viktor (ref., Füzesgyarmat, 1855 – Debrecen, 1912), kir. tanfelügyelő Háromszék (1895–97), Jász-Nagykun-Szolnok, majd Hajdú m.-ben, Debrecenben; 6. Csánki Dezső (ref., 1857–1933), történész, levéltáros, a Magyar Országos Levéltár főigazgatója (1919-től), az MTA r. tagja, másodelnöke, közokt. államtitkár (1924–27), felsőházi tag (1927–31), M. Tört. Társulat alelnöke, felesége: Materny Gizella (Materny Lajos debreceni evang. esperes-lelkész leánya), fiuk: Csánky Dénes, festőművész; 7. Csánki Kornélia (ref.), férje: Jákó Balázs; 8. Csánki Géza (ref.), felesége Bayler Emília; 9. Csánki Jenő (ref., Füzesgyarmat, 1864 –); 10. Csánki Zoltán (ref., Füzesgyarmat, kb. 1870 –)
- Felesége:* rétalapi Bayler Lujza (ref., 1897 előtt róm. kat., Debrecen, 1873 –), házasságkötésük: 1897; apja: Bayler István (róm. kat., 1830 – Debrecen, 1883. okt. 22.), debreceni városi tanácsnok fia, 1848-ban a debreceni önkéntes nemzeti őrsereg közvitéze, majd őrmester a 68. honvédszászlóaljnál, végül hadnagy az V. hadtestben. 1850-ben besorozták, 1856-ban tizedesként szerelt

le. Debreceni városi hivatalnok volt, előbb utcabiztos, majd katonai beszél-
lások biztos. Utóbbihoz kapcsolódó gyászjelentésén használták először
a nemesi előnevet „rétalaki” formában. Lánya már rétalapiként használta.
Valójában semmilyen forrás nem bizonyítja, hogy nemesek lettek volna.
Anyja: Funtek Lujza (házass.: 1856).

Gyermeke(i): 1. Csánki Benjámín (ref., Tiszafüred, Heves m., 1897. dec. 14. – 1966.
szept., Amszterdam), kenderesi ref. lelkész (1926-tól), a heves-nagykunsági
egyházmegye missziói biz. tagja, felesége: Tielkemeijer Petronella (1895.
ápr. 13. – 1985. ápr. 5.), házasságkötés: Ede, Gelderland, Hollandia, 1936.
febr. 25.; 2. Csánki István (Tiszafüred, 1898 –), felesége: Kántor Erzsébet;
3. Csánki Eglantine/Erzsébet (Tiszafüred, 1900 – Debrecen, 1991), férje:
dr. Tóth Lajos (ref., Kiskunhalas, 1876 – Bp., 1936), az MTA tagja, a magyar
magánjog professzora a debreceni tud. egyetemen (1914–), a tiszántúli ref.
egyházkerület világi főjegyzője, a ref. zsinat és az egyetemes konvent tagja,
2. férje 1952-től Kállay Kálmán (1890–1959) debreceni teológiai professzor

Középiskola: debreceni ref. kollégium gimn., I–VIII., 1878–1886

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: debreceni ref. koll. teológiai akad., 1886–1890

Oklevél: I. lelkészsképesítő vizsga, Debrecen, 1894; II. lelkészsképesítő vizsga, Deb-
recen, 1896

Nyelvismeret: német, angol, francia, olasz, görög, latin, héber, arab, szír

Nyilvános rendes egy. tanár: debreceni tud. egy., hittud. kar, 1914. aug. 26., vallás-
történet és rokottudományok; uott 1918. máj, 10, keresztyén erkölcsan

Egyetemi tisztségek: debreceni tud. egy., rektor: 1929/30; prorektor: 1930/31; hittud.
kar, dékán: 1919/20; prodeákán: 1920/21, 1921/22

Nyugdíj: 1938. jún. 30.

Életút: Csánki Benjámín apai ágon református, anyai ágon evangélikus lel-
készcsaládból származott. Szülei tizenegy gyermeke közül ő volt a tizedik.
Szülőfalujában, a közel tízezres s 80 százalékban ref. békési nagyközségben,
Füzesgyarmaton kezdett tanulmányai után 12 évig a debreceni ref. kollégi-
umban tanult. Miután apja meghalt, hetedik gimnazista korától kollégiumi
alapítványok támogatták, teológus korában pedig jótéteményes volt. Végzés
után, az 1890–91-es tanévben, mint évfolyamelső esküdtfelügyelő lett
és köztanító az elemi iskolában. Tanulmányutakat tett Olaszországban,
Németországban és Svájcban. Az I. lelkészsképesítő vizsgát 1894-ben, a II.-at
1896-ban tette le Debrecenben. 1894–96-ban Kunhegyesen volt segédlel-
kész. 1896-ban választották meg a heves-nagykunsági egyházmegyében
a felerészben református, nyolcezer lelkes nagyközség, Tiszafüred lelke-
szévé. 1905-ben a békésbáti egyházmegyében levő, kilencven százalékban
ref., kilencezer lelkes Szeghalom ref. gyülekezete hívta meg lelkészéül. Tisza-
füreden tanulmányt írt a gyülekezet szellemi, erkölcsi, anyagi viszonyairól

és jövendőjéről. Szeghalmon Régészeti, közművelődési egyesületet (1906) és Ifjúsági Egyesületet (1911) alapított. Két évtizedes lelkipásztori működése alatt több templomi beszéde jelent meg. Elemzést írt Állam, egyház, iskola. Teendőink (Debrecen, 1899) s teológiai tanulmányt Az emberi nem küzdelme és Krisztus megkísértése (Debrecen, 1913) címmel. Foglalkozott a bibliafordítás, kiváltképpen a zsoltárfordítás kérdéseivel. Versei is jelentek meg. 1914-ben pályázat útján az akkor induló debreceni tud. egy. hittud. karán a vallástörténet és rokontudományok tanszékre nevezték ki egyetemi tanárnak. (Tekintettel az új alakulásra, a kar pályázatait a megszokottól eltérve neves ref. lelkészi személyekből alakult biz. bírálta el.) 1916-ban a hittud. kar hét új tanszék szervezését kérte a minisztériumtól. Apponyi Albert kultuszminiszter 1918. ápr. 26-iki előterjesztésében ezek közül Zoványi Jenő az évi hittud. kari dékán és a kar többségének támogatásával a „keresztyén erkölcsstan” tanszék felállításának megadását kérte a királytól, s egyszersmind Csánki Benjámin kinevezését javasolta. Az előterjesztés hivatkozott a kar egyetértésére s Csánki nagy nyelvismeretére, széleskörű bölcsészeti és teológiai műveltségére. Károly király így 1918. május 10-én – már Zichy Jenő miniszter ellenjegyzésével – Csánkit kinevezte, ill. áthelyezte az új tanszékre. A tanácsköztársaság kikiáltása után, márc. 26-án a hittud. kar ülésén, amikor Ferenczy Gyula professzor a tanácsköztársaság vezetőinek köszöntésére, támogatására vonatkozó javaslatát előadta, a későbbi igazolóbizottsági jegyzőkönyvek szerint egyedül Csánkinak volt ellenvetése, de a határozatot ő is aláírta. Ezért az egyetemi tanács a kar tagjai közül a legenyhébb büntetésben, „rosszallásban” részesítette. A következő években helyettesként más tanszékeket is ellátott. Ferenczy Gyula kényszernyugdíjazása után helyettesként előadta a gyakorlati teológiát, s egy éven át igazgatta a Homiletikai Szemináriumot is (1922. szept. 1-től 1923. márc. 29-ig). Lencz Géza halála után két éven át adta elő a dogmatikát s igazgatta a Rendszeres Teológia Szemináriumot (1932. ápr. 30. – 1934. júl. 18.). Tanított héber nyelvet is. Több cikke jelent meg erkölcsstani kérdésekről s 1936-ban a Kálvin-évfordulón fontos tanulmányt írt Kálvin predesztináció-tanáról. Az 1929–30-as tanévre dékánnak, majd rektornak is megválasztották, de az utóbbi tiszteletet töltötte be. 1934-ban a pécsi tud. egy. evangélikus hittud. kara a teológia tiszteletbeli doktora címmel tisztelte meg. Elérve a hetvenéves kort 1938 júniusában nyugdíjba ment, de helyettesként még egy évig előadta a keresztyén erkölcsst. Vejeének, Tóth Lajos jogászprofesszornak a családjával lakott együtt az egyetemi tanári villában. Tóth Lajos 1936-os halála után, 1937-ben kiköltöztek innen, s megvették a Rákóczi út 30. szám alatti házat.

Díszdoktor: pécsi tud. egy. soproni evang. hittud. kar, a teológia tiszteletbeli doktora, 1934

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a debreceni Tisza István Tud. Társ. rendes (1921–), a debreceni Csokonai Kör vál. tagja; a szeghalmi Régészeti és közművelődési egyesület alapítója (1906–)

Közéleti társaság, szerep: a debreceni egy. Diákasztal felügyelő biz. (1914–), majd a diákjóléti egyesített biz. alelnöke (1933–)

Egyházi tisztségek: a debreceni ref. koll. felsőokt. tanács tagja (1914–), Tiszántúli ref. egyházkerület lelkészképesítő biz. tagja (1922–)

Politikai szerep: Debrecen sz. kir. város törvényhat. biz. tagja

Irodalom:

Ötvös László (2012): Prof. Csánki Benjámin rektor. In: uő: *Egyetemmé ifjodott kollégium*. Debrecen. 197–214.

CSIKESZ SÁNDOR

ref. lelkész, teológus

(ref., Drávafok, Somogy m., 1886. jan. 8. – Debrecen, Hajdú m., 1940. febr. 18.)

Apja: Csikesz Sándor (ref., Felsőbogárdpuszta, Fejér m, 1860. ápr. – Debrecen), ref. kántortanító Baranya megyében Drávafokon, majd Szaporcán (közben néhány évig hódmezővásárhelyi tanyai iskolában is), a felső-baranyai ref. egyházmegye tanítói értekezletének közpénztárnoka és gyámintézetének számvevője, egyházmegyei iskolalátogató. Testvérei: 1. Csikesz Gyula (ref., Csajágh, Veszprém m., 1850. jan. –); 2. Csikesz Géza (ref., Simontornya, Tolna m., 1853. jún. –); 3. Csikesz Kálmán (ref., Sáregres, Veszprém m., 1855. jan. –); 4. Csikesz József (ref., Sáregres, Veszprém m., 1856. dec. –); 5. Csikesz Lujza (ref., Dég, Veszprém m., 1858. okt. –); 6. Csikesz Julianna (ref., Dég, Veszprém m., 1863. nov. –); 7. Csikesz Endre (ref., Simontornya, 1865. nov. –), ref. kántortanító Szigetszentmiklóson, a solti ref. egyházmegye közgyűlésének tanító képviselője; 8. Csikesz Jozefina (ref., Simontornya, 1868. ápr. –); 9. Csikesz Vilma (ref., Simontornya, 1871. jún. –)

Apai nagyapja: Csikesz József (ref., Szilasbalhás, Veszprém m., 1825. szept. –), négy gimnáziumi és egy akadémiai osztályt végzett a pápai ref. koll.-ban (1840–46), kántortanító lett a dunántúli ref. egyházkerület mezőföldi egyházmegyéjében több helyen, legtovább Simontornyán (1863–1893).

Apai nagyanyja: Tóth Julianna

Apai dédapa I.: Csikesz Ferenc (ref.), földműves/közbirtokos Szilasbalháson

Apai dédanya I.: Tóth Sára Zsuzsanna (ref.)

Anyja: Csath Emília (ref., Magyarmecske, Baranya m., 1861. ápr. – Debrecen)

Anyai nagyapja: Csath Ferenc (ref., Decs, Tolna m., 1832–), a pápai ref. koll.-ban is végzett néhány gimnáziumi osztályt (1844 és 1848 között), Magyarmecskén lett ref. kántortanító.

Anyai nagyanyja: Gál Zsuzsanna

Anyai dédapa I.: Csath István, bognár Decsen

Testvérei: 1. Csikesz Ilona (ref., Drávafok, 1884. aug. –, férje: Kovács Lajos (az első világháborúban zászlósként elesett az olasz fronton), csákvári ref. népiskolai tanító, akinek az apja is Csákváron volt tanító; 2. Csikesz Ferenc Béla (ref., Hódmezővásárhely, 1888. okt. –, ref. kántortanító a Baranya megyei Cunban, majd 1916-tól Laskón, utóbbi helyről 1920-ban a szerb uralom miatt Kővágószőlőre menekültek, felesége: Vinczy Etelka, Vinczy Gyulának, a Baranya megyei Bélye ref. lelkészének (alsóbaranyai em.) leánya.

Gyermekei: (nevelt gyermekek), testvérének, Csikesz Ilonának félárva gyermekei:

1. dr. Kovács Lajos (ref., Csákvár, 1908. jún. 14. – Miskolc, 1978. jún. 24.), a debreceni tud. egyetemen végzett geológus, egyetemi magántanár (1944, szegedi tud. egy.), az ásvány- és földtudomány kandidátusa (1958), a nyíregyházi Kálvineum Tanítóképző Intézet és a debreceni ref. leánygimn. tanára, 1945-től a debreceni tud. egy. ásvány- és földtani intézetének szakelőadója, igazgatója, 1953-tól a nehézipari műszaki egyetem docense, Sopronban, majd Miskolcon, 1966-tól egyetemi tanár; 2. Kovács Ilonka (ref., Csákvár, 1909–), óvónő, férje: Korompai Géza; 3. Kovács Lenke (ref., Csákvár, 1911–), férje: dr. Török Sándor; testvérének, Csikesz Ferencnek fia: 1. Csikesz Ferenc (ref., Laskó, 1919 – Bp., 1986), a debreceni tud. egyetem történelem-földrajz szakán végzett középiskolai tanár, Sepsiszentgyörgyön, majd Kunszentmiklóson tanított, 1945-ben utóbbi helyen a Nemz. Parasztpárt helyi titkára volt, 1947-ben doktorált Debrecenben, 1956-ban a kunszentmiklósi Nemzeti Biz. elnöke volt, ezért bebörtönözték (1957–1960), tanárként többé nem dolgozhatott.

Középiskola: siklósi községi polgári iskola, I–IV., 1896–1900; kecskeméti ref. főgimn., V–VIII. oszt., 1900–1904; érettségi uott, 1904. jún.

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: bp.-i ref. teológiai akad., 1904. szept. 8. – 1908

Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak: berlini egy., teológia, 1908. nov. 9. – 1909. aug. 7.

Oklevél: bp.-i teol. akad., 1908. szept., I. lelkészsképesítő vizsga; 1910: II. lelkészsképesítő vizsga

Nyelvismeret: német, latin, görög, héber

Nyilvános rendes egy. tanár: debreceni tud. egy., hittud. kar, 1923. márc. 29., egyházszertartástan, egyházi szónoklattan és valláspedagógia

Egyetemi tisztségek: debreceni tud. egy., rektor: 1937/38; prorektor: 1938/39; hittud. kar, dékán: 1925/26, 1933/34; prodékán: 1926/27, 1934/35

Életút: Csikesz Sándor apai nagyapja földműves, anyai nagyapja pedig iparos családból származott. A pápai ref. koll.-ban végzett tanulmányok után mindketten ref. kántortanítóként szolgáltak több dunántúli gyülekezetben. A kialakuló hagyományt folytatva nemcsak az édesapa és annak testvére, hanem Csikesz Sándor testvére és sógora is kántortanító lett. Maga Csikesz Sándor a középiskolát az apja akkori állomáshelyéhez közeli Siklóson, a községi polgári iskolában kezdte, majd a kecskeméti ref. koll.-ban folytatta. Itteni, 1904-es érettségije után a bp.-i ref. teol. akad.-ra iratkozott be, ahol az utolsó évben senior volt. Párhuzamosan a bp.-i tud. egy. bölcsészkarán is hallgatott előadásokat. 1908 szeptemberében letette az I. lelkészképesítő vizsgát. Az 1908–1909-es tanévet ösztöndíjjal a berlini egyetemen töltötte, ahol Adolf Harnack (1851–1930) evangélikus teológus szemináriumában is dolgozott. Több német teológiai fakultást is felkeresett. Heidelbergben Ernst Troeltsch (1865–1923) előadásait hallgatta. Párizsban is járt, majd Genfben részt vett Kálvin születésének 400 éves jubileumi ünnepségén. Hazatérve, 1909 őszétől Cegléden lett segédlelkész, ahol megindította az Egyházi Értesítő című lapot. 1910-ben letette a II. lelkészképesítő vizsgát. 1911 márciusától szülőföldjén, a felsőbaranyai egyházmegyében Kiscsány és Oszró társégházközségekben (430 + 500 lélek) választották meg lelkésznek. Itt is lapot indított Baranyai Kálvinista Lobogó címmel. A gyülekezeti és közeleti munkában rendkívül aktív fiatal lelkészt 1914 szeptemberében megválasztották az Orsz. Ref. Lelkészegyesület titkárává, az elnökséget vivő Baltazár Dezső tiszántúli püspök munkatársává. A világháború alatt tartalékos táborigazgatóként Bácska, később Bp.-re vezényelték, s 22 hónapot töltött a fronton is. 1915-ben Hadikórházban címmel elmélkedéseket és imádságokat írt református honvédek számára. A világháború végén a Magyar Nemzeti Tanácshoz csatlakozó ORLE titkáráként Baltazár Dezső elnökkel részt vett a tanács 1918. nov. 16-iki ülésén, ahol a Magyar Népköztársaság kikiáltásáról döntöttek. Országosan is ismertté tette nevét, amikor Kodolányi János, akit ő ismertett meg az ormánsági egyke, a pusztuló magyarság problémájával, neki ajánlotta verseskötetét, s meggyőző erővel rajzolta meg a népe gondját felvállaló tudós falusi lelkész robusztus alakját. 1921-ben a tanácsköztársaság vezetőit üdvözlő távirat miatt fegyelmi eljárás alatt álló Ferenczy Gyula lemondása után az ORLE főtitkára lett, s novemberben a tiszántúli egyházkerület közgyűlése Baltazár Dezső püspök kezdeményezésére megválasztotta lelkészképző intézete tanárává. A háború utáni debreceni lakáshelyzet miatt azonban nem tudott megfelelő lakást találni Debrecenben, ahol népes családját elhelyezhette volna (nyugdíjas apja, anyja, tanító-özvegy testvére

három hadiárva gyermekével). Ezért fenntartotta kiscsány-oszrói lelkészi állását, s kéthetenként utazva, „tömbösítve” tartotta meg óráit. A Ferenczy Gyula kényszernyugdíjazásával megüresedett debreceni tud. egy. hittud. kari tanszékre 1922-ben meghirdetett állásra egyedül Csikesz Sándor pályázott. 1923 márciusában ki is nevezték az egyházi szónoklattan és egyházszertartástan tanszékre nyilvános rendes tanárnak. Egyúttal a Homiletikai szeminárium igazgatója is lett. (Ezt a tisztelet haláláig betöltötte. 1933 és 1936 között helyettesként a Pásztorális Teológiai Szemináriumot is igazgatta.) Lakáshelyzete megoldatlansága miatt kérvényezte a kultuszminiszternél, hogy változtatlanul megtarthassa baranyai lelkészi állását. Az egyetemi tanács és a dunamelléki egyházkerület összeférhetetlenséget kimondó határozata után Csikesz Sándor 1924. dec. 31-ével mondott le a lelkészi állásról. A hittud. kar tanáraként olyan új, modern lelkésztípus kialakításán dolgozott, aki lelkipolitikai és tudományosan is fel van készítve a saját kora feladataira. Ezt a célt szolgálta az Orsz. Ref. Lelkészegyesület kiadásában 1925-ben általa létrehozott Theológiai Szemle c. folyóirat is. A nagy tudományszervező munkával igényesen szerkesztett, európai színvonalú folyóiratban a különböző teológiai diszciplínák területéről jelentek meg fontos tanulmányok. A gazdag magyar nyelvű teológiai irodalom mellett a folyóiratban friss hazai és nemzetközi lapszemle is volt alapos ismertetésekkel. Magának Csikesz Sándornak a teológiai álláspontja leginkább a konfesszionális jellegű egyházas kálvinizmushoz állt közel, de a szerkesztésében megjelenő fórum nyitva állt minden tudományos teológiai irányzat előtt, sőt ösztönözte is vitáikat. A folyóirat kiadványaként jelent meg a Theológiai Tanulmányok c. sorozat is. Tudományszervező munkájához hozzátartozott, hogy lankadatlanul ösztönözte tanítványait a tudományos munkára. Irányításával több mint húszan szereztek teológiai doktorátust. Mint az ORLE főtitkára évente megszervezte a testület országos konferenciáját, s olyan programról gondoskodott, amely a lelkésztovábbképzés funkcióját is betöltötte. 1917-ben, még az egyesület titkáráként készítette el s nyomtatta ki 3000 példányban az „Egységes program a magyar ref. egyház számára” c. egyházszociológiai vezérfonalat. Ezt az 1925-ös lelkészegyesületi konferenciára kecskeméti programként újra kiadták. A tervezet a társadalmi kérdések radikális taglalásától kezdve a református sajtóügyön, a katekhéta- és kántorképzésen, az iparostanoncok vallásoktatásán át az egyházművészeti múzeum létesítéséig, internátusok építéséig és a külföldi kapcsolatokig átfogó programot adott. Az elképzelések közül az elkövetkezendő években sok kezdeményezésének a megvalósulását sikerült elősegítenie. 1926-ban létrehozta és főtitkárként irányította az Orsz. Ref. Presbiteri Szövetséget, az egyházközségeket vezető presbiterek országos szervezetét, amely konferenciákat és tanfolyamokat szervezett a presbiterek

továbbképzésére, lelki építésére. 1929-ben megalapította, kiadóként gondozta és főmunkatársként segítette a szövetség lapját, a Magyar Presbitert. Csikesz általában nagy jelentőséget tulajdonított a sajtónak a misszióban, az egyház-építésben. Elnöke volt az ORLE sajtószindikátusának, igazgatója könyvkiadó alapjának. Szorgalmazta az 1929-1931-ben megjelent Bibliai Lexikon kiadását. Magyarországi képviselője volt a Nemzetközi Keresztyén Sajtóegyesületnek is. 1926-ban létrejött az Orsz. Ref. Jóléti és Gazdasági Társulat az egyházi biztosítások, segélyezések, szociális támogatási akciók támogatására. Csikesz ebben is igazgatósági tag volt. Kezdeményezésére jött létre 1933-ban a Tiszántúli Diakónusképző Intézet. Tudományos, tudomány- és egyházszervező, valamint egyháztársadalmi munkássága elismeréseként a pécsi tud. egy. soproni hittud. kara a kultuszminisztérium hozzájárulásával 1934-ben a teológia tiszteletbeli doktorává avatta. A lelkészegyesület 1925-ös kecskeméti programjában szerepelt az egyházi műemlékvédelem megszervezése és az Orsz. Ref. Múzeum létrehozása is. Csikesz, aki az Egyetemes Konvent műemléki és levéltárügyi bizottságának tagja volt, nagy energiával dolgozott ezen a területen is. A múzeumügy előmozdítására, mint főszervező, ő hozta létre a nagysikerű első Orsz. Ref. Kiállítást, amelyet az ORLE országos konferenciája és a Református Ünnepi Hét keretében 1934. szept. 30-án nyitottak meg Bp.-en. Az Iparművészeti Múzeumban a gyűlekezeteknek a ref. hitélettel kapcsolatos művészi emlékei és a nagymúltú ref. iskolák anyagai, a Nemzeti Múzeumban a bp.-i állami gyűjtemények dokumentumai, a Teológiai Akadémián pedig a Ráday Könyvtár értékei voltak kiállítva. A kiállítás anyagából az orsz. múzeum céljára felajánlott műkincseket Csikesz eredeti vagy másolati formában Debrecenbe szállíttatta, mint az ott létrehozandó múzeum alapanyagát. Csikesz a Debreceni Ref. Koll. Igazgatótanácsának tagjaként sokat kezdeményezett a kollégium ügyeiben is. 1923-tól ideiglenes megbízással, 1925. nov. 14-től egyházkerületi véglegesítéssel irányította a kollégiumi levéltár munkáját. Kialakította a levéltár új rendjét, s 1931-ben kiadta a levéltár katalógusát. 1935-ben mint levéltáros, javasolta, hogy 1938-ban rendezzenek jubileumi ünnepséget abból az alkalomból, hogy a kollégiumban 1588 óta megszakítás nélkül főiskolai oktatás folyik. Később a hangsúly a 350 éves főiskolai oktatás megünnepléséről áttevődött a kollégium alapításának 400 éves jubileumára. Csikesz Sándornak, az előkészítő bizottság előadójának Hóman Bálint kultuszminiszterrel folytatott tárgyalásai nyomán 1936-ban az egyházkerület, a város és az egyházközség küldöttsége megállapodott a jubileumi programok állami támogatásáról. Ennek eredményeként épült meg a Diakonisszaképző Intézet, kezdték építeni az egyetemi ref. templomot s tervezték meg a teológiai internátus korszerűsítését. Az egyetem központi épülete előtti parkban felállították Méliusz Juhász Péter, Huszár

Gál, Szenczi Molnár Albert és Komáromi Csipkés György szobrát, 22 bronz emléklakettet helyeztek el a kollégium falán, s a posta kollégiumi jubileumi emlékbélyegsort adott ki. Csikesz Sándor közreműködésével az ünnepségek bevezetéseként 1938. aug. 23–24-én Debrecenben az ORLE megrendezte a magyar reformátusok első világgyűlését. Csikesz kezdettől fogva fontosnak tartotta a ref. egyház nemzetközi kapcsolatainak kiépítését. Tagja volt több nemzetközi protestáns szövetségnek. 1929-ben ilyen szervezésben egy hónapos szentföldi és egyiptomi tanulmányúton vett részt. Rendszeresen megjelent a nemzetközi szövetségek konferenciáin. A kapcsolatépítés alkalmának szánta a debreceni kollégium 400 éves évfordulás ünnepségeit, nagyszabású nemzetközi részvétellel. A nemzetközi helyzet alakulása miatt azonban a tervezett eseménysor helyett csak házi ünnepségekre került sor. A hittudományi kar nagykoncepciójú, tevékeny professzora, a kari és egyetemi reformmozgalmak, az építések és újjáépítések élharcosa, a magyar ref. egyház nagy kezdeményező és szervező alakja 1940-ben súlyos betegségben elhunyt. Bár keveset publikált, ezek között fontos írások vannak a gyakorlati teológia köréből, az igehirdetés és az istentiszteleti hely kérdéseiről. Terjedelmes kéziratos hagyatékából Csikesz Sándor Emlékkönyvek címmel öt kötet jelent meg 1940 és 1944 között. Könyvtárát a Kollégium Nagykönyvtára hagyta.

Díszdoktor: pécsi tud. egy. soproni evang. hittud. kar, 1934. máj. 13.

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a M. Prot. Irodalmi Társaság ig. vál. tagja, a debreceni Tisza István Tud. Társaság rendes tagja és a Pécsi Egyetem Baráti Körének alapító tagja

Külföldi és nemzetközi tudományos társaság és szervezet: Internationaler Verband zur Förderung des Protestantismus végrehajtó bizottsági tagja, az Internationaler Christlicher Presse Verein mo.-i képviselője, Protestantisches Weltverband tagja

Szerkesztőségi tagság: Egyházi Értesítő (Cegléd, 1909–1911); Baranyai Kálvinista Lobogó (1911–1914); a Theologiai Szemle (1925–1940) és a Theologiai Tanulmányok (1928–1940) alapítója és szerkesztője; Magyar Presbiter című lap alapítója, kiadója és fõmunkatársa (1929–)

Egyházi tisztségek: a tiszántúli ref. egyházkerület tanácsbírája (1928–), az egyházkerület Diakonissza Biz. ügyvez. alelnöke, belmissziói biz. és az iratterjesztő albiz. tagja, II. lelkészképesítő vizsgáló biz., a kollégiumi felsőoktatási tanács, kollégiumi igazgatótanács (1934–), felsőoktatási albiz. és a könyvtári albiz. tagja, a kollégium levéltárnoka (1923. szept. 22. –); az Egyetemes Konvent sajtóügyi (1929–), parochiális könyvtárügyi (1929–), műemléki és levéltári (1933–) biz. tagja; a felsőbaranyai egyházmegye harkányvidéki lelkészi körnek tb. tagja (1934–); az Orsz. Ref. Lelkészegyesület titkára (1914. szept. –),

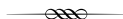
főtitkára (1921–), alelnöke (1936–), az ORLE sajtószindikátusának elnöke, könyvkiadó alapjának igazgatója (1934–); az Orsz. Ref. Presbiteri Szöv. főtitkára (1926–), alelnöke (1934–); a M. Prot. Sajtószövetség vál. tagja, az Orsz. Ref. Jóléti és Gazdasági Társulat ig. tagja, az Orsz. Ref. Tanáregyesület díszelnöke (1937–); nyíregyházi Kálvineum ref. lelkeszi árvaház ig. tanácsának tagja

Kitüntetés: a katonai lelkeszi II. osztályú érdemkereszt a kardokkal; az észt fehér-csillag érdemrend középkeresztje (1938)

Irodalom:

- BARCZA József (1986): Magyar református lelkeszeszmény a két világháború között. 100 éve született Csikesz Sándor. *Theol. Szle.*, 1986. 175–180.
- BOTTYÁN János (1978): A nagy indítások embere, Csikesz Sándor. In: uő: *Hitünk hősei*. Budapest. 205–213.
- CSOHÁNY János (1988): A korszakváltások évszázada (1849–1950) – A kollégium négyszáz éves jubileuma. In: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest. 276–279.
- CZEGLÉDI Sándor (1944): Csikesz Sándor emlékezete. *Theol. Szle.*, 1944. 66–80.
- CZEGLÉDI Sándor (1955): A Budapesti Teológiai Akadémia nagy növendéke: Csikesz Sándor. *Ref. Egyház*, 1955. jún. 15., VII. évf. 12.
- CZEGLÉDI Sándor (1990): Csikesz Sándor emlékezete – egy fél évszázad távlatában. *Theol. Szle.*, 1990. 4. sz. 225–232.
- FEKETE Károly (2012): A magyar református gyakorlati teológia meghatározó alakjának hatása a református igehirdetésre és lelkeszképzésre. *Collegium Doctorum*, 2012/37–45.
- HÓS Csaba (2012): Csikesz Sándor teológiája. *Collegium Doctorum*, 2012/72–81.
- INCZE Gábor (1941): Csikesz Sándor. In: MÓDIS László (szerk.): *Csikesz Sándor emlékkönyvek* 2. Debrecen. 3–10.
- JUHÁSZ Géza (1940): Csikesz Sándor 1886–1940 – Megemlékezés. In: MÓDIS László (szerk.): *Csikesz Sándor Emlékkönyvek* 1. Debrecen. 3–7.
- NAGY István (2012): Csikesz Sándor igehirdetése. *Collegium Doctorum*, 2012/45–62.
- ÖTVÖS László (2012): Dr. Csikesz Sándor rektor. In: uő: *Egyetemmé ifjodott kollégium*. Debrecen. 265–282.
- SAJTOS Szilárd (2012): Protestáns katonai lelkigondozás az I. világháborúban, Csikesz Sándor katonalelkeszi munkássága. In: BARÁTH Béla (szerk.): *Orando et laborando. A DRHE évkönyve a 473. tanévről*, 2010/2011. Debrecen. 75–85.
- SÁNDOR Endre (1995): Csikesz Sándor (1886–1940). In: CSIKESZ Sándor: *Jézusban van menedékünk. Igéirdetések és Tanulmányok Sándor Endre válogatásában*. Budapest. 5–9.
- SÁNDOR Endre (1996): Akinek szívügye volt a magyar baka sorsa. *Ref. Egyház*, 1996. 179–183.
- SÁNDOR Endre (2012): Csikesz Sándor mint falusi lelkipásztor. *Collegium Doctorum*, 2012/62–72.

- STEINBACH József – Hős Csaba (2012): Bevezető gondolatok Csikesz Sándor homiletikai megfigyeléséhez. *Collegium Doctorem*, 2012/81–97.
- SZABÓ Imre (1942): Dr. Csikesz Sándor lelkipásztori és professzori eszményei. In: MÓDIS László (szerk.): *Csikesz Emlékkönyvek 4.* Debrecen. 7–17.
- TAKÁCS Béla (1988): A kollégium múzeumai – Régészeti és néprajzi múzeum. In: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története.* Budapest. 508–510.

ERDŐS JÓZSEF

ref. lelkész, teológus

(ref., Szatmárnémeti, Szatmár m., 1856. augusztus. 31. – Debrecen, 1946. december 12.; a Debreceni Köztanítóban nyugszik.)

Nemessége: 1664. március 22. (Apafi Mihálytól); előnév: simai, régi magyar nemességének épségben tartása mellett 1908. jan. 1-jén kapta gyermekeivel együtt.

Apja: Erdős Mihály (ref.), gubásmester Szatmárnémetiben

Anyja: Tóth Julianna (ref.)

Felesége: György Julianna (ref., Szatmárnémeti, 1861. ápr. 16. – Debrecen, 1922. dec. 4.), György Lajosnak (ref., Szatmárnémeti, 1826 – 1864. dec. 17.), a szatmárnémeti ref. lelkésznek és Fésős Juliannának a leánya. Házasságkötés: Szatmárnémeti 1881. jún. 25. György Lajos, az após a szatmárnémeti ref. koll.-ban végezte a gimn.-ot, majd a debreceni ref. koll.-ban a bölcsészetet, jogot és teológiát. 1848-ban a Deák Nemzetőrség választmányi tagja volt. Az ő apja, György József is ref. lelkész volt Sátoraljaújhelyen és Szatmárnémetiben, esperes. Fésős Julianna apja, Fésős András (ref., Hirip, 1801 – Debrecen, 1855) a debreceni ref. koll.-ban tanult, majd Göttingenbe járt. Szatmárnémeti (1831–1841) és debreceni lelkész lett (1841–1855), egyházkerületi főjegyző. Az ő apja is Fésős András s szintén a debreceni ref. koll.-ban tanult, majd Hiripen volt lelkész.

Gyermeke(i): 1. Erdős Béla (gyermekkorában meghalt); 2. dr. Erdős (György) József (ref., Újsóvár, 1885. máj. 12. –) ügyvéd, Debrecenben, Berlinben, Bonnban, Genfben tanult, Debrecen város törvényhat. biz. tagja, a Bihar-Érmelléki ref. egyházmegye ügyésze, majd tanácsbírája, a Tiszántúli ref. egyházkerület és a debreceni ref. koll. valamint az Orsz. Ref. Tanáregyesület (1933–1948) ügyésze, a Kollégiumi Intéző Biz. tagja, az Egyházkerületi Pénzügyi Biz. jogtanácsosa; 3. dr. Erdős Károly (ref., Újsóvár, 1887. júl. 17. – Debrecen, 1971. jún. 6.), ref. teológus, a debreceni tud. egy. hittud. kar újszövetségi

- tanszékének egyetemi tanára (1928–1950); 4. Erdős Julianna (ref., Debrecen, 1889. máj. 25. –) hegymegi Kiss Albert ároktői (Borsod m.) református lelkipásztor felesége; 5. Erdős Rózsa (ref., Debrecen, 1891. márc. 14. –), imolai Eötvös Ferenc nyékládházi (Borsod m.) református lelkipásztor felesége; 6. Erdős (Johanna) Mária (ref., Debrecen, 1894. aug. 15. – Bp., 1985. júl. 7.) dr. Varga Zsigmond (ref., Marosdécse, Torda-Aranyos m., 1886. febr. 5. – Debrecen, 1956. ápr. 18.), debreceni tud. egy. hittud. kar vallástörténeti nyr. tanárának felesége
- Középiskola:* Szatmárnémeti ref. gimn., I–VI. oszt., 1867–73; debreceni ref. koll. gimn., VII–VIII. oszt., 1873–75
- Felsőfokú tanulmányok Mo.-n:* debreceni ref. koll. teológiai akad., 1875–1877
- Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak:* bécsi tud. egy. protestáns teológiai intézet, 1877. okt. 2. – 1879. júl. 17.; 1879 második felében az elberfeldi (Németorsz.), szegénygondozó-jótekonysági rendszert tanulmányozta.
- Oklevél:* I. lelkészképesítő vizsga, Debrecen, 1880; II. lelkészképesítő vizsga uott., 1881; lelkészavatás 1884. aug. 22., Debrecen
- Nyelvismeret:* német, görög, latin, héber
- Tudományos fokozatok:* bécsi tud. egy. protestáns teológiai int., licenciátus 1888. ápr. 9.; bécsi tud. egy., protestáns teológiai int., teol. tud. doktora: 1891. márc. 1.
- Nyilvános rendes egy. tanár:* debreceni tud. egy. hittud. kar, 1914. aug. 26., újszövetségi írásmagyarázat és segédtudományai
- Egyetemi tisztségek:* debreceni tud. egy. rektor: 1917–18; prorektor: 1918/19; hittud. kar, dékán, 1914/15, 1920/21, 1921/22, 1922/23; prodékán: 1915/16, 1923/24
- Nyugdíj:* 1928. jan. 6.
- Életút:* Szülőhelyén, a szatmárnémeti ref. gimnáziumban végezte a középiskola első hat évét, majd mint árva gyerek, jótéteményesként a debreceni kollégium gimnáziumában és teológiai akadémiáján tanult. Ösztöndíjjal négy szemesztert hallgatott a bécsi protestáns teológiai intézetben. Debrecenben az „újortodoxia” irányzatához tartozó Balogh Ferenc (1836–1913), Bécsben Eduard Böhl (1836–1903) professzor tanítványa volt. Utóbbi ajánlotta be elhunyt ref. lelkipásztor apósa, a hitvallásos ébresztő, Hermann Friedrich Kohlbrügge (1803–1875) utolsó szolgálati helyére, a szegénygondozó jótekonysági rendszeréről is nevezetes elberfeldi gyülekezetbe. Itt a tanulmányok folytatása mellett 1879 második felében Erdős segédlelkészként is tevékenykedett. Külföldi tanulmányai befejezése után 1880 februárjában Debrecenben lett segédlelkész Révész Bálint tiszántúli ref. püspök mellett. Az 1880–1881. tanévben a ref. tanítóképzőben is működött mint segédtanár. A lelkészképesítő vizsgák letétele után megházasodott. A szatmárnémeti nemesi iparos családban született Erdős József felesége mindkét ágon többgenerációs, tekintélyes ref. lelkészi családból származott. 1881 júliusában

a pancsovai magyar- és németajkú ref. gyülekezet hívta meg lelkésznek. Itt a Hertelendyfalván letelepített ref. csángók lelkigondozását is ellátta. 1884. aug. 22-én az újsóvei németajkú ref. gyülekezet választotta meg lelkészének. Lefordította és bevezetéssel ellátva megjelentette a cenzúra által korábban megcsonkított kiadások után a Heidelbergi Káté teljes szövegét. Ez szem-befordulást is jelentett a hitvallások jelentőségét csökkenteni igyekvő liberális teológiai irányzatokkal. 1888 áprilisában a bécsi egyetemen licentiatusi fokozatot szerzett. Ugyanezen év szept.-től a Tiszántúli Ref. Egyházkerület debreceni teológiai főiskoláján az újszövetségi írásmagyarázat tanszékét foglalta el. 1891 márciusában a bécsi egyetem Protestáns Hittudományi Karán *Biblisch-theologische Analyse des Römerbriefs* című disszertációjával – ami Amszterdamban jelent meg – teológiai doktori címet kapott (a kortárs ref. lelkészek között ő volt a második hittudor). Az 1892–1893-as tanévtől a vallásbölcseletet is ő adta elő, s 1894-től 1928-as nyugdíjazásáig a német nyelvoktatást is ellátta. 1894-ben meghívták a bécsi protestáns fakultásra az ószövetségi írásmagyarázat tanszékére. Az ajánlatot nem fogadta el, mint ahogy azt sem, amikor szülővárosa 1910-ben lelkipásztorául hívta. A teológiai akadémia tanáráként 1914-ig kilencszer volt dékán, s többször volt felügyelő tanára a Hittanszaki Önképző Társulatnak, a Főiskolai Ének-karnak s a Hittanhallgatók Segítő Egyesületének. Számos műve jelent meg, főleg újszövetségi tárgyúak. Lefordította s 1907-ben magyarázatokkal ellátva kiadta a Második Helvét Hitvallást. 1908-ban a király régi nemességének megtartása mellett nemesi előnevet adományozott neki és gyermekeinek. Tanári működése 25. évfordulóján, 1913-ban a genfi egyetem tb. doktorává avatta. A debreceni tud. egy. 1914-es megalapítása után pályázat útján a hittudományi karnak az újszövetségi írásmagyarázat és segédtudományai tanszékére kapott kinevezést. A pályázatot az alakuló karnál az egyébként szokásos módtól eltérően a ref. egyház kiemelkedő lelkész tagjaiból alakult bizottság bírálta el. Szintén rendhagyó módon a miniszter nevezte ki Erdős Józsefet mint rangidős professzort a hittud. kar. első dékánjává. 1916. jún. 19-én kinevezték az V. fiz. o.-ba. A tanácsköztársaság kikiáltása után 1919. márc. 26-án professzortársaival együtt ő is aláírta a kormányzótanács elnökét és a közoktatásügyi népbiztost köszöntő, támogatást ígérő állásfoglalást. A hosszadalmas igazoló eljárás végén, 1920. júl. 16-án az egyetemi tanács ezért feddésben részesítette, amit a minisztérium is jóváhagyott. Elérve a 70 éves nyugdíjkorhatárt, a kar kezdeményezésére, a tiszántúli egyházkerület támogatásával a VKM-től megkapta a jutalomévet, s csak 1928. jan. 6-án fejezte be tényleges szolgálatát. Ebből az alkalomból állami kitüntetésben részesült. 1935-ben az új debreceni homokkerti templomnak, mint az egyházrész gondnoka, két harangot adományozott. 1938-ban a debreceni,

1941-ben a bécsi egyetem tüntette ki aranydiplomával. Nem sokkal halála előtt a debreceni egyetem bölcsész kara tb. doktori címet adományozott neki. A teológia egyik előadótermét róla nevezték el márványtáblával megjelölve. Erdős József életében két alapítványt tett a kollégium javára: 1923-ban „Erdős Józsefné György Júlia alapítvány”, elhunyt felesége emlékére, a kollégiumi kántus javára, 1929-ben „dr. Erdős József tápintézeti alapítványa”, tudományegyetemi teológus diák ellátására.

Díszdoktor: genfi egyetem (1913); debreceni tud. egy. tb. dr. (1946. aug. 10.)

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a M. Prot. Irodalmi Társaság (1905–) és a debreceni Tisza István Tud. Társaság vál. tagja (1922–); a Debreceni Protestáns Irod. Kör eln.; Károli-féle bibliafordítás revíziójával fogl. biz. tagja
Szerkesztőségi tagság: Debreceni Prot. Lap szerk. (1894–), Pallas Nagylexikon munkatársa

Közéleti társaság, szerep: a Népszerű Főiskolai Tanfolyam rendező biz. tag

Egyházi tisztségek: debreceni ref. presbitérium tagja, a homokkerti egyházzászlós gondnoka; debreceni teol. akad. képviselője az egyházkerület közgyűlésében (–1928); a Tiszántúli Egyházkerület Lelkészi Értekezlet jegyzője (1894–1915), Révész Imre-Alap biz. (–1946) és a Felsőbb Leányiskolák Állandó Biz. tagja (1889–1928); Főiskolai Ig. Tanács akadémiai albiz. tagja (1910–28)

Kitüntetések: Signum Laudis (1928)

Irodalom:

CSIKESZ Sándor (1926): Dr. Erdős József hetvenedik életévére. *Theol. Szle.*, 1926. 745.

CSOHÁNY János (1988): A kollégium története 1861–1914 között – A teológiai tanszak és a teológiai akadémia. In: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest. 246–249.

CSOHÁNY János: Simai Erdős József, a negyedik rektor. *Gerundium Egyetemtörténeti Közlemények*, MMXII vol. III. Nr. 1–2. 5–14.

dr. ERDŐS József (nekrológ), *Közlöny*, 1946/2. 26.

ERDŐS József (nekrológ). *Theol. Szle.*, 1947/1., 96.

„HISTORICUS” (1926): Dr. Simai Erdős József élete és működése. *Theol. Szle.*, 1926. 920–924.

KOCSIS Elemér (1996): Erdős József emlékezete halálának 50. évfordulóján. *Református Tiszántúl*, 1996/4. 23.

ÓTVÖS László (2012): Dr. Simai Erdős József rektor. In: uő: *Egyetemmé ifjodott kollégium*. Debrecen. 66–87.

SOLTÉSZ Elemér (1947): Emlékezés Dr. Erdős József professzorra. *Debreceni Képes Kalendárium 1948-ra*, Debrecen. 116–118.

ERDŐS KÁROLY

ref. lelkész, teológus

(ref., Újsóvé, Bács-Bodrog m., 1887. július 17. – Debrecen, 1971. jún. 6.)

Nemesség: 1664. március 22. (Apaffi Mihálytól); előnév: simai, régi magyar nemességének épségben tartása mellett 1908. jan. 1-én apjával és testvéreivel kapta.

Apja: Erdős József, dr. (ref., Szatmárnémeti, 1856. aug. 32. – Debrecen, 1946. dec. 12.), ref. teológus, a debreceni ref. teológiai akad. tanára (1888–1914), majd a debreceni tudományegyetem hittud. kar ny. r. tanára az újszövetségi írásmagyarázat tanszéken (1914–1928)

Apai nagyapja: Erdős Mihály (ref.), gubásmester Szatmárnémetiben

Apai nagyanyja: Tóth Julianna (ref.)

Anyja: György Julianna (ref., Szatmárnémeti, 1861. ápr. 16. – Debrecen, 1922. dec. 4.), házasságkötés.: Szatmárnémeti, 1881. jún. 25.

Anyai nagyapja: György Lajos (ref., Szatmárnémeti, 1826–1864. dec. 17.), a szatmárnémeti ref. koll.-ban végezte a gimn.-ot, majd a debreceni ref. koll.-ban a bölcsészetet, jogot és teológiát, 1848-ban a Deák Nemzetőrség választmányi tagja, később szatmárnémeti ref. lelkész.

Anyai nagyanya: Fésős Julianna (ref.)

Anyai dédapa I.: György József (ref.), sátoraljaújhelyi, majd szatmárnémeti ref. lelkész

Anyai dédapa II.: Fésős András (ref., Hirip, Szatmár m., 1801. dec. 25. – Debrecen, 1855. aug. 29.), Szatmáron, Debrecenben, Göttingenben tanult, szatmári (1831–), majd debreceni (1841–) ref. lelkész, egyházkerületi főjegyző, 1843–1844-ben országgyűlési prédikátor

Anyai dédapa II. apja: Fésős András (ref.), hiripi ref. lelkész

Testvére(i): 1. Erdős Béla (gyermekkorában meghalt); 2. dr. Erdős (György) József (ref., Újsóvé, 1885. máj. 12. –) ügyvéd, Debrecenben, Berlinben, Bonnban, Genfben tanult, Debrecen város törvényhat. biz. tagja, a Bihar-Érmelléki ref. egyházmegye ügyésze majd tanácsbírája, a Tiszántúli ref. egyházkerület és a debreceni ref. koll., valamint az Orsz. Ref. Tanáregyesület (1933–1948) ügyésze, a Kollégiumi Intéző Biz. tagja, az Egyházkerületi Pénzügyi Biz. jogtanácsosa; 3. Erdős Julianna (ref., Debrecen, 1889. máj. 25. –) hegymegi Kiss Albert ároktői (Borsod m.) református lelkipásztor felesége; 4. Erdős Rózsa (ref., Debrecen, 1891. márc. 14.–) imolai Eötvös Ferenc nyékládházi (Borsod m) református lelkipásztor felesége; 5. Erdős (Johanna) Mária (ref., Debrecen, 1894. szept. 5. – Bp., 1985. júl. 7.) dr. Varga Zsigmond (ref., Marosdécse, Torda-Aranyos m., 1886. febr. 5. – Debrecen, 1936. ápr. 18.), debreceni tud. egy. hittud. kar vallástörténet nyr. tanárának felesége.

Nőtlen volt.

Középiskola: debreceni ref. koll. gimn., I–VIII. oszt., 1897–1905

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: debreceni ref. kollégium teológiai akad., 1905–1909

Külföldi tanulm.-k, ösztöndíjak: berlini egyetem, 1910. okt. 17. – 1911. márc. 27.;
cambridge-i egy., 1911; zürichi egy., 1912 első fele

Oklevél: I. lelkészképesítő vizsga, Debrecen, 1910; II. lelkészképesítő vizsga, Debrecen; nyomdászsegédi okl.

Nyelvismeret: német, angol, latin, görög, héber

Tudományos fokozatok: debreceni koll. hittud. akad., akadémiai magántanár, egyháztörténet: 1913; bécsi tud. egy. protestáns teológiai int., 1914, licentiat; bécsi tud. egy., protestáns teológiai int., teol. tud. doktora: 1920, (1925-ben honosította a debreceni egy.); debreceni tud. egy., hittud. kar magántanára, az egyháztörténelemnek az egyetemes egyháztörténelemre és rokontudományaira (patrisztika, dogmatörténet, symbolika) kiterjedő szakcsoportja: 1927. ápr. 13.

Nyilvános rendes egy. tanár: debreceni tud. egy., hittud. kar, 1929. máj. 28., újszövetségi írásmagyarázat és segédtudományai

Egyetemi tisztségek: debreceni tud. egy., rektor: 1945/46; prorektor, 1946/47; hittud. kar, dékán: 1931/32, 1936/37, 1941/42; prodékán: 1932/33, 1937/38, 1942/43, 1943/44, 1944/45

Nyugdíj: 1954. jún. 1. (a hittud. kar jogállásának megváltozása miatt 1950. aug. 21-én szűnt meg egyetemi tanári státusza).

Életút: Mint debreceni teológiaprofesszor gyermeke, hatéves korától a debreceni ref. kollégiumban tanult. Itt járt elemibe, itt végezte a gimnáziumot és a ref. teológiai akadémiát. Az utolsó akadémiai évben, 1908–1909-ben a kollégiumi hagyománynak megfelelően köztanítóként működött. Jeles diákként 1909–1910-ben mint senior maradt bent az akadémián. Régi szokás szerint a seniori év leteltével ösztöndíjjal külföldi tanulmányútra indulhatott. Berlinben Adolf von Harnack (1851–1930) egyháztörténész prof.-t hallgatta. Cambridge-ben H. B. Swete (1835–1917) újszövetségi professzor tanítványa volt. 1912 első felében Zürichben tanult. Hazatérve rövid ideig Nagybányán (Szatmár m.) és Debrecenben volt segédlelkész. 1913 elején a teológián akadémiai magántanári képesítést szerzett egyháztörténelemből, s jan. 31-től helyettesítette a beteg Balogh Ferenc egyháztörténet prof.-t. Miután 1914-ben a debreceni egyetem megalakulásával a hittudományi kar egyetemi fakultássá alakult, a Tiszántúli Ref. Egyházkerület 1914. okt. 31-én létrehozta a Lelkészképző Intézetet, amelynek az volt a célja, hogy az egyetem elméleti képzése mellett egyházas szellemben készítse fel a hallgatókat a lelkipásztori gyakorlatra. A tudományegyetemen végzett hittanhallgatók közül csak az jelentkezhetett lelkési vizsgára, aki elvégezte a lelkészképzőt. A megalakulással egy időben ide választotta meg Erdős Károlyt docensnek

az egyházkerületi közgyűlés. Tanított itt újszövetségi tárgyakat, szír, angol és német nyelvet, egyetemes és magyar egyháztörténetet, patrisztikát, lelki-gondozást, szószéki gyakorlatot. Mint a gyorsíró mozgalomnak gimnazista kora óta elkötelezett tagja, gyorsíró kört is szervezett. 1918 őszén az intézet ny. r. tanárává nevezte ki a kerületi közgyűlés. 1919 februárjában alapítványt tett a kollégium javára: „Erdős Károly konviktusi alapítványa arra érdemes hallgatók támogatására”. 1920-ban a bécsi egyetem protestáns hittud. karán teológiai doktorátust szerzett. 1924-től a lelkészképző teljes jogkörű igazgatója lett. (Erről 1930. jan. 1-jén mondott le, de továbbra is tanára maradt a lelkészképzőnek.) 1927-ben a hittud. karon egyetemi magántanárrá habilitálták. Korábban elsősorban egyháztörténeti témákkal foglalkozott, de ekkortól egyértelműen az újszövetségi témák irányába fordult. 1928-ban megpályázta és 1929 májusában elnyerte a debreceni tud. egyetem hittud. karán az újszövetségi tanszéket, amely édesapja nyugalomba vonulásával üresedett meg. 1937-ben részt vett az Élet és Munka (Life and Work) és a Hit és Egyházszerkezet (Faith and Order) ökumenikus szervezetek oxfordi, illetve edinburghi konferenciáján. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés ülésein 1944. dec. 21–22-én ő látta el a vezető gyorsírói teendőket. Mint egyetemi tanár többször volt dékán, s ő volt a debreceni egyetem hittudományi karról megválasztott utolsó rektora (1945–46). Nyugdíjazásáig felügyelő tanára volt a Kántusnak. Részt vett az Újszövetség új fordításában. Miután egy törvényerejű rendelettel a hittudományi karokat leválasztották a tudományegyetemekről, 1950. aug. 31-én megszűnt egyetemi tanári státusza, s ekkortól mint a Tiszántúli Református Egyházkerület Teológiai Akadémiájának professzora működött. Még nem érte el a hagyományos nyugdíjkorhatárt, amikor 1953-ban az egyházkormányzat felszólította, hogy adja át a helyét. Nyugdíjazását kérte, s 1954. jún. 1-jén nyugdíjazták. Nyugdíjasként még 1962 decemberéig tanította a patrisztikát és a reformátorok iratait. 918 kötetes Bibliagyűjteményét a Tiszántúli Ref. Egyházkerület Nagykönyvtárára hagyta.

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a debreceni Tisza István Tud. Társaság és a M. Történelmi Társulat tagja; a M. Prot. Irodalmi Társaság rendes, majd vál. tagja, a debreceni Csokonai Kör örökös tagja

Külföldi és nemzetközi tudományos társaság és szervezet: Alliance of the Reformed Churches holding the Presbyterian System Executive Committee Eastern Section-jának tagja

Szerkesztőségi tagság: debreceni Hittanszaki Önképző Társulat Közlönye (1909–1910), Debreceni Protestáns Lap (1916–1925) és a Lelkészegyesület (1926) szerk., az Újszövetségi Füzetek szerkesztője és kiadója

Közéleti társaság, szerep: a Debreceni Jótékony Nőegylet ig. tagja, a Debreceni Gyorsírók Társaságának ügyvez. aleln.

Egyházi tisztségek: a debreceni ref. egyházközség presbitere; a tiszántúli ref. egyházkerület tanácsbírája (1932–), az egyházkerületi tanács tagja (1932–), a debreceni kollégiumi felsőoktatási tanács, az igazgatótanács és az ig. tanács felsőokt. albiz., valamint a kollégiumi tanárválasztó küldöttség tagja, kollégiumi Diákszövetség alelnöke, majd elnöke; az Orsz. Ref. Zsinat tagja (1928–1950), jegyzője, a zsinat naplóbíró és tudományügyi biz. előadója; az Egyetemes Konvent külügyi biz. tagja; az Orsz. Ref. Lelkészegyesület titkára, a nyíregyházi Kálvineum ig. tanácsának tagja, az Orsz. Ref. Szeretetszöv. pártfogó és ig. vál. tagja

Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekeltség: Debrecen, Péterfia utca 13. alatti földszintes házát a pártállam idején államosították.

Irodalom:

CZEGLÉDY Sándor (1971): *Erdős Károly (1887–1971). Ref. Egyház*, 1971. 171–173.

CSOHÁNY János (1970): A bécsi protestáns teológiai fakultás. Dr. Erdős Károly aranydiplomás bécsi doctor. *Ref. Egyház*, 1970/9. 196–197.

CSOHÁNY János (1988): Száz éve született Erdős Károly. *Theol. Szle.*, 1988/5. 307–309.

CSOHÁNY János (1994): Erdős Károly 1887–1971. In: uő: *Egyháztörténeti írások*. Debrecen. 73–79.

Erdős Károly emlékezete. *Ref. Lapja*, 1971.

KÁLLAY Kálmán (1947): Dr. Erdős Károly a Debreceni Tudományegyetem 1945–46. évi rektora. *Debreceni Képes Kalendárium 1945 és 1946 évre*. Debrecen. 25–26.

MÓDIS László (1971): Dr. Erdős Károly professzor emlékezete. *Képes Kálvin Kalendárium az 1972. évre*. Budapest.

ÖTVÖS László (2012): Dr. Erdős Károly rektor. In: uő: *Egyetemmé ifjodott kollégium*. Debrecen. 342–355.

FERENCZY GYULA

teológus, asszirológus, ref. lelkész,

(ref., Aranyosmedgyes, Szatmár m., 1861. febr. 5. – Debrecen, 1931. máj. 24.

A Hatvan utcai temetőben temették.)

Nemesség: A Ferenczy család 1654-ben III. Ferdinándtól kapott címeres levelet. Először Ferenczy Gyula apja testvérének, Ferenczy Imrének a gyászjelentésén (1898) használták az „ewrkeni és wyzkelethi” előnevet, majd Ferenczy

- Gyula az 1916-os debreceni egyetemi almanachban a „vízkeleti és örkenyi” változatot. 1931-ben a BM a Jalsoviczky család ősfáján igazolta nemességüket.
- Apja:* Ferenczy Károly (ref., Tiszabecs, 1830. máj. – Aranyosmedgyes, 1889. június 14.), 1842–45: a szatmári ref. gimn. diákja, 1845–51: a sárospataki ref. koll. tógátusa, lelkészi oklevelet Debrecenben szerzett, aranyosmedgyesi ref. lelkész, egyházmegyei tanácsbíró a nagybányai egyházmegyében; Testvérei: 1. Ferenczy Gedeon (ref., Tiszabecs, 1828. jún. – meghalt 1889 és 1898 között), a szatmári ref. gimn. után a sárospataki ref. koll.-ban tógátus, Debrecenben szerzett lelkészi oklevelet, aradi ref. lelkész, a nagyszalontai egyházmegye tanácsbírája, felesége: Fésűs Krisztina; 2. Ferenczy Imre (ref., 1840 – Szamosdara, Szatmár m., 1898. ápr. 17.), szamosdarei ref. lelkész, felesége mándi Mátyás Mária; 3. Ferenczy Sándor, felesége: Farkas Veronika.
- Apai nagyapja:* Ferenczy Imre (ref.), a Szatmár megyei Atyán, Tiszabecsen, majd Rozsályon officialis dominális/urasági gazdatiszt, a debreceni kollégiumi nyilvántartás szerint: plebei. Három gyermeke lett ref. lelkész.
- Apai nagyanyja:* Keresztesi Klára
- Anyja:* Kis Róza (ref., 1834 – Aranyosmedgyes, 1911. jún. 2.), házasságkötés: 1860
- Testvére(i):* 1. Ferenczy Laura, férje: Szabó József (ref., 1846–), aranyosmedgyesi ref. lelkész (1890–); 2. Ferenczy Imre (ref.), szamoskrassói ref. lelkész, felesége: Mátyás Irén; 3. Ferenczy Sándor; Ferenczy Zoltán
- Felesége:* Báthory Irén (ref., Debrecen, 1866. szept. –), nyolcan voltak testvérek, szülei: Báthory Sándor (ref., 1832 – Debrecen, 1901. ápr. 14.) ügyvéd, lapszerkesztő, Debrecen város törvényhat. biz. tagja és Halász Vilma.
- Gyermeke(i):* 1. dr. Ferenczy Ferenc (ref., Szamoskrassó, Szatmár m., 1894. márc. 6. –), jogász a Belügymin.-ban, ahol 1942-ig szolgált, miniszteri titkár, majd 1940-től min. osztálytanácsos, felesége: Haranghy Erzsébet; 2. Ferenczy Mária; 3. Ferenczy Ilona; 4. Ferenczy Irén (a lányok 1905 előtt születtek, férjezettek).
- Középiskola:* szatmárnémeti ref. gimn., I–VI. oszt., 1870–76; debreceni ref. koll. gimn., VII–VIII. oszt., 1876–78
- Felsőfokú tanulmányok Mo.-n:* debreceni ref. koll. teológiai akad., 1878–1882
- Külföldi tanulm.-k, ösztöndíjak:* bécsi tud. egy. protestáns teológiai intézet, 1883. nov. 28. – 1884. ápr. 8.; 1884–1886: lipcsei, párizsi, londoni egyetem; bécsi tud. egy., bölcsészkar, 1886: Wintersemester; berlini egy., 1888. ápr. 24. – 1889. jan. 16., teológia
- Oklevél:* I. lelkészképesítő vizsga, Debrecen, 1882; II. lelkészképesítő vizsga, uott
- Nyelvismeret:* német, román, latin, görög, héber, sumér
- Tudományos fokozatok:* kolozsvári tud. egy., bölcsészdoktor (egyetemes és magyar történelem): 1900. okt.

Nyilvános rendes egy. tanár: debreceni tud. egy., hittud. kar, 1914. aug. 26., egyházi szónoklattan és egyházszertartástan (gyakorlati teológia)

Egyetemi tisztségek: debreceni tud. egy., hittud. kar, dékán: 1916/17; prodékán: 1917/18

Nyugdíj: 1921. szept. 22.

Életút: Édesapja a gör. kat. román többségű Szatmár megyei Aranyosmedgyes kicsiny ref. gyülekezetének lelkésze volt. Ferenczy Gyulát kilencéves korában írták be a szatmári ref. gimn.-ba. A VII–VIII. oszt.-t már a debreceni ref. koll.-ban végezte jótéteményesként. 1878 és 1882 között végezte a kollégium teológiai akadémiáját. Diákkorában a magyar irodalmi önképző társulat jegyzője, szavalati szakosztályának elnöke, a hittanszaki önképző társulat főjegyzője, 1881–82-ben Közlönyének szerk.-je volt. 1882–83-ban, a végzés után esküdtfelügyelő, gimn.-i segédtanár és az Andaházi–Szilágyi-intézet nevelője lett. 1883–84-ben beiratkozott diákja volt a bécsi egyetem protestáns teológiai intézetének. Ezután több évig főúri családoknál nevelősködött (két évig a gróf Vay s fél évig a gróf Vigyázó családnál). Mint ilyen, megfordult a lipcsei, párizsi és a londoni egyetemen. Az 1886-os Wintersemesterben a bécsi egyetem bölcsészkarának volt a hallgatója. 1887–88-ban segédlelkész, majd 1888 áprilisától 1889 januárjáig a berlini egyetem hallgatója volt. 1889-től a felerészben reformátusok lakta 1500 lelkes Szamoskrassó lelkipásztora lett. 1896-ban több pályázó közül választották meg a Debreceni Ref. Koll. Bölcsészettud. Akadémiáján arra a tanszékre, amelyet 1831-ben a magyar irod. és nyelvtud előadására hoztak létre. A tanszék előző tanára, Géresi Kálmán bevezette a diplomatika és a legújabb kori történelem tanítását is. Távozása után a tanszék kettévált, s Ferenczy heti négy-négy órában a legújabb kor történetét és művelődéstörténetet adott elő, illetve egy-egy félévben diplomatikát és magyar vagy világtörténeti kurzust tartott a jogász és a teológus hallgatóknak s a gimnázium felsőbb osztályainak. A tanszék feladatkörébe tartozott 1831-től a kollégiumi Nagykönyvtár igazgatói tiszte is, amelyet így Ferenczy is ellátott 1914-ig, amíg az akadémia tanára volt. Többféle tudományterülettel foglalkozott, de éppen ezért egyiknek sem lett igazi szaktudósa. Tanári székfoglalójához orientalista témát választott. A sumér és az akkád birodalommal foglalkozott, s a sumér–magyar rokonság elméletét elevenítette fel. 1900-ban egyetemes és magyar történelemből doktorált a kolozsvári egyetemen. Lelkes tanár volt, aki sokat foglalkozott diákjaival. Felügyelőtanára volt a magyar irodalmi önképző társulatnak (1896–1909) és a felsőbb tanulók olvasó egyletének (1896–1910). Kétszer választották meg a kollégium három akadémiai tagozatát összefogó akadémiai igazgatói posztra (1905–1906 és 1911–12). Amikor 1907-ben már a debreceni egyetem felállítására gondolta, azt mintegy előkészítendő, létrehozták a bölcsészkar

dékánság intézményét, akkor első dékánjává Ferenczyt választották. Ferenczy rendkívüli aktivitással vett részt mind az egyházi közéletben, mind a világi közéleti-politikai mozgalmakban. Már vidéki lelkészként bekapcsolódott az egyházmegyék szintjén az 1890-es évek elejétől meginduló „egyházi értekezletek” szervezésébe. Szót emelt itt az egyház jobb gazdálkodása s az egyházi hivatalnokok igazságosabb fizetéselosztása mellett. Nem volt, s később sem lett a ref. belmisszió híve, munkása, de 1896-ban írt a mozgalom emblematis kötetébe, az Új Óramutatóba. Debrecenbe kerülve a Debreceni Protestáns Lapnak lett társ- majd felelős szerkesztője (1897–1915), s igen termékeny szerzője. A lapnak célkitűzése szerint s ténylegesen is igen jelentős közéleti-politikai közvélemény formáló szerepe volt. Tagja lett az 1875-ben alakult debreceni Haladás szabadkőműves-páholynak is, amely az altruizmus, humánus és a haladás általános szabadkőműves elvei mellett erősen ref. és hazafias alaphangot képviselt, mivel hangadói között nagy számban voltak a kollégium és más iskolák ref. tanárai s gyülekezeti lelkészek is. Egyik fő szervezője, majd 1907-es megalakulásától kezdve 1921-ig főtítkára volt az Orsz. Ref. Lelkészegyesületnek. Az ORLE a ref. papság érdekvédelmi szervezete volt. Így kezdeményezte például Ferenczy az egyesületben 1908-ban a lelkészárvaházak, a Kálvineumok létrehozását. Ugyanakkor az ORLE, hetilapjának a Lelkészegyesületnek a segítségével hatékony eszköze volt a politikai protestantizmusnak is, amelyet elsősorban Baltazár Dezső (1911-től tiszántúli püspök) neve fémjelzett, aki 1907-től 1936-os haláláig elnöke volt az egyesületnek s 1910-től főszerkesztője a hetilapnak. Az ORLÉ-t, a magyar ref. papok szövetségét a szabadelvű társadalmi mozgalom bázisává kívánták formálni. Ferenczy a liberális teológia és az egyházas kálvinizmus határmezsgyéjén állva ezek között a keretek között tevékenykedett, de mint a radikalizmus felé is hajló liberális-demokrata sokszor a Baltazárétól eltérő hangsúlyokkal vett részt a politikai-közéleti küzdelmekben. Kárhoztatta az egyház társadalompolitikai konzervativizmusát. Érvelt a felfelé törekvő osztályok támogatása, a haladás s a választójog kiterjesztése, de többek között az állami beavatkozással végrehajtott földreform mellett is. 1906 októberében szerepe volt a főként közigazgatási-várospolitikai kérdésekre koncentráló, a tradicionális-konzervatív erőkkal szemben megszerveződő Városi Párt megalakításában. 1908-ban megválasztották a városi törvényhat. biz. tagjává. 1910-ben részt vett a választójog radikális reformját szorgalmazó Választójogi Ligában. A debreceni tud. egy. megalakulásakor pályázat útján tanszéket kapott a hittud. karon. Az újonnan alakult kar pályázatait a szokástól eltérően kiemelkedő ref. lelkészi személyek bírálták el. A befolyásos Baltazár Dezső püspöknek meghatározó szerepe volt abban, hogy a kollégium bölcsészeti karának történelmi tanszékéről az egyébként teológiailag képzett,

kiváló igehirdető lelkész a hittud. kar gyakorlati teológiai tanszékére kerülhetett. A világháború kitörése után, mint ORLE főtitkár, Debrecenben megszervezte a katonaothont a lábadozó és a szabadságos katonák számára. Cikkeiben a háborút a magyarság önvédelmi harcának tekintette, szent háborúra lelkesített, s 1915 tavaszán maga is jelentkezett tábori szolgálatra. A kultuszminiszter őszig engedélyezte a tábori lelkesedés miatti távollétét az egyetemről. 1917-től tagja lett a harmadik budapesti ref. zsinatnak, ahol az állami támogatásról folyó vitában arra figyelmeztetett, hogy fel kell készülni az egyháznak az államtól való elválasztására. Az 1918 októberi forradalom után, december 1-jén az ő vezetésével lépett ki egy csoport a függetlenségi pártból, s elnökletével megalakították a Köztársasági Pártot. Programjuk hitet tett a köztársasági államforma, a politikai szabadságjogok, a földbirtok-reform, a nagy vagyonok korlátozása, a progresszív adózás, a paraszti birtok védelme, az ingyenes népoktatás, az állam és az egyház szétválasztása, valamint a címek és rangok eltörlése mellett. December végén a párt beolvadt a Függetlenségi Károlyi Pártba. A tanácsköztársaság kikiáltása után, március 26-án a hittud. kar ülésén szóban indítványozta, hogy a kar „a magyar tanácsköztársaság elnökét, Garbai Sándort, úgyszintén a közoktatásügyi népbiztost, dr. Kunfit hódolattal köszöntse, a dolgok új rendjét, mint a Názáreti által hirdetett, az emberiség által várt istenországot üdvözölje és annak megvalósítására, megszilárdítására a maga készségét is felajánlja és nyilvánítsa s a tanácsköztársaság vezető férfait mindenben támogatja”. Ferenczy a liberális teológia szellemében itt a keresztyén üdvüzenetet profán iránytűként próbálta használni egy ismeretlen, bonyolult helyzetben. A jegyzőkönyv szerint a kar „az indítványt egyhangúlag lelkesedéssel” fogadta, s a megfogalmazott szöveget a jelenlevők alá is írták. A tanácsköztársaság bukása után a jogi kar sürgetése, a fővárosi és a helyi sajtó nyomása és a minisztérium 1920 áprilisi rendelete után az egyetemi tanács elindította az igazolási eljárást, s júl. 16-ikai határozatával Ferenczyt hivatalvesztésre ítélte. 1920 novemberi fellebbezésében Ferenczy többek között arra hivatkozott, hogy az üdvözlések abban az időben Debrecenben a legkülönbözőbb intézmények és testületek részéről elfogadottak voltak (többek között Baltazár püspök is küldött üdvözlő táviratot), s a kifogásolt formulák csak „egyházi stilizálást” jelentenek. Az újrafelvétel során a bizottság nyugdíjazásra tett javaslatot az egyetemi tanácsnak, az azonban állásfoglalás nélkül küldte fel a fellebbezést a VKM-be. Németh Artúr min. tanácsos, az ügy referense a korábbi ítélet, az állásvesztés fenntartását javasolta, Vass József miniszter azonban azt írta az iratra, hogy „Ferenczy pénzbüntetésre ítéendő”. Ezt elfogadva az egyetemi tanács 1921. máj. 27-én, módosítva korábbi döntését, 2000 koronás pénzbüntetést szabott ki. A politikai erők játékának eredményeképpen azonban újabb

fordulattal, hivatkozva az 1920. évi XI. törvénycikk 4. paragrafusára, Vass József miniszter kezdeményezésére Ferenczyt 1921 szeptemberében a kormányzó rendeletével mint egyetemi tanárt nyugdíjazták. Már megkezdett előadásait is félbe kellett szakítania. Az Orsz. Ref. Lelkészegyesület főtitkári tisztségéről is lemondott. Ferenczy Gyula ezután még tíz évig töretlen energiával szolgált Debrecenben mint vallásoktató. 1925-ben Kálvinista kiskátét adott ki, amelyben a liberális kultúrprotestantizmus jegyében a vallást mint legmagasabb kultúrjavat határozta meg.

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a M. Prot. Irodalmi Társaság alapító és a debreceni Csokonai Kör vál. tagja

Szerkesztőségi tagság: a debreceni Hittanszaki Önképző Társulat Közlönyének szerkesztője (1881–82); a Debreceni Prot. Lap társszerk. (1897–1905), majd felelős szerk. (1905–1915); Lelkészegyesület felelős szerk. (1908–)

Közéleti társaság, szerep: Haladás szabadkőműves-páholy, Debrecen; Debrecen Homokkerti ref. Olvasóegylet vál. tag

Egyházi tisztségek: a debreceni ref. koll. ig. tanács tagja; az Orsz. Ref. Lelkészegyesület főtitkára (1907–1921); a tiszántúli ref. egyházker. tanácsbírája (1914–21); a bp.-i harmadik ref. zsinat tagja (1917–)

Politikai szerep: a debreceni Városi Párt tagja (1906); Debrecen sz. kir. város törvényhat. biz. tagja (1908–1918), az egészségügyi biz. tagja; az 1918 dec. 1-jén alakult Orsz. Köztársasági Párt debreceni elnöke; miután a Köztársasági Párt beolvadt az Orsz. Függetlenségi Károlyi Pártba, ő is ennek tagja lett, ezt 1919 március végén feloszlatták.

Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekeltség: az 1897. évi gazdacímter szerint Ferenczy Gyula és két testvére, Imre és Laura birtokában volt a Szatmár megyei Atya községben 65 kat. hold szántó, 10 kat. hold kert, 61 kat. hold rét, 3 kat. hold legelő, 7 kat. hold erdő, összesen 146 kat. hold, amelyet bérbe adtak. Feleségével közös tulajdona a Debrecen, Nyomtató utca 9. szám alatti telek és ház; a Debreceni Takarékszövetkezet alelnöke, ig. tagja; 1906–1912: Ferenczy Gyula és Társai működtetik a Protestáns Nyomdát; 1918-tól a Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli Ref. Egyházkerület társulásában működő Városi Könyvnyomdával felügyelő biz. tagja.

Irodalom:

CZEGLÉDY Sándor (1988): A teológia tanítása a kollégiumban – Az egyetemi korszak. In: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest. 572–577.

CSOHÁNY János (1981): Ferenczy Gyula emlékezete. *Confessio*, 1981/4. 101–104.

CSOHÁNY János (1988): A korszakváltások évszázada (1849–1950) – A bölcsészeti akadémia. In: *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest. 242–246.

- FERENCZY Miklós (1986): 125 éve született dr. Ferenczy Gyula debreceni teológiai professzor és író. *Ref. Egyház*, 1986. 128.
- IRINYI Károly (2002): *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*. Debrecen. 211–354.
- VARGA Zoltán (1967): *A Debreceni Tudományegyetem története I. 1914–1944*. Debrecen. 91–95.

KÁLLAY KÁLMÁN

ref. lelkész, teológus, sémi filológus, bibliafordító

(ref., Pozsony, 1890. okt. 11. – Debrecen, 1959. júl. 14.;

a Debreceni Köztemetőben nyugszik.)

Apja: Kállay Ferenc (ref., Miskolc, 1859–1918), a m. kir. pozsonyi 13. gyalogezred főfegyvermestere (örmester, puskaműves)

Apai nagyanyja: Kállay Mária (ref.)

Anyja: Árvay Julianna (róm. kat., Komárom –)

Anyai nagyapja: árvai Árvay András (róm. kat.)

Anyai nagyanyja: Závodszy Julianna (róm. kat.)

Testvére(i): Kállay Julianna Zsuzsanna (róm. kat., Pozsony, 1891. nov. 9. –); Kállay Lajos (ref.)

Felesége 1: Vadas Anna (ref., Válaszút, Kolozs m., 1884 – Debrecen, 1949. jan. 8.), polg. isk. tanítónő, a bukaresti ref. elemi iskolák igazgató-tanítónője, házasságkötés: Pozsony, 1916. okt. 12., apja Vadas Albert válaszüti (Dési em.) ref. lelkész, nagyapja Vadas József (1804–1871) kolozsvári ref. lelkész (1839–1867), esperes (1859–1871), de már Vadas József apja és nagyapja is lelkész volt a 18. században; 2. *feleség*: (*megözvegyülés után*): Csánky Eglantine/Erzsébet (ref., Tiszafüred, Heves m., 1900 – Debrecen, 1991), Csánky Benjámin (ref., Füzesgyarmat, Békés m., 1868. jan. 3. – Debrecen, 1943. júl. 5.), debreceni egyetemi hittud. kari ny. r. tanár lánya, Tóth Lajos (ref., Kiskunhalas, Pest m., 1876 – Bp., 1936) debreceni tud. egyetemi jogászprofesszor özvegye, házasságkötés: 1952

Gyermeke(i): Első feleségtől: 1. Kállay Magdolna (ref., Bukarest, 1918. jan. 2. – 2011), francia-német szakos tanár, könyvtáros, férje: dr. Pelyvás István (ref., 1921–2014), angol-magyar szakos tanár, angol szakfordító, egyetemi angoloktató; 2. Kállay Ferenc (ref., Bp., 1924. márc. 27. – 2002. jún. 14.), okl. vegyészmérnök

Középiskola: pozsonyi evang. líceum, I–VIII., 1901–1909; érettségi uott., 1909
Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: pozsonyi evang. teológiai akad., 1909–1911; pápai ref. koll. teológiai akad., 1911–1913
Külföldi tanulm.-ok, ösztöndíjak: utrecht. tud. egy. hittud. kar., 1911. nov. 6. – 1914. máj., a Stipendium Bernardium ösztöndíjasaként
Oklevél: I. lelkészsképesítő vizsga, Pápa, 1913. szept.; II. lelkészsképesítő vizsga, uott., 1915. szept.
Nyelvismeret: német, angol, holland, francia, olasz, román, szlovák, latin, görög, héber, arámi, arab
Tudományos fokozatok: pápai ref. teol. akad. magántanára: 1920. jún. 16.; bp.-i tud. egy. bölcsészdoktor, 1922. jún. 3. (sémi filológia); debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor, (őszövétségi szakcsoport): 1926. jún. 20.
Nyilvános rendes egy. tanár: debreceni tud. egy., hittud. kar, 1928. okt. 6., őszövétségi írásmagyarázat és segéd tudományai
Egyetemi tisztségek: debreceni tud. egy. rektor: 1941/42; prorektor: 1942/43; hittud. kar, dékán: 1930/31, 1934/35, 1940/41, 1945/46; prodékán: 1931/32, 1935/36, 1946/47
Életút: Pozsonyban, az etnikailag és felekezetiileg vegyes sz. kir. városban született egy miskolci származású ref. honvédségi puskaműves (őrmester–főfegyvermester) és komáromi eredetű róm. kat. anya gyermekeként. Az evangélikus anyakönyvbe jegyezték be, s az evangélikusok elemi iskolájában, majd liceumában tanult. Az utóbbi jó hírnevű középiskolában érettségizett. Itteni ref. hitoktatója, a pozsonyi missziói ref. egyházközséget 1895-ben megszervező Balogh Elemér (Székesfehérvár, 1866 – Pozsony, 1938; 1921-től a szlovenszkói dunáninnyi ref. egyházkerület püspöke) keltette fel egyháza iránti ragaszkodását és teológiai érdeklődését. Érettségi után, 1909-ben beiratkozott a pozsonyi evangélikus teológiai akadémiára, ahol két év múlva letette az alapvizsgát. Balogh Elemér segítségével megkapta az 1761-ben alapított hollandiai Stipendium Bernardinum ösztöndíját, s három évig így az utrecht. egyetemen tanulhatott. Párhuzamosan a pápai ref. teológiai akadémiára is beiratkozott, s vizsgáit ebben a két intézményben teljesítette. (Az I. és II. lelkészsképesítő vizsgát Pápan tette le.) Hazatérve Hollandiából, 1914. máj. 29. és aug. 23. között a pozsonyi ref. egyházközségben volt segédlelkész, majd novemberig a Hont megyei Hontfüzesgyarmaton (Barsi em.) helyettes lelkész. 1914. nov. 17-től 1921. ápr. 24-ig a külföldi magyarság gondozását végző miniszterelnökségi II. ügyosztály fennhatósága alá tartozó s a ref. egyetemes konvent közvetlen igazgatásával működő külföldi ref. missziókban szolgált. Kinevezése szerint 1914. nov. 17. és 1917. jan. 28. között bukaresti hitoktató segédlelkész, 1917. jan. 28-tól 1918. nov. 1-ig pedig a horvátországi, szlavóniai magyar nyelvszigeten Kórógy rendes lelkésze volt. 1918. nov. 1. és 1921. ápr. 24.

között az újonnan szervezett romániai ref. egyházmegye esperese. Ténylegesen azonban Románia 1916. augusztus 27-i hadüzenete után menekülnie kellett Bukarestből menyasszonyával, Vadas Annával, a bukaresti magyar elemi iskolák igazgatónőjével. Bolgár diplomáciai vonattal Orosz-, Finn- és Svédországon át került haza. 1916. okt. 12-én kötött házasságot Pozsonyban. Kállay Kálmán ekkortól 1917 októberéig századosi rangban tábori lelkészként katonai szolgálatot teljesített a bécsi és a brünni k.u.k. Militärkommando mellé beosztva. Ezután egy évet töltött Kórógyon, majd 1918 október elején elfoglalta esperesi-tanfelügyelői állását Bukarestben. 1920-ban újra menekülnie kellett. A pápai ref. teol. akad. magántanárrá habilitálta 1920. jún. 16-án. (Beadott dolgozatának címe: Jeremiás próféta élete és működése a Biblia filológiai és történeti kritikája alapján. Próbaelőadásának címe: Ezékiel és Jeremiás próféták Istenfogalmának egymáshoz való viszonya.) Szeptembertől egy tanéven át, 1921 tavaszáig helyettes tanár volt a pápai teológiai akad. ószövetségi tanszékén. 1921. ápr. 24-től 1923. aug. 31-ig a ref. egyetemes konvent titkára Bp.-en. Ezalatt az idő alatt a bp.-i tud. egy. bölcsészkarán doktorált sémi filológiából mint főtárgyból, s előadásokat tartott a ref. teológiai akadémián bibliai archeológiából és héber nyelvből. Ennek az időszaknak a vége felé újra külföldi megbízást kapott. A háború befejezése óta folyt az Orsz. Gyermekvédő Liga hollandiai gyermeküdtetési akciója. A hollandiai intézőbiz. elnöke, báró van Vrandenburg Ravasz László püspöktől kérte egy hollandul jól beszélő magyar lelkész kiküldését az akció segítésére. Kállay Kálmán 1923 januárjától sikeres szervezőmunkát végzett, végigprédikálta a ref. gyülekezeteket, s vetítettképes előadásokat tartott Hollandiában és Belgiumban is. Több mint háromezer gyermek elhelyezéséről gondoskodott, s adományokat gyűjtött. Időközben 1923 szeptembertől ugyan a tiszántúli ref. egyházkerület megválasztotta Lelkészképző Intézete rendes tanárának, de egyszersmind szabadságolták, s így meghosszabbítva kiküldetését 1925 augusztusáig végezhetette rendkívül eredményes hollandiai munkáját. Hazatérése után a kormányzó a Magyar Vöröskereszt érdemkeresztjével tüntette ki. A M. Prot. Irod. Társaság rendes tagjává választotta, s titkára lett az Orsz. Ref. Lelkészegyesületnek. A lelkészképző tanáraként előlépett a VI. fiz. o.-ba. Még teológus korában megkezdett s minden körülmények között folytatott tudományos munkája újabb eredményeként 1926-ban doktorált a debreceni tud. egy. hittud. karán Az ótestamentumi felfogás a halál utáni életről című dolgozatával. 1928 januárjában Sass Béla halálával megüresedett a debreceni tud. egy. hittud. karán az ószövetségi tanszék. A szóhajóhető jelöltek számbavétele után a kar egyhangúan Kállay Kálmán meghívása mellett döntött, s 1928 októberében ki is nevezték az ószövetségi írásmagyarázat és segédtudományai tanszékre. 1929–31-ben megjelent

a Csikesz Sándor által kezdeményezett Bibliai lexikon, amelyet id. Czeglédi Sándorral és Hamar Istvánnal közösen készítettek. Miután a minisztérium engedélyezte az ókori keleti nyelvek és kultúrák előadását is a karon, az 1929–30-as tanévtől Kállay Kálmán heti két órában arab grammatikát is tanított. 1934-ben tanulmánya jelent meg Izráel első három királya a Koránban és a mohamedán legendákban címmel. A kormányzat anyagi támogatásával a harmincas években rendszeresen részt vett a nemzetközi orientalista kongresszusokon, mind az ószövetségi, mind az iszlamológiával és arab filológiával foglalkozó szakosztályok munkájában (1931: Leiden, 1935: Róma, 1938: Brüsszel). Az egyetemen számos közfunkciót látott el a következő években. Már 1930–31-ben dékán volt. Amikor 1932-ben a bölcsészhallgatók Árpád bajtársi egyesületéből kivált a teológiai hallgatók Bocskai bajtársi egyesülete, akkor a kar őt kérte fel „állandó atyai figyelemmel kísérésre”, hogy működésük a „bibliai keresztyén életelveknek és szent elhívásuk méltóságának” megfelelően. Amikor 1940–41-es dékánága idején a debreceni tud. egyetemen a tanév a zsidó diákok elleni zavargásokkal kezdődött, közölte, hogy ha lelkészképzős hallgató ilyet követ el, akkor evangélium- és hitvallásellenes viselkedése miatt kicsapás fenyegeti. Az 1941–42-es tanévben a rektori tisztelet is betöltötte. 1942-ben őt küldte a kar ötéves megbízatással az Orsz. Ösztöndíjtanácsba. Az egyházi életben is több fontos megbízást kapott. Hosszú ideig volt a tiszántúli egyházkerület Lelkészképző Intézetének igazgatója (1930–42) s 1934-től 1942-ig kollégiumi igazgató. (Ez utóbbi a ref. koll.-hoz tartozó összes intézmények igazgatói tisztét jelentette.) Ebben a minőségében ő mondta az ünnepi beszédet a kollégium fennállásának négyszázadik évfordulóján, 1938. október 4-én tartott megemlékezésen. 1933-ban lett egyházkerületi tanácsbíró, 1936-ban az egyetemes konvent s 1939-ben az egyetemes zsinat tagja. Miután a hittudományi kart leválasztották a tudományegyetemről, 1950. aug. 31-től megszűnt egyetemi tanári státusza, s ekkortól mint a Tiszántúli Ref. Egyházkerület Teológiai Akadémiájának professzora működött. Tanította az ószövetségi nyelvészetet, a hébert, az ószövetségi bevezetést és az ószövetségi írásmagyarázatot. Nagy súlyt helyezett az Ószövetség és az Újszövetség kapcsolatának, az ószövetségi jövendöléseknek és a Messiás személyére vonatkozó bibliai tanításoknak az értelmezésére. Teológiai álláspontja az egyházas kálvinizmus irányzatához sorolható, amennyiben szaktudományos munkáiban érvényesítette a vallástudományi teológia történeti kritizmusát. Elfogadta kiindulásként Julius Wellhausen (1844–1918) paradigmáját a mózesi könyvek négy forrásáról s Pierre Daniel Chantepie de la Saussaye (1848–1920) Lehrbuch des Religionsgeschichte című munkájának a modern vallástudományt megalapozó egyik alpműnek a szemléletét, de ugyanakkor a bibliai keresztyénség és a ref.

hitvallásos elv alapján állt (A tudományos és a hívő teológia védelme. Debrecen, 1938). A prófétai iratok mellett fontos kutatási területe volt a zsoltár-irodalom. 1936-ban fontos tanulmányt írt Kálvin, mint zsoltármagyarázó címmel. 1940-ben, mikor az egyetemes konventi énekügyi biz. elkezdte az új ref. énekeskönyv előkészítő munkáit, akkor a Szenczi Molnár-zsoltárszövegeket Kállay Kálmán nézte át exegetikai szempontból. Az énekeskönyv 1948-as végső formájának kialakításánál is szakértőként működött. Rendkívüli nyelvészeti, történeti, exegetikai tudását a zsoltárok fordításán túl a Biblia egész ószövetségi részének új fordításánál is hasznosították. A Károlyi Biblia revíziója kapcsán 1940-ben fontos tanulmányt írt A vizsolyi Biblia ótestamentumi részének exegetikai értéke címmel. A második világháború után, 1949-től az új protestáns bibliafordításon dolgozó Magyar Bibliatanács Ószövetségi Szakbizottságának elnökeként haláláig szervezte az Ószövetség új fordításának munkálatait. (Az új fordítású Biblia első változata végül 1975-ben jelent meg.)

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a debreceni Tisza István Tud. Társaság (1923–) tagja; a M. Prot. Irodalmi Társaság vál. tagja (1925–); a M. Bibliatanács Ószövetségi Szakbiz. elnöke (1949–)

Szerkesztőségi tagság: Hittud. Önképző Társulat Közlönye felelős szerk. (1939–)

Közéleti társaság, szerep: Orsz. Gyermekvédő Liga hollandiai gyermeküldöttesi akció egyik szervezője (1923. jan. – 1925. aug.)

Egyházi tisztségek: a debreceni ref. egyházközség presbitere (csapókerti egyházközség); a debreceni egyházmegye tanácsbírája (1939–); a tiszántúli ref. egyházkerület tanácsbírája (1933. nov. 21. –), az egyházkerületi közgyűlés tanügyi képviselője (1934–), a kollégiumi felsőoktatási tanács (1923–) és a kollégiumi igazgatótanács tagja (1923–), az egyházkerületi lelkészképesítő biz. tagja (1929–), a Lelkészképző Int. igazgatója (1930–42), kollégiumi igazgató (1934–42); a Magyarországi ref. egyház egyetemes konventjének (1937–59) és zsinatának (1939–59) tagja, a zsinati Biblia Biz. tagja (1934–); Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának és a tanács tanulmányi bizottságának tagja (1943–1959); Orsz. Ref. Lelkészegyesület titkára (1925–)

Kitüntetések: háborús emlékérem a kardokkal, Magyar Vöröskereszt érdemkeresztje (1925)

Irodalom:

ERDŐS Károly (1942): D. Dr. Kállay Kálmán, a Tisza István Tudományegyetem 1941–42. évi rector magnificusa. *Debreceni Képes Kalendárium*, 1942. 83.

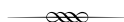
ERDŐS Károly (1959): D. Dr. Kállay Kálmán (1890–1959). *Ref. Egyház*, 366–367.

HERMÁN M. János (1998): Gyermekmentés Belgiumban (1923–1930): Dr. Kállay Kálmán hollandiai és belgiumi küldetése. *Korunk*, (1998/12) 12:115–123.

Kállay Kálmán (nekrológ). *Ref. Egyház*, 1959/17.

ÖTVÖS László (2012): Dr. Kállay Kálmán rektor. In: uő: *Egyetemmé ifjodott kollégium*. Debrecen. 298–314.

PÓTOR Imre (2013): Kállay Kálmán professzor élete és egyházépítő szolgálata. In: VLADÁR Gábor – SZABÓ Előd (szerk.): „Isten fia magának egy kiválasztott gyülekezetet gyűjt egybe.” *Ünnepi kötet dr. Márkus Mihály püspök-professzor 70. születésnapja tiszteletére*. Pápa. 147–156.

KISS FERENC

ref. lelkész, teológus

(ref., Kenderes, Jász-Nagykun-Szolnok m., 1862. dec. 4. – Pesterzsébet, 1948. ápr. 9. A Debreceni Köztemetőben nyugszik.)

Apja: Kiss Ferenc (ref., Kisújszállás, Jász-Nagykun-Szolnok m., 1836. máj. 30. – Mezőtúr, Jász-Nagykun-Szolnok m., 1921. ápr. 13.), két fiútestvére juhász volt, ő a debreceni kollégiumba ment tanulni, s mivel az Entwurf miatt az akkor még nyilvánossági joggal nem rendelkező kollégiumban nem lehetett, így tizenöt évesen a nagyváradai premontreieknél érettségizett; Kenderesen, majd Mezőtúron volt ref. néptanító.

Apai nagyapja: Kiss Bálint (ref., Kisújszállás, 1798 – Kisújszállás, 1884. jún. 24.), juhász

Apai nagyanyja: Lábas Rebeka (ref., Kisújszállás, 1802. nov. 8. – Kenderes, 1885. máj. 6.)

Apai dédapja I.: Kiss István (ref., Kisújszállás)

Apai dédanya I.: Pólya Rebeka (ref., Kisújszállás)

Anyja: Tóth Rozália (ref., Dévaványa, Jász-Nagykun-Szolnok m., 1844. febr. 14. – Mezőtúr, 1873. aug. 11., kolerában hunyt el), házasságkötés: 1861. nov. 15., Kenderes.

Nevelőanyja: Ecsedi Erzsébet (ref., 1850–), Tóth Sándor tanító özvegye. Házasságkötés: 1877. ápr. 4.

Anyai nagyapja: Tóth József (ref.), dévaványai juhász

Anyai nagyanyja: Mikola Zsuzsanna (ref.)

Testvére(i): 1. Kiss Sándor (ref., Kenderes, 1864. aug. 10. – Mezőtúr, 1890. máj. 20.), ref. tanító Göncön (Abaúj m.), felesége: Szalkai Erzsébet; 2. Kiss Róza (ref., Kenderes, 1866. jún. 29. – Mezőtúr, 1888. jún. 2.), férje: Nagy István, majd Tóth Endre tanító; 3. Kiss Boldizsár (ref., Mezőtúr, 1868. júl. 2. – Mezőtúr,

1891. márc. 29.); 4. Kiss István (ref., Mezőtúr, 1870. okt. 29. –), felesége: Simon Mária; 5. Kiss Lajos (ref., Mezőtúr, 1872. dec. 12. – Mezőtúr, 1873. aug. 11., kolerában); féltestvérei: 1. Kiss Erzsébet (ref., Mezőtúr, 1879. márc. 11. –), férje: Brózik Endre; 2. Kiss Mária (ref., Mezőtúr, 1881. jan. 22. –), férje: Tóth Béla
- Felesége:* Szécsi Zsuzsanna (ref., Mezőtúr, 1869. szept. 4. –), házasságkötés: 1893. ápr. 3., Mezőtúr. Apja: Szécsi Sándor (ref., Mezőtúr, 1845. febr. 14. – 1921-ben még élt), földműves; Anyja: Cs. Tóth Sára (ref., Mezőtúr, 1853. jún. 7. –).
- Gyermeke(i):* 1. Kiss Ferenc (ref., Földes, Hajdú m., 1894. márc. 28. – Debrecen, 1922. szept. 7.), Eötvös kollégista volt, majd a debreceni ref. koll. tanára, a háborúban szerzett betegségben hunyt el; 2. Kiss Sándor (ref., Földes, 1895. szept. 3. – Pesterzsébet, 1976. márc. 28.), felesége: Nagy Irma, házass.: 1922. szept. 21., Földes, tartalékos főhadnagy (tábori lelkész), újlétai majd földesi (1924–1945) ref. lelkész, egyházmegyei tanácsbíró, 1945-ben internálták, az ig. biz. nem engedélyezte a lelkipásztorkodás folytatását, Pesterzsébeten élt; 3. Kiss István (ref., Földes, 1898. jún. 5. – Debrecen, 1915); 4. Kiss László (ref., Püspökladány, 1902. jún. 2. –), felesége Boross Ilona; 5. dr. Kiss József (ref., Püspökladány, 1904. márc. 17. –), jogász, a ref. Egyetemes konventi központi iroda titkára, felesége Torzsai Hilda; 6. Kiss Pál (ref., Püspökladány, 1906. júl. 13. – Bp., 1927. febr. 7.), mint kadét öngyilkos lett.
- Középiskola:* mezőtúri ref. gimn., I–VI., 1872–1878; késmárki ev. líceum, VII., 1878–79; kecskeméti ref. főgimn., VIII., 1879–1880
- Felsőfokú tanulmányok Mo.-n:* debreceni ref. koll. teológiai akad., 1880–1884; abszolutórium 1885. ápr. 12.
- Külföldi tanulm.-k, ösztöndíjak:* bécsi tud. egy. protestáns teológiai intézet, 1886. okt. 6. – 1887. júl. 6.
- Oklevél:* I. lelkészsképesítő vizsga, Debrecen, 1885. ápr. 22.; II. lelkészsképesítő vizsga, uott., 1886. aug. 7.
- Nyelvismeret:* német, latin, görög, héber
- Nyilvános rendes egy. tanár:* debreceni tud. egy., hittud. kar, 1914. aug. 26.; belmisszió, cura pastoralis és rokontudományok, 1917-től lelkipásztorkodástan
- Egyetemi tisztségek:* debreceni tud. egy., rektor: 1914/15; prorektor: 1915/16; hittud. kar, dékán: 1928 – 1928. okt. 3.; prodékán: 1928. jún. 19. – 1928. szept.
- Nyugdíj:* 1933. jún. 30.
- Életút:* Kiss Ferencnek mindkét nagyapja juhász volt. Apja a debreceni ref. kollégiumban tanult, tizenöt évesen érettségizett, s Kenderesen lett ref. tanító. Itt házasodott, s itt született hét gyermeke közül elsőként Kiss Ferenc, aki már az apa második állomáshelyén, Mezőtúron kezdte iskoláit. Az itteni ref. gimn.-ban végezte az első hat osztályt, majd hetedikben német szóra adták a késmárki evang. gimn.-ba. Az utolsó évet a kecskeméti ref. gimn.-ban

járta. 1880-ban iratkozott be a debreceni ref. koll. teológiai akadémiájára, ahol, mivel apja szegény, nagycsaládos tanító volt, végig jótéteményesként tanult. A teológián Balogh Ferenc professzor volt rá nagy hatással, aki a liberális teológiai felfogással szemben a biblikus és református hitvallásos alapon álló, a személyes hitéletet is hangsúlyozó ortodoxiát képviselte. A teológia elvégzése után Kiss Ferenc nehezen jutott végleges elhelyezkedéshez. Egy évig Mezőtúron népiskolai segédtanító (1884. szept. –), majd egy évig ugyanott segédlelkész volt (1885. máj. 19. – 1886. szept. 1.). Az 1886–87-es tanévben a bécsi egyetem protestáns teológiai fakultásán tanult. Itt főleg a Biblián alapuló konzervatív irányhoz tartozó Böhl Eduárd (1836–1903) dogmatikai, vallásfilozófiai és Szeberényi Lajos (1826–1815) gyakorlati lelkészi előadásait hallgatta. Teológiai és német irodalomtörténeti tanulmányokkal is foglalkozott. Hazatérve egy-egy évig újra segédlelkész volt Mezőtúron (1887. júl. 30. –), majd Karcagon (1888. szept. 1. –). Utóbbi helyen helyettes tanár is a négyosztályos ref. gimn.-ban. 1889. júl. 30-tól Debrecenben, a szabadságharc után várfogságot szenvedett Könyves Tóth Mihály (1809–1895) segédlelkésze 1892. jún. végéig. Egyúttal az állami reáliskolában vallástanár is. Februártól esperesi segédlelkész Kisújszálláson, s helyettes vallástanár a hatosztályos kisújszállási ref. gimn.-ban. Még intenzíven folytatja a teológus korában kezdett irodalomtörténeti munkálkodását. Több tanulmányt írt Kazinczyról, Arany költészetéről, többek között a Debreceni Protestáns Lapba. Az 1711 előtti, majd a későbbi magyar protestáns irodalom bibliográfiáján is dolgozott. Utolsó irodalomtörténeti tárgyú műve 1894-ben jelent meg a Protestáns Szemlében (A kuruc költészet protestáns szempontból). 1893 májusában jutott végleges állásba, amikor a kuriális nemesi községi múltú színreformátus ötezer lelkes földesi ref. egyház presbitériuma hívta meg lelkészének. Programadó beköszöntő beszédét s később is több fontos egyházi beszédét kiadták. Hatéves földesi szolgálata alatt a gyülekezetépítés sokféle régi és újszerűbb eszközével élt: orgonát építtetett, temetkezési társaságokat, ref. dalárdát szervezett, népkönyvtárat, kisdédóvót alapított, és felolvasóesteket tartott, s megvetette egy szegényház alapját. Meghívták Püspökladányba, így 1899. nov. 13-tól már ebben a hetven százalékban ref. tízezer lelkes nagyközségben folytatta több mint egy évtizedig gyakorlati gyülekezetépítő munkáját: az iskolát nyolcra tizenhét tanerőre fejlesztette, mintaszerű felszereléssel, ifjúsági és tanítói könyvtárral, új tanítói lakásokkal; gazdasági ismétlőiskolát szervezett és vezetett, mintaparkot csinált, új óvodákat állított fel; megalakította az ország legnagyobb hitelszövetkezetét, gabonarakartart létesített, földbérlő-szövetkezetet szervezett 8000 hold bérlettel, gazdakört alapított, háromszáz munkáscsalád részére megépíttette az úgynevezett Darányi-telepet, ellátva iskolákkal, óvodával; megszervezte az ifjúsági

egyletet, az egyházi dalárdát, vallásos estélyeket tartott, esti bibliamagyarázatokat, iratterjesztést végzett, és intenzív gyülekezeti szegénygondozást folytatott. 1907-es megalakulásától választmányi tagja az Orsz. Ref. Lelkészegyesületnek. Amikor 1908-ban az egyesület közgyűlésén Ferenczy Gyula kezdeményezi, hogy a ref. lelkészárva számára hozzanak létre tanulásukat segítő internátusokat, akkor Kiss Ferenc veszi kézbe a szervezést, s fáradhatatlan buzgalmának köszönhetően 1914-ben meg is kezdi működését Hajdúböszörményben a fiúk Kálvineuma. 1911-ben egyházmegyéje esperesévé, 1912-ben pedig a tiszáninneni ref. egyházkerület főjegyzőjévé, Balthazár Dezső mellé püspökhelyettessé választották. Az utóbbi évben állította fel a debreceni ref. koll. teol. akadémiaja a gr. Degenfeld-Schonburg Imre volt egyházkerületi főgondnok öt gyermeke által tett alapítványi pénzen a belmisszió és neveléstan tanszékét, amelyet Tisza István dunántúli főgondnok javaslata nyomán az egyetemes konvent 1910-ben iktatott a gyakorlati teológia mellé a ref. lelkészképzés rendjébe. A tanszékre kiírt pályázat után 1912 novemberében Kiss Ferencet választották meg ide akadémiai rendes tanárnak. A debreceni tud. egy. felállítását után szintén pályázat útján nevezték ki 1914 augusztusában a hittud. kar hasonló tárgykörű „belmisszió, cura pastoralis és rokontudományok” tanszékére. (1917-től lelkipásztorkodástan tanszék). Egyszersmind ő lett a debreceni egyetem első rektora is. 1914 októbertől megszervezte a kollégium kebelében a Lelkészképző Intézetet, amelynek az volt a feladata, hogy az egyetemi elméleti képzéssel párhuzamosan a lelkipásztori gyakorlatra készítse fel a hittanhallgatókat. 1917-ben kiadja a templom és az iskola keretein túllépő s a bensőségebb vallásosságot szolgáló gyakorlati lelkipásztori munkáról tartott egyetemi előadásait: Bevezetés a lelkigondozás és belmisszió elméletébe. [Később átnézte Forgács Gyula (1879–1941) hasonló művét is: A belmisszió és a cura pastoralis kézikönyve, Pápa, 1925.] Az 1920. jan. 26-iki nemzetgyűlési választásokon a nádudvari kerületben kisczardapárti programmal képviselővé választották. Erre az időre a kar felmentette a tanári szolgálatok alól. A nemzetgyűlésben megszavazta a Habsburg-ház trónfosztását, felszólalt a hadifoglyok érdekében, kiállt a tanácsköztársaság vezetőit üdvözlő nyilatkozatuk miatt meghurcolt professzortársai mellett, s elítélte a keresztény kurzus haszonélvezőit. A politikai szerepvállalástól visszavonulva az oktatás mellett elsősorban a Kálvineumok fejlesztésével foglalkozott. Létrehozta a leányok részére 1922-ben a nyíregyházi Kálvineumot, amely mellett polgári iskolát, majd 1928-ban tanítónképzőt is felállított. 1929-ben a pécsi tud. egy. soproni evangélikus teológiai fakultása tiszteletbeli doktorrá avatta. Miután elérte a hetvenéves egyetemi tanári nyugdíjkorhatárt, 1933. jún. 30-án nyugdíjazták. Ebben a kései időszakban hozta meg gyümölcsét az a tapasztalat, amit földesi diakóniai

munkájától kezdve a Kálvineumokon át a jótékonyági szervezetek s szeretet-intézmények létrehozásának, fenntartásának szervezésével felhalmozott: 1931. május 7-én megalakult az Országos Református Szeretetszövetség. Ezt megelőzően Kiss Ferenc már az 1928-ban megnyílt zsinaton elkezdte az előkészítő munkát. 1930 novemberében az előkészítő bizottság felhívást bocsátott ki „Nagy református szervezkedés szociális munkára” címen. A megalakult szövetség ügyvezető igazgatója Kiss Ferenc lett. Munkatársaival járta az egyházmegyéket, fáradhatatlanul gyűjtötte a tagokat és az adományokat. Egy év múlva húszezer, öt év múlva ötvenezer, tíz év múlva százezer tagja volt a Szeretetszövetségnek. Árvaházakat, aggmenházakat, üdülőket, napközi otthonokat, testi és szellemi fogyatékosok otthonait, szabadult rabok átmeneti otthonát alapítottak. Az intézményeket adományozók, hagyatkozók kisebb-nagyobb házában, telkén, a tagok filléres, egypengős, négy- vagy százpengős tagsági díjából, kisebb-nagyobb adományokból alapították és tartották fenn. Az intézmények többségükben kicsik voltak, 10-20-30 fővel, és sok önkéntes munkával működtek. Sokszor önfenntartó módon gazdálkodtak, termeltek. Öt év múlva huszonöt intézmény volt hétszáz gondozottal, tíz év múlva ötven intézmény ezerhétszáz gondozottal, a világháború vége felé ötvenhat intézmény kétezer gondozottal. A szövetség Értesítő című lapja hatezer példányban, Segítetek naptára közel százezer példányban jelent meg. A Szeretetszövetség 1934-ben Kiss Ferenc irányításával, állami támogatás nélkül, de lelkészi segítséggel telepítési akcióba is kezdett. A világháborúig körülbelül 350 alföldi ref. szegényparaszt család áttelepülését szervezte meg a Dunántúl egykezű, fogyó magyarságú falvaiba. Gondoskodtak lakóházról s földről vagy földbérletről. A szövetség tízéves működése után Kiss Ferenc, a lankadatlanul dolgozó ügyvezető igazgató 1942-ben magas állami kitüntetést kapott. A világháború pusztításai után 22 intézmény működését sikerült Kiss Ferencnek újraszerveznie. 1946 februárjában ereje fogytán, nyolcvanhárom évesen mondott le az ügyvezető igazgatói szolgálatról, de még az utolsó, 1948-as évkönyvet ő szerkesztette. Sándor fiánál, Pestszenterzsébeten halt meg, de a debreceni egyetem temettette első rektorát a központi épület aulájából.

Díszdoktor: pécsi tud. egy., soproni evang. hittud. kar, 1929. okt. 14., a teológia tb. doktora

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a M. Prot. Irodalmi Társaság vál. tagja (1913)

Szerkesztőségi tagság: Lelkészegyesület társszerk.; Orsz. Ref. Szeretetszövetség Időszaki Értesítő c. lapja (1936–), Segítetek c. kalendárium (1934–48) és Népbarát c. füzetsorozata (1–103.)

Közeleti társaság, szerep: alsószabolcs-hajdúvidéki ref. egyházmegyei tanítóegyesület tb. tag. (1909–), Orsz. Ref. Tanító Egyesület vál. tag, majd díszelnök (1928–); Orsz. Ref. Szeretetszövetség alapítója és ügyvez. ig. (1931 – 1946. febr.); Kálvin szövetség tagja (1908–)

Egyházi tisztségek: alsószabolcs-hajdúvidéki egyházmegyei lelkészi könyvtárnok, tanácsbíró (1907–1911), rendes és időszaki bíróság tagja, esperes (1911–12); tiszántúli ref. egyházkerületi tanácsbíró (1907–12), lelkészi főjegyző, püspökhelyettes (1912–22), főiskolai ig. tanács (1913–33), II. lelkészsképesítő (1913–33), vallástanár képesítő (1913–), akadémiai internátusi (1913–), belmissziói (1927–36), népiskolai tanügyi (1927–33), diakóniaügyi bizottságok és a debreceni kollégiumi felsőokt. tanács (1913–33) tagja, az egyházkerület Lelkészképző Intézetének igazgatója (1914. okt. 31. – 1917); a Magyarországi Ref. Egyház Egyetemes Konvent tagja (1915–1933), a konvent missziói (1928–), Parochiális Könyvtári (1928–) bizottságainak, az Egyházi női munka megszervezésére és irányítására kiküldött (1934–), valamint szociális albizottságának (1934–) tagja; a Magyarországi Ref. Egyház második (1904–), harmadik (1917–) és negyedik (1928–39) bp.-i zsinatának tagja, a missziói (1928–39) és a szociális ügyi (1928–34) bizottságainak tagja; az Orsz. Ref. Lelkészegyesület választmányi tagja (1907–1948); Kálvineum Ref. Árvaház ig. tanács elnöke (1914–1948), Kálvineum nyíregyházi ref. tanítóképző int. ig. tanács elnöke (1926–1948)

Politikai szerep: Egységes Keresztény Nemzeti Kisgazda és Földmunkás Párt nemzetgyűlési képviselője a nádudvari kerületben (1920. jún. 26. – 1922. febr. 16.)

Kitüntetések: Püspökladány nagyközség díszpolgára (1913); M. Érdemrend csillagos középkeresztje (1942. okt.)

Irodalom:

BOTTYÁN János (1982): A nyolcadik diakónus. Kiss Ferenc (1862–1948). In: uő: *Hitünk hősei*. Budapest. 198–204.

FEKETE Károly (2007): Kiss Ferenc professzori életműve gyakorlati teológiai szempontból. *Theol. Szle.*, 2007. 106–112.

FEKETE Károly (szerk.) (2012): *Kiss Ferenc életműve*. Budapest. www.diakonia.hu/images/kissferenc/160.pdf, utolsó letöltés: 2014. nov. 18.

GONDA Ferenc (1978): Dr. Kiss Ferenc életrajzi adatai. *Ref. Lapja*, 1978. ápr. 23.

IRINYI Károly (2002): *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*. Debrecen.

KARACS Zsigmond (2000): Gondolatok Kiss Ferenc életrajzához. *Karcagi Kalendárium*, 2000. 118–137.

KISS Ferenc (nekrológ). *Theol. Szle.*, 1948. 1. körlevél. 77–78.

MOLNÁR Ambrus (1978): A diakónus Kiss Ferenc esperesi szolgálata. *Ref. Egyház*, 1978. 111–114.

- ÖTVÖS László (2012): Dr. Kiss Ferenc rektor. In: uő: *Egyetemmé ifjodott kollégium*. Debrecen. 22–57.
- TÓTH Endre (1948): Kiss Ferenc. Orsz. Ref. Szeretetszövetség évkönyve, XIV. évf., 1948, 17–31.
- TÓTH Endre (1962): Száz éve született Kiss Ferenc. *Ref. Egyház*, 1962. 272.
- VIRÁGOS Márta (2010): A Debreceni m. kir. Tudományegyetem első rektora: Kiss Ferenc (1862–1948). *Gerundium*, 2010/1. 29–34.

LENCZ GÉZA

ref. lelkész, teológus, egyháztörténész

(ref., Vámspérce, Hajdú m., 1870. márc. 2. – Debrecen, 1932. ápr. 29.)

Apja: Lencz Adolf (ref., meghalt 1882 előtt), vegyeskereskedő.

Nevelőapja 1882-től: Jászay Endre (ref., 1861 – Vámspérce, 1899. márc. 21.), ref. tanító (Jászay János szabómester fia)

Anyja: Tagyi Julianna (ref.)

Anyai nagyapja: Tagyi András

Anyai nagyanyja: nemes Kozma Zsófia

Testvére(i): 1. Lencz Ilona; 2. Lencz Piroška (ref., Vámspérce, 1868. okt. 29. –); 3. Lencz Vilma (ref., Vámspérce, 1871. aug. 30. – megh. 1875 előtt); 4. Lencz Adolf (ref., Vámspérce, 1872. nov. 24. – Vámspérce, 1919. jan. 1.), kereskedő; 5. Lencz Vilma (ref., Vámspérce, 1875. júl. 4. –); 6. Lencz Julianna (ref., Vámspérce, 1878. febr. 24. –); még hét féltestvére született, akik közül négyen gyermekkorukban meghaltak.

Felesége: csengeri Boruss Ilona, szülei: Borus(s) Sándor (ref., 1855 – Debrecen, 1920. okt. 21.) kisbirtokos és Füzessey Ida

Gyermeke(i): 1. Lencz Ilona (ref., Mezőtúr, 1907 – 1933-ban még élt); 2. Lencz Géza Sándor (ref., Mezőtúr, 1908 –), Debrecenben, Amszterdamban (1926–27), Glasgowban és Edinburghban (1928–29), valamint Aberdeenben (1931–33) tanult ref. lelkész, püspöki segédlelkészség után az 1970-es évekig Nyírácsádon szolgált; 3. Lencz Magdolna (ref., Debrecen, 1910 –), okl. tanítónő.

Középiskola: debreceni ref. koll. gimn., I–VIII. oszt., 1880–1888

Felsőfokú tanulm.-k Mo.-n: debreceni ref. koll. teológiai akad., 1890 – 1894. szept. 16.

Külföldi tanulm.-k, ösztöndíjak: bécsi tud. egy. protestáns teológiai intézet, 1895. okt. 4. – 1896. júl. 15.; Utrecht, teol., 1896. nov. 5. – 1897. máj. 28.

Oklevél: néptanítói oklevél, Debrecen, 1893. szept. 7.; I. lelkészképesítő, Debrecen, 1894. szept. 21.; II. lelkészképesítő, Debrecen, 1895. szept. 28.

Nyelvismeret: német, angol, holland, francia, latin, görög, héber

Tudományos fokozatok: teológiai licenciátus, Bécs, 1899. márc. 18.; debreceni ref. kollégium hittud. akad. magántanára: 1902; bécsi tud. egy., protestáns teológiai intézet, teológia tud. doktora: 1907. júl. 15.

Nyilvános rendes egy. tanár: debreceni tud. egy., hittud. kar, 1914. aug. 26., dogmatika és vallásbölcselet

Egyetemi tisztségek: debreceni tud. egy., rektor: 1925–26; prorektor: 1926/27; hittud. kar, dékán: 1918/19, 1927/28, 1928. okt. 3. – 1929; prodeán: 1919/20, 1922/23, 1929/30

Életút: Az édesapját korán elvesztő Lencz Gézának hat édestestvére s további három, élő féltestvére volt. A debreceni ref. kollégium gimnáziumában tanulva, második korától az érettségiig tandíjmentes volt, s támogatást kapott a Vámospércsi- és a Péczely-alapítványból, valamint a „Szegénytanulók” pénztárából. Tanulmányait a teológiai akadémián folytatta, ahol negyed-, majd féltandíjas volt. Harmadéves korában megszerezte a népiskolai tanítói oklevelet. Egyik vezetője volt a Hittanszaki Önképző Társulatnak s szerkesztője a társulat Közlönyének. A teológia elvégzése, az első lelkészképesítő vizsga után az 1894–95-ös tanévben mint kiváló diák, köztanító (publicus praeceptor) és esküdtfelügyelő lett a kollégiumban. A második lelkészképesítő vizsga után, az 1895–96-os tanévben a bécsi egyetem protestáns teológiai karán tíz hónapig, az 1896–97-es tanévben pedig Utrechtben hat hónapig végzett teológiai tanulmányokat. Hazatérve 1897-től segédtanári minőségben vallástanár volt a kollégium gimnáziumában. Miután Bécsben 1899-ben teológiai licenciátust szerzett, az 1100 lelkes Bihar megyei Tépére választották meg lelkésznek. 1899. jún. 18-án foglalta el állását a színreformátus faluban (Debreceni em.). Ezután Jász-Nagykun-Szolnok m.-be a hevesnagykunsági em.-be került át. 1902. júl.-tól Tiszaroff (5000 lelkes nagyközség 3000 reformátussal), 1904. febr.-tól pedig Mezőtúr város (25 000 lélekből 20 000 ref.) újjvárosi gyülekezetének lelkésze. Közben, 1902-ben, a debreceni hittud. főiskolán megszerezte az akadémiai magántanári képesítést, 1907-ben pedig a bécsi egyetemen a teológiai doktorátust (Bocskai felkelése és a Bécsi béke című disszertációval). 1909-ben ötödmagával pályázott a püspökké választott Erőss Lajos helyére a debreceni teológiai akad. dogmatika tanszékére. A főiskola igazgatótanácsa első helyen jelölte, s a tiszántúli egyházkerület közgyűlése egyhangúlag megválasztotta 1909. szept. 1-től akadémiai nyr. tanárnak. Teológiai tanulmányaiban a teológiai liberalizmussal szemben fellépő id. Révész Imre (1826–1881) és Balogh Ferenc (1836–1913) debreceni teológusok új ortodoxiáját s ugyanakkor a liberalizmus vallástudományi értékeit is továbbvivő egyházas kálvinizmus irányzatához tartozott. 1914-ben a debreceni egyetem megalakulásakor pályázat útján kinevezték

a hittudományi kar nyr. tanárának a rendszeres hittan és segédtudományai tanszékre. (A pályázatokat az alakuló karnál a szokástól eltérően a ref. egyház kiemelkedő lelkész tagjaiból alakult bizottság bírálta el.) Emellett továbbra is ellátott egyházi jellegű feladatokat is. Rövid ideig, 1913-tól 1915-ig vezette a ref. kollégium levéltárát. Megválasztották a kollégiumi igazgatói címre, ami az egyetem megalakulása után a kollégium képviselőjét, reprezentációját jelentette, s a ref. egyetemi hallgatók számára tett alapítványok gondozásával járt. Felelős szerkesztőként jegyezte az Orsz. Ref. Lelkészegyesület hetilapját, a Lelkészegyesületet (1911–1925), s Varga Zsigmond professzorral a Debreceni Lelkeszi Tár című folyóiratot (1916–). A hittudományi kar dékáni tisztét 1917–18-ban ellátó Zoványi Jenő 1918 januárjában felszólította, hogy ezekről a tisztségeiről mint az egyetemi tanársággal összeegyeztethetetlen funkciókról mondjon le. A felszólítás része volt az állam és az egyház radikálisabb szétválasztását célzó Zoványi-féle offenzívának, de jogi alapja nem volt, s ellentmondott az egyetem alapításakor a Tiszántúli Egyházkerülettel létrejött egyezségnek is. Lencz Géza a közéletben is hatásos Lelkészegyesület című lap szerkesztőjeként támogatta a főszerkesztő Baltazár Dezsőnek a kálvinista egyházi elveket és a politikai liberalizmust sajátosan ötvöző püspököknek a törekvéseit. Tagja volt az 1875-ben alakult debreceni Haladás szabadkőműves páholynak, amely ebben az időben az altruizmus, a józan demokrácia és a humánus princípiumának általános szabadkőműves elvei s a választójogi reform sürgetése mellett erősen református és hazafias alaphangot képviselt. Hangadói között nagy számban voltak a kollégium és a debreceni iskolák ref. tanárai. Működésük centrumába 1918-ban az ország területi integritásának megtartása került. Lencz Géza részt vett a Nemzeti Tanács, majd később a Néptanács működésében is, de egyetlen nyilvános szereplésén Magyarország területének védelmében és a román megszállás ellen mondott beszédet Kolozsvárott. A tanácsköztársaság kikiáltása után, a hittudományi kar dékánjaként kollégáival együtt aláírta a professzortársa, Ferenczy Gyula által a kari ülésen szabálytalanul, szóban előterjesztett, a Forr. Kormányzótanácsot és Kunfi közoktatásügyi népbiztost üdvözlő állásfoglalást. A jogi karon már 1919 júniusában kezdeményezték ennek elítélését, de a hittud. kar és Kenézy Gyula rektor halogatása s a minisztériummal folytatott eljárási viták miatt az igazolási eljárás csak 1920 márciusában indult meg. Az egyetemi tanács júl. 21-én Lencz Gézát kétezer korona pénzbüntetésre s a rektori és a dékáni tisztség viselésétől tíz év eltiltásra ítélte. Az ügy újravétele, Vass József kultuszminiszter döntése után végül is 1921. máj. 27-én az ítéletet csupán „szabályellenes magatartásért” mondták ki, s feddésre változtatták. A húszas években kétszer volt dékán és egyszer rektor. Aktívan részt vett az ökumenikus mozgalmakban. Tudományos munkássága a korai

dogmatikai tanulmányok után már a tízes évektől egyre inkább az egyháztörténeti, történeti témák felé fordult. Nemzetközi figyelmet keltett a Bocskai-felkelésről és a bécsi békéről 1917-ben németül megjelent könyve. Ezt a témát folytatva 1926-ban egy, 1927-ben két hónapig lakott a minisztérium támogatásával a bécsi Collegium Hungaricum-ban, s kutatott a bécsi levéltárakban. Idősebb lánya és felesége betegsége miatt nehéz anyagi helyzetbe került. 1932-ben váratlanul hunyt el. Felesége méltányosságból a IV. fiz. o. szerinti nyugdíjat kapott, de így is nehezen küzdött a bankkölcsonök utáni fizetési kötelezettségekkel.

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a M. Prot Irodalmi Társaság vál. tagja (1915–); a Turáni Társ. tagja; a debreceni Prot. Irodalmi Kör elnöke (1915–)

Külföldi és nemzetközi tudományos társaság és szervezet: Hit és Egyházszervezet (Faith and Order) Világkonferenciája fenntartó biz. tag

Szerkesztőségi tagság: debreceni Hittanszaki Önképző Társulat Közlönye (1893–1894); Lelkészegyesület felelős szerk. (1911–1925), Értekezések és egyéb kisebb dolgozatok a teológia köréből (1916–); Debreceni Lelkeszi Tár és Theologiai Értesítő (1916–1924)

Közéleti társaság, szerep: Haladás szabadkőműves páholy, Debrecen (1905); debreceni Julián Egyesület ügyvez. ig. (1914–18); Keleti Kultúrközpont debreceni fiókja ig. (1918–); a Bethlen Gábor-kör felügyelő tanára (1928 márc. –)

Egyházi tisztségek: debreceni ref. egyházközség presbitere; a debreceni ref. kollégiumban a levéltár vezetője (1913–1915), kollégiumi igazgató (1915–1920); Tiszántúli ref. egyházkerület tanácsbírája (1915–), egyházkerületi bizottságok tagja; debreceni kollégium gazd. biz. (1915–), felsőoktatási tanács (1914–), első lelkészképesítő vizsgabiz., tanítónőképző intézeti vizsgabiz.; a debreceni ref. leánygimnázium, tanítónőképző és ref. polgári leányiskola, valamint a nyíregyházi Kálvineum ref. tanítónőképző int. ig. tanács tagja; Kálvineum ref. lelkészi árvaház ig. tagja.

Politikai szerep: Debrecen sz. kir. város törvényhat. biz. tagja; 1918-ban részt vett a Nemzeti tanács és a Néptanács munkájában; a vámospércsi képviselőtestületi közgyűlés tagja

Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekelttség: özvegye vagyona 1939-ben: Debrecen, Honvéd utca 9/B. ház, 10 000 pengő (szüleitől örökölte az özvegy); Debrecen, Komlóssy út 66., ház és szőlő (gyermekeivel közös), 10 000 pengő; Vámospercsen 139 khold föld, 40 000 pengő. Az összesen 60 000 pengő értékű ingatlanon két banknál és az államkincstárnál összesen 37 000 pengő értékű bekebelezett teher volt.

Irodalom:

- GAÁL Botond (2012): *Kis tanszékből nagy egyetem*. DRHE Hatvani István Kutatóközpont. Debrecen. 100–103.
- IRINYI Károly (2002): *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*. Debrecen. 211–354.
- ÖTVÖS László (2000): *A Debreceni Református Egyházmegye története*. Debrecen.
- ÖTVÖS László (2012): Dr. Lencz Géza rektor. In: uő: *Egyetemmé ifjodott kollégium*. Debrecen. 162–183.
- VARGA Zoltán (1967): *A Debreceni Tudományegyetem története I. 1914–1944*. Debrecen. 85–95.

MAKKAI SÁNDOR

ref. lelkész, teológus, ref. püspök, író

(ref., Nagyenyed, Alsófehér m., 1890. máj. 13. – Budapest, 1951. júl. 19.)

Nemesség: székely nemes család

Apja: Makkai Domokos (ref., Galambod, Maros-Torda megye, 1839. okt. 27. – Nagyenyed, 1896. aug. 16.), Marosvásárhelyen végezte a gimn.-ot, három év bölcsészeti és két év jogi tanfolyamot, Nagyenyeden a teológiát (1863–65). Két évig Utrechtben tanult (1867–69). 1869-től a nagyenyedi ref. Bethlen Kollégium rendes tanára lett a történelem–magyar irodalom tanszéken. 1886-tól 1890-ig a főiskola rector-professzora. Harcolt a nagyenyedi teológia Kolozsvárra való áthelyezése ellen.

Apai nagyapja: Makkai László (ref. – Galambod, 1867), székely nemesi kisbirtokos, néhány évig tanult a marosvásárhelyi ref. koll.-ban.

Apai nagyanyja: nagyenyedi Makkai Rozália (ref., 1806 – Nagyenyed, 1878. márc. 29.)

Anyja: Nagy Róza (ref., szül. kb. 1847–1901-ben még élt), házasságkötés: 1880. Ezt megelőzően Makkai Domokos első felesége Nagy Róza nővére volt: Nagy Eszter (ref., 1844 – Nagyenyed, 1879. ápr. 24.), házasságkötés: 1870. (Testvére volt Nagy Lajos nagyenyedi tanítóképző intézeti igazgató.)

Anyai nagyapja: paniti Nagy Antal (ref., 1812 k. – 1901-ben még élt) marosvásárhelyi ref. kántortanító, 1827-ben subscribált a marosvásárhelyi ref. koll.-ban.

Anyai nagyanyja: Kovács Eszter (ref. – 1879-ben már nem élt).

Féltestvérei, az apja elhalt első feleségének, Nagy Eszternek gyermekei: 1. Makkai Margit (1940-ben már nem élt), férje Jancsó Sándor (ref., Maksa, Háromszék

m., 1867. febr. 21. – Kolozsvár, 1943. febr. 2.), ref. theol. tanár Nagyenyeden (1895), majd ugyanott ref. lelkész (1896–); 2. dr. Makkai Jenő (ref., Nagyenyed, 1873 – Bp., 1940. jan. 7.), kir. kúriai bíró és kir. főügyész-helyettes, felesége nagypestényi Pap Irén, fiuk, Makkai János (ref., Erzsébetváros, Kisküllő m., 1905 – Wainnae, Hawaii, 1994) az Új Magyarország és az Esti Újság című napilapok szerkesztője, országgyűlési képviselő (1935–1944), menyük, Ignác Rózsa (1909–1979), színész, író, műfordító; 3. Makkai Nelli/Kornélia (ref., 1875. júl. 22. –), férje Ignác László, ref. lelkész a háromszéki Kovásznán (1898-tól), majd Fogarason (1918-tól), a nagyszebeni ref. egyházmegye esperese (1921–1927), az ő lányuk Ignác Rózsa; 4. Makkai László (ref., 1877 – Kolozsvár, 1901. ápr. 1.) szigorló orvos, a kolozsvári tud. egyetem orvostudományi karának volt, amikor meghalt.

Testvérei, Nagy Róza gyermekei: kilencük közül öt érte meg a felnőttkort: 1. Makkai Ernő (ref., Nagyenyed, 1882. dec. 2. – 1923), a kolozsvári ref. főgimn. történelemtanára, neje galgói Rác Gizella; 2. Makkai Irma (ref., Nagyenyed – 1918) a bukaresti ref. elemi iskola tanítónője; 3. Makkai Róza/Rózi (ref. – 1960-ban még élt), férje zabolai Finna Béla magyarlapádi (Alsó-Fehér m.) körjegyző; 4. Makkai Erzsébet a bukaresti ref. elemi iskola tanítónője, férje később Torday József kolozsvári tanár.

Felesége: Borsay Margit Olga (ref., 1891. jan. 20. – 1964), az Erdélyi ref. egyházkerületi Nőszövetség elnöke (1926–1936), házasságkötés: Kolozsvár, 1913. júl. 3. Apja: Borsay Samu (Uzon, Háromszék m., 1860. jan. 14. – Bp., 1944), zenetanár, egyház- és katonazenész, alezredes, zeneigazgató, Borsay Samu körorvos és Borsay Eszter fia. A brassói evang. gimn.-ban, a bp.-i zeneművészeti főiskolán, Bécsben és Berlinben tanult. A nagyenyedi Bethlen-kollégium ének- és zenetanára (1889–1896), majd a kolozsvári 21. honv. gyalogezred karmestere (1896–1918), a kolozsvári ref. teol. fakultás óraadó tanára (1898–1909), egy erdélyi ref. korálkönyv szerzője. Anyja: Dombay Mária kolozsvári óvónő.

Gyermeke(i): 1. Makkai László (ref., Kolozsvár, 1914. júl. 10. – Bp., 1989. dec. 1.), történész, a történettudományok doktora (1970), az MTA tagja (lev.: 1985, rendes: 1987), az Erdélyi Tudományos Intézet tagja (1941–), a Teleki Pál Kelet-Európai Kut. Int. (1945–), majd az MTA Történettud. Int. munkatársa (1949–), főmunkatársa (1961–), tudományos tanácsadója (1976–), a Magyarországi Ökumenikus Biz. főtitkára (1950–51), az Orsz. Ref. Gyűjteményi Tanács elnöke (1974–), az egyháztörténet tanára a sárospataki ref. főiskolán (1950–51) és a debreceni ref. teol. akadémián (1971–89), a Confessio c. ref. folyóirat szerk. biz. ügyvez. elnöke (1977–), felesége Horváth Mária Magdolna; 2. Makkai Sándor (ref., Sárospatak, 1917. márc. 10. – Bp., 1983. aug. 11.), a soproni katonai főreáliskolába járt, 1944-ben a légvédelmi tüzérség főhadnagya volt. Később sofőrként és raktárosként dolgozott nyugdíjazásáig.

Középiskola: kolozsvári ref. főgimn., I., 1900–1901; nagyenyedi Bethlen-koll., II–V., 1901–1905; sepsiszentgyörgyi ref. főgimn., VI.–VIII., 1905–1908; érettségi: sepsiszentgyörgyi ref. főgimn., 1908. jún. 28.

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: kolozsvári ref. teológiai akad., 1908–1912; kolozsvári tud. egy., bölcsészettud. kar, 1908–1910

Oklevél: kolozsvári ref. teol. akad., I. lelkészképesítő vizsga, 1912. jún. 21.; II. lelkészképesítő vizsga, uott., 1914. jún. 21.;

Nyelvismeret: német, román, latin, görög, héber

Tudományos fokozatok: kolozsvári tud. egy., bölcsészettud. kar, bölcsészdoktor, pedagógia: 1912. dec. 14.; kolozsvári ref. teológiai fakultás magántanára, rendszeres teológiai tudományok (vallásbölcselet, hit- és erkölccstan) és gyakorlati teológiai tudományok szakcsoport: 1917. máj. 14.

Nyilvános rendes egy. tanár: debreceni tud. egy., hittud. kar, 1936. jún. 3., pasztorális teológia

Egyetemi tisztségek: debreceni tud. egy., hittud. kar, dékán, 1938/39; 1942/43; pro-dékán: 1939/40, 1941/42

Életút: Makkai Sándor apai nagyapja székely nemesi kisbirtokos volt, de néhány évig tanult a marosvásárhelyi ref. koll.-ban is. Édesapja, Makkai Domokos Marosvásárhely után Nagyenyeden és Utrechtben is tanult s az enyedi ref. kollégium tanára, igazgató-professzora volt, akinek felesége, a marosvásárhelyi tanító idősebb lánya, négy gyermeket szült. Az asszony korai halála után Makkai Domokos elhalt felesége hűgát vette el, akitől újabb kilenc gyermek született. A tizenhárom gyerek sorában – akik közül kilenc érte meg a felnőttkort – Makkai Sándor volt a legfiatalabb. Édesapját hatéves korában veszítette el. Özvegy édesanyja, Nagy Róza nagy nehézségek árán, az idősebb lányok lelkész férjeinek s a rokonságnak a támogatásával gondoskodott a kisebbek neveltetéséről. Makkai Sándor a kolozsvári, a nagyenyedi és a sepsiszentgyörgyi ref. gimn.-ban is tanult, s érettségi után, 1908-ban a kolozsvári ref. teológiai fakultásra iratkozott be. Négy szemesztert a bölcsészkaron is hallgatott. A nagyenyedi környezet racionalizmusa és liberalizmusa után itt többféle hatás érte: az enyedi szellemet is folytató Nagy Károly igazgató-professzor (1868–1926) teológiai liberalizmusától és valláserkölcsei humanizmusától kezdve Kecskeméthy István professzor (1864–1938) belmissziói irányultságán és a diákok nagy hatású evangélizátorának és misszionáriusának, John R. Mottnak (1865–1955) a látogatásán, bizonyoságtételén, a Bethlen Gábor Kör és a Theologus Kör vasárnapi iskolai szolgálatán át a Böhm-tanítvány fiatal teológiai professzorok, Ravasz László (1882–1975) és Bartók György (1882–1970) termékenyítő hatásáig, s magának az önálló értékelméletet alkotó, neokantiánus Böhm Károlynak (1846–1911) a filozófiai előadásaiig. Fokozatosan jutott el a személyes, élő evangéliumi hitet és

a magasrendű, filozófiai világnézeti alapokon álló tudományos teológiát egységbe foglaló értékteológiáig. Bartók György buzdítására harmadéves korában lefordította és kiadta W. Bousset göttingai professzor (1865–1920) Jézus című könyvét. Az első lelkészképesítő vizsga (1912 jún.) után két hónapig Nagyenyeden volt segédlelkész (1912. júl. 1. – aug. 31.), majd visszatért Kolozsvárra, ahol 1912. szept. 1-től 1915. nov. 1-ig hitoktatóként az állami tanító- és tanítónőképzőben s ezek gyakorló elemi iskoláiban tanított. Az utolsó évben az esperes mellett segédlelkészként is szolgált. Közben, 1912 decemberében pedagógiából doktorált a kolozsvári bölcsészkaron Schneller Istvánnál (1847–1939) a Bevezetés a személyiség paedagogikájába című dolgozattal (melléktárgyak: filozófia, esztétika). 1913 májusában a Böhm Károly Társaság titkárává választották. Nyáron megházasodott, s így otthonában gyűlhetett össze a fiatal kolozsvári teológusok inspiráló baráti közössége: Varga Zsigmond (1886–1956), Révész Imre (1889–1967), Gönczy Lajos (1889–1986), Tavaszy Sándor (1888v1951), Mátyás Ernő (1888–1950), Imre Lajos (1888–1974), akik később mind különböző teológiák professzoraként fontos szerepet játszottak a magyar ref. teológia megújításában. Maga Mak-kai Sándor a vallástanítás mellett valláslélektani, valláspedagógiai tanulmányokat folytatott. 1914-től Ravasz László munkatársa lett a Protestáns Szemle, majd 1915-től az akkor induló lelkipásztori folyóirat, Az Út szerkesztésében. A Protestáns Szemlében több valláslélektani kritikai szemléje, tanulmánya jelent meg. Az Út évfolyamaiban pedig egy cikksorozatban négy éven keresztül valláspedagógiai tanulmányainak, tapasztalatainak eredményét közölte teológiai alapra helyezve a vallástanítást. A Biblia címmel tankönyvet írt a tanítóképzőintézetek számára. Esperese ajánlására az ezerlelkés s háromnegyed részt magyar református lakosságú mezősgéi Vajdakamarás ref. gyülekeazete 1915. nov. 1-től lelkészéül választotta. (Itteni tapasztalatait Holttenger című regényében írta meg 1936-ban.) 1917 májusában a kolozsvári hittud. fakultás magántanárrá habilitálta rendszeres és gyakorlati teológiából is. (Dolgozatának címe: A hit világmagyarázó ereje, próbaelőadásáé pedig: A gyakorlati teológiának a teológiai tudományok rendszerében való elhelyezése.) A tiszáninneni egyházkerület közgyűlése 1917. jún. 14-én a sárospataki főiskola igazgatótanácsának előterjesztésére megválasztotta Sárospatakra a gyakorlati teológiai tanszékre. Ezzel járt, hogy a főiskola lelkészi tisztét is ő töltötte be. Sok új kezdeményezéssel segítette a teológusképzés és a tiszáninneni missziói munka megújulását. Hitbeli és teológiai fejlődésében is fordulópontot jelentett, hogy Sárospatakon A. B. Ritschl (1822–1889) német teológus munkájának feldolgozása hozzásegítette ahhoz a felismeréshez, hogy a vallás a hitnek és nem a tudománynak a tárgya s csak hittel érthető meg. Mindössze egy évig, 1917. szept. 1-től 1918. aug. 31-ig

működött Sárospatakon, mert a kolozsvári teológiai fakultás meghívta a megüresedett vallásbölcsház és rendszeres teológiai tanszékre, ahol 1918. szept. 1-től 1926. aug. 31-ig működött. Főiskolai tanársága első éveiben – amely az impériumváltással esett egybe – intenzív elméleti munkát végzett. A vallástörténetet, a Heidelbergi Kátét, a II. Helvét Hitvallást és Kálvin Intitúcióját tanulmányozta. Az elmélyedés eredménye a reformatori teológia formálódása előadásain kívül előbb a Kegyelemből hit által c., a középiskolák felső osztályainak 1923-ban írt tankönyvében jelent meg, amelyben a ref. keresztyén vallás alapvonalait, tartalmát és védelmét foglalta össze. 1926-ban a bp.-i Soli Deo Gloria Diákszövetség kérésére pedig megírta az Öntudatos kálvinizmus című művét. Közben fokozatosan egyre fontosabb egyházvezetői pozíciókat kellett átvennie. Ravasz László Bp.-re való távozása után, 1921-ben ő lett a teológia igazgatója és az egyházkerület lapjának, a Református Szemlének a felelős szerkesztője. 1922 júliusában püspökhelyettes-egyházkerületi főjegyzőnek is megválasztották. Néhány lelkipásztor társával még 1921-ben Marosvécsen megalakították a Vécsei Szövetséget, amely elismerve a kulturális és nemzeti feladatok fontosságát azt hangsúlyozta, hogy mindennek meghatározó alapja az új, életteli missziói tevékenység elindítása, a missziói egyház kiépítése. Az egyház legyen egyház, csak így tudja a rábízott népet is magyarságában, nemzeti műveltségében, társadalmi egységében megtartani. Amikor Makkai Sándort 1926. ápr. 17-én megválasztották az erdélyi egyházkerület püspökévé, ennek jegyében végezte egyházkormányzói tevékenységét. A hatalomváltás utáni első évek önvédelmi harcai ellenére az intézményes magyar élet elcsorvadására, a magyarellenos iskolapolitika és agrárreform miatt beszűkültek a magyar ref. egyház önfenntartási keretei is. Makkai a megmaradt intézményi keretek között ezek konszolidálása, ahol lehetett, bővítése mellett az egyházi élet belső elmélyítésére, átszervezésére törekedett. Nagyszabású egyházépítő, a belmissziói ébredést segítő tevékenységet folytatott. Az egész egyházi társadalmat életkorok és nemek szerint gyülekezeti, egyházmegyei, egyházkerületi szövetségekbe szervezték. (Vasárnapi iskolai, fiú és lány ifjúsági, férfi- és nőszövetségek.) Munkatársával kialakították az istentiszteletek új rendjét, hitvallásos alapon végrehajtották a lelkészképzésnek és a vallásitanításnak a reformját. Nagyszabású kiadói és iratterjesztő tevékenységet folytattak, konferenciákat tartottak, megszervezték a szóránymissziót. Szeretetintézményeket, napközi otthonokat, aggmenházakat, árvaházakat, református kórházat, diakonisszaképzőt alapítottak vagy fejlesztettek. Nőnevelő intézeteket (kolozsvári leányfőgimn., székelyudvarhelyi tanítóképző), községi és főiskolás tanulónak diakotthont létesítettek (Kolozsvár, Brassó), elindult a brassói kereskedelmi fiúiskola és a női tanfolyam, valamint a csombordi gazdasági iskola. Makkai Sándor

egyházkormányzati tevékenysége mellett sok más formában is szolgálta a nemzeti megmaradást, az erdélyi szellemi élet megújulását. Szépirodalmi alkotásai, tudatformáló esszéi az egyházépítéssel, az intenzív misszióval szerves egységben öntudatos keresztyén szellemű embereket kívántak nevelni, s a széles értelemben felfogott nemzetnevelést is szolgálták. Választmányi tagja lett több erdélyi irodalmi társaságnak. Az Erdélyi Helikon írói munkaközösség tagjaként az Erdélyi Szépmíves Céh könyvsorozatában jelent meg bibliai ihletettséggű novelláskötete, az *Élet fejedelme* (1924), az erkölcsi világrend sérthetetlenségét sugalló történelmi regénye, az *Ördög-szekér* (1925) s a IV. Béla király alakjáról szóló nemzeti sorsregények, a *Táltoskirály* (1934) és a *Sárga vihar* (1934). Nagy visszhangja volt a *Magyar fa sorsa*. A vádlott Ady költészete c. esszéjének (1927), amelyben Adyt a magyar vallásos irodalom protestáns hagyományaiban helyezte el s nemzeti géniuszként mutatta fel. A *Magunk revíziója* című, 1931-ben könyv alakban megjelent előadássorozatában a valósággal számoló nemzeti önismeretet, önvizsgálatot és reálpolitikát ajánlott: az erdélyi magyar Románia polgára lett, s ennek a rendnek a keretében kell magyarságát megtartania, felülvizsgálva a múltról vallott felfogását, elvetve előítéleteit, tévedéseit, de leleményesen kihasználva adottságait, lehetőségeit. A román imperializmus elleni védekezés miatt tartotta fontosnak az erdélyi magyarság okos megszervezését, az örök magyarsághoz való hűség jegyében. Ennek értelmében írt tanulmányt a nemzeti önismeret és reálpolitika magyar hőseiről, Bethlen Gáborról (Egyedül, 1929) és Széchenyiről (Harc a szobor ellen, 1933). A kisebbségi lét realitása, sokszor meddő küzdelmei, szorongatásai, a testet-lelket felémésztő szolgálat megroppantották munkabírását, egészségét. Súlyosbította helyzetét az a felismerés, hogy besúgás révén a román szervek tudomására jutottak magyarországi állami kapcsolatai, szerepe bizonyos „tranzakciókban”, s emiatt hatóereje az egyház és a magyar nemzet szolgálatában lecsökkent a román kormányzat előtt, sőt retorziók fenyegették. 1934 tavaszától már szóba került magyarországi áttelepülése. A régi barátok, Varga Zsigmond teológiai professzor s Ravasz László püspök 1935 áprilisától a kultuszminiszter támogatásával titokban készítették elő Makkai professzori kinevezését a debreceni hittud. karra. A költségvetési nehézségek ellenére a minisztérium 1935 végén hozzájárult a hittud. karon egy nyolcadik tanszék létesítéséhez. Makkai 1935 nov. végén vett részt utoljára az erdélyi egyházkerület közgyűlésén. 1936. jan. 27-én betegsége miatt három hónap szabadságot kért. A debreceni kar 1936 áprilisában lefolytatta a szükséges eljárásokat, s a kiküldött bizottság részletes elemzése, javaslata alapján május 21-én egyhangúlag megszavazta Makkai Sándor meghívását a pasztorális tanszékre. Ezt az egyetemi tanács is jóváhagyta. Makkai május 15-én lemondott püspöki

tisztéről. A miniszter, és május 29-én a minisztertanács is támogatta s a kormányzó június 3-án aláírta a kinevezést. Így a Pasztorális Teológiai Szemináriumnak is igazgatója lett (1936. jún. 3. – 1950. aug. 31.). Makkai Magyarországon fokozatosan bekapcsolódott az egyházi, a tudományos és az irodalmi közéletbe. Sorra jelentek meg újabb regényei. 1937-ben megkapta a magas tudományos és művészeti kitüntetést, a Corvin-koszorút. 1938-ban a M. Prot. Irod. Társaság elnökévé, a M. Filozófiai Társaság alelnökévé választotta. Átgondolta erdélyi közéleti tevékenységét, s 1937-ben a Láthatár című lapban megjelent „Nem lehet” című cikke, amelyben a kisebbségi létforma erkölcsi lehetetlenségéről, emberi méltósággal össze nem férő tarthatatlanságáról írt. A kisebbségi probléma kulcsát egyre inkább a magyarországi magyarság életének alakulásában látta, s úgy vélte, a jövő a magyar társadalomnevelés helyes megvalósításától függ. Ezzel kapcsolatos elképzeléseit fejtette ki a Magyar nevelés, magyar műveltség című könyvben (1937). Eszerint olyan európai magyarságot kell nevelni, amelyet a magyar lelkiakat alapján, alulról és belülről építünk fel, a magyar népi kultúrerökség és az európai kultúrkincs összeforrasztásával. Erre az autonóm magyar szellemiségre példa a Magyarok csillaga című regény, középpontjában István királlyal, de példa rá a székely kisbirtokos Erneyi családról szóló regénytrilógiája is. A Tudománnyal és fegyverrel – Arte et marte című nemzetpedagógiai könyve (1939) szerint a nemzetnevelés életkeretét a katonai nevelés, tartalmát a nemzeti műveltség, alaplelkületét a keresztyénség adja, a sajátosan magyar létérdekek tudatosításával. Elgondolásait egyetemi tanárként, a debreceni Középiskolai Tanárvizsgáló Biz. tagjaként, cikkekben s a legkülönbözőbb fórumokon tartott előadásokon is kifejtette. Nemzetnevelési elgondolásaihoz szorosan kapcsolódtak a misszióról vallott nézetei is. Az értékteológiától jobbra önálló felismerés alapján, anélkül jutott el az új-reformatori Ige teológiához, hogy közben barthiánus, a dialektikai vagy az egzisztenciális teológia híve lett volna. Vallotta, hogy a magyar ref. egyháznak az Ige egyházává kell válnia, mert csak így válhat a nemzet, a társadalom, a kultúra misszionáriusává. A belmissziónak egyesületekben és egyéni körökben gondolkodó gyakorlatával szemben a gyülekezetet helyezte a misszió középpontjába. Az egyház missziói munkája című, 1938-ban megjelent ekleziaszttikai jellegű könyve Ravasz László programját támogatta: Az egyház misszióivá tétele és a missziói munka egyházivá tétele. 1941-ben a Teológiai Szemlében élénk vitát folytatott Victor Jánossal (1888–1954) erről a kérdésről. A második világháború után, 1945. május 3-án letartóztatták, s a Népbíróság vádat emelt ellene főleg a Tudománnyal és fegyverrel című műve antibolsevista megfogalmazásai miatt. Háborúra uszítással, népellenes büntetssel vádolták. Egy hónap múlva, június 8-án ügyvédjének, Erdős Józsefnek (Erdős József teológiai

professzor fia, Erdős Károly professzor testvére) sikerült szabadlábba helyeztetnie. A sikerhez hozzájárult száz egyetemi tanár kérvénye, amelyben Makkai demokratikus gondolkodását hangsúlyozták. A július 21-iki tárgyaláson felmentették, miután Makkai elmondhatta könyvének teljes mondani valóját, s közéleti tevékenységét is elemezhetette. 1946-ban nagy energiával vetette bele magát a világháborús kataklizma után a magyar református ébredés révén is megélénkült missziói mozgalmakba. Először az Orsz. Nőszövetséget segítette, majd a tiszántúli egyházkerület evangélizációs szolgálatát irányította. 1947-ben megjelent a személyes lelkigondozás tanáról írt Poimenika című könyve. Az év áprilisában Ravasz László javaslatára a konvent missziói előadójának választották. Változatlanul a gyülekezeti missziót tartva legfontosabbnak, 1948. júl. 14-én Sárospatakon tizenegy missziói munkaág képviselőiből megalakította az Orsz. Missziói Munkaközösséget. Az ébredési mozgalommal is együttműködve országszerte tartottak konferenciákat, evangélizációs alkalmakat. Szerkesztette a missziói Útmutatókat s 1949–50-ben a Református Gyülekezet című missziói havilapot. Az adott körülmények között is keresve a cselekvési lehetőségeket, néhány írásában önkritikát gyakorolt, s gesztusokat tett az átalakuló egyházi vezetés és az új államrend irányába. A világnézeti homogenizációra törekvő kialakuló pártállam s az annak elvárásait egyre inkább kiszolgáló egyházvezetés, bár céljai érdekében átmenetileg felhasználta, hosszabb távon nem számolt a misszió elkötelezettségével. Már az 1950. máj. 13-tól életbelépő Missziói Szabályrendelet az egyházi élet missziótlanítását szolgálta. Az év nyarán még felmerült a terv, hogy Makkai egyetemi tanárként nyugdíjba menve Bp.-re költözzön, és a konventen folytassa missziói munkáját. A tudományegyetemről leválasztott hittudományi karon 1950. szept. 4-én rendelkezési állományba is helyezték, de az egyházkerület nyomására megmaradt a kollégiumba visszatért teológiai akadémia tanárának, s felmentették konventi missziói előadói tisztéből. A missziói lehetőségeitől megfosztott magyar református egyház nagy misszionáriusa az élethez való kedvét elveszítve a Bethesda-kórházban halt meg.

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a Böhm Károly Társ. titkára (1913. máj. 13. –); Erdélyi Múzeum Egylet vál. tagja (1924–); a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irod. Társaság (1924–), az Erdélyi Irod. Társaság (1924–) és az Erdélyi Helikon írói munkaközösség tagja; a M. Prot. Irodalmi Társaság elnöke (1938–1944); a M. Filozófiai Társ. alelnöke (1938–); a debreceni Tisza István Tud. Társaság tagja (1936–); a nagykovácsi Arany János Társaság tisz. tagja; a debreceni Csokonai Kör örökös tagja; a M. Esztétikai Társ., a La Fontaine Irod. Társ. tagja; a Coetus Theologorum vál. tagja (1942–); a pécsi Janus Pannonius Társ. tisz. tagja (1942–).

- Szerkesztőségi tagság:** Az Út (1915–1918, 1923–) munkatársa; Protestáns Szle. munkatársa (1914–1919), főszerkesztője (1939–); Református Szle. felelős szerk. (1921–1924. dec.), Theológiai Szemle főmunkatársa (1942–); Útmutató (1947–1948) és a Református Gyülekezet (1949–50) szerkesztője
- Közéleti társaság, szerep:** az Orsz. Bethlen Gábor Szöv. és a M. Kult. Egyesületek Szövetségének társeln.; Orsz. M. Prot. Diákszöv. örökös tb. tag; debreceni Vöröskereszt Egylet ig. tag (1942–)
- Egyházi tisztségek:** a kolozsvári ref. teológiai fakultás igazgatója (1921. szept. – 1924. jún. 30.); erdélyi ref. egyházkerület: igazgatótanácsos (1918–1922), püspökhelyettes-lelkészi főjegyző (1922. júl. – 1926), püspök (1926. ápr. 17. – 1936. máj. 15.), az igazgatótanács tagja, egyetemes legfelsőbb bíróság elnöke, egyházkerületi bizottságok elnöke; Sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium főgondnoka (–1933); a Romániai Magyar Református Egyház Zsinatának elnöke (1929–1936); tiszántúli egyházkerületi tanácsbíró (1940–), lelkészképesítő vizsgálati, missziói és diakóniai biz. tagja; a Magyarországi Ref. Egyetemes Konvent missziói biz. és énekügyi biz. tagja (1942–), missziói előadó (1947–1950); zsinati póttag (1938–); Vécsei Szövetség egyik vezetője (1921. aug.-tól); Orsz. Ref. Szeretetszöv. vál. tag és debreceni csoportjának intézőbiz. elnöke (1936–)
- Politikai szerep:** erdélyi ref. püspökként hivatalból a román szenátus tagja (1926–1936)
- Kitüntetések:** Erdélyi Helikon nagydíja (1930); Corvin koszorú (1937. febr. 7.)

Irodalom:

- ADORJÁNI Zoltán (1996): Makkai Sándor (1890–1951). In: KOZMA Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonyítást nyertek. A Kolozsvári Református Teológia tanárai 1895–1948.* Kolozsvár. 206–234.
- BARCZA József (1990): Makkai Sándor önéletrajzai Sárospatakon. In: MAKKAI Sándor: *Szolgálatom. Theológiai önéletrajz, 1944.* Budapest. 11–14.
- FEKETE Károly (1990): Makkai Sándor a misszió elkötelezettje. *Confessio*, 1990/2. 36–39.
- FEKETE Károly (1990): Száz éve született Makkai Sándor. *Theol. Szle.*, 1990/3. sz., 172–181.
- FEKETE Károly (1992): Makkai Sándor mint irodalmár és közéleti személyiség. *Ref. Egyház*, 1992. 41–44.
- FEKETE Károly (1993): Egy élet teológiai irányváltásai – Makkai Sándor professzori pályájának vázlatja. *A Debreceni Református Teológiai Akadémia Évkönyve az 1990/91–1991/92. akadémiai évről.* Debrecen. 167–184.
- FEKETE Károly (1995): Egyház és nemzet Makkai Sándor tanulmányaiban. *Theol. Szle.*, 1995. 6–10.
- FEKETE Károly (1996): Makkai Sándor homiletikai munkásságának fejlődési szakaszai. In: BARCZA József – ifj. FEKETE Károly (szerk.): *Krisztusért járva követségben.* Debrecen. 203–223.

- FEKETE Károly (1998): A kisebbségi létparadoxon tusája Makkai Sándornál. Pályakép Makkai Sándor: Magunk revíziója c. könyvéhez. In: *Múltunk Könyvek*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. 5–44.
- FEKETE Károly (1999): Ravasz László és Makkai Sándor kapcsolata. In: *Teológia a reménység örömeiben – Tanulmányok dr. Szathmáry Sándor tiszteletére*. Budapest. 54–74.
- FEKETE Károly (2000): *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása. Kolozsvár.
- FEKETE Károly (2001): *Egyházunk egyik ébresztője: Makkai Sándor*. Budapest.
- FEKETE Károly (2002): A Vécsei Szövetség. In: DIENES Dénes (szerk.): *Doctrina et Pietas – Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére*. Debrecen–Sárospatak. 11–18.
- FEKETE Károly (2004): Makkai Sándor és Victor János misszió-értelmezésének összehasonlítása. In: GAÁL Sándor (szerk.): *En Christo – Tanulmányok a 85 éves dr. Bütösi János tiszteletére*. Debrecen. 104–128.
- FEKETE Károly (2008): *Tudománnyal és a hit pajzsával. Válogatott Makkai-tanulmányok*. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása. Kolozsvár.
- KOCSIS Elemér (1990): Előszó. In: MAKKAI Sándor: *Szolgalatom. Theológiai önéletrajz, 1944*. Budapest. 5–10.
- KOCSIS Elemér (1990): Makkai Sándor a teológus. *Confessio*, 1990/2. 23–30.
- LÁSZLÓ Dezső (1982): Makkai Sándor alkata, adottságai és adományai. *Ref. Szle.*, 1982. 1. szám, 8–15.
- MAKKAI Sándor (1990): *Szolgalatom. Theológiai önéletrajz, 1944*. Budapest.
- NAGY Géza (1995): *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. Kolozsvár.
- POMOGÁTS Béla (1990): Magunk revíziója. Makkai Sándor és a kisebbségi humánus eszméje. *Confessio*, 1990/2. 40–44.
- VETÉSI László (1990): Makkai Sándor, az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke. *Confessio*, 1990/2. 31–36.

PÁKOZDY LÁSZLÓ MÁRTON

ref. lelkész, teológus, vallástörténész, nyelvész
(ref., Hódmezővásárhely, 1910. november 12. – Veszprém, 1993. április 5.,
Debrecenben nyugszik)

Apja: Pákozdy László (ref., Ráckeve, Pest m., 1866. máj. 12. – Hódmezővásárhely, 1941. nov. 20.). Négyen voltak testvérek. 1886-ban bevonult a cs. kir. 13. huszárezredhez Budapestre. Kötelező szolgálata után is a katonaságnál maradt. 1889 és 1891 között Budapesten elvégezte a katonai gyógykovács tanfolyamot. 1891-től 1893-ig a 9. huszárezrednél gyógykovács volt tizedesi rangban Győrben és Sopronban. 1893 és 1896 között az ezred állományában

maradva Budapesten elvégezte az állatorvosi akadémiát. Ezt követően több helyen szolgált (Debrecen, Nagykőrös, Sepsiszentgyörgy) mint állatorvos/állatorvos hadnagy. 1900-ban egy évig egészségügyi szabadságon volt a Vas megyei Jánosháza gyógyüdülőhelyen. 1903-ban a sepsiszentgyörgyi kincstári méntelep homoródi teleposztályától mint állatorvos hadnagyot helyezték nyugállományba. Ezután 1904-től 1934-ig hatósági állatorvos a törvényhatósági jogú Hódmezővásárhelyen. A baromfitenyésztés, fajtanemesítés országosan ismert szakembere volt. Szervezett szövetkezetet és kiviteli vállalatot is. 1921-től a Gazdasági Egylet Lótenyésztési Bizottságának is tagja volt.

Apai nagyapja: Pákozdy János (ref., Ráckeve, 1839. júl. 11. – Ráckeve, 1886. aug. 29.), kovácsmester Ráckevén

Apai nagyanyja: Erdős Lídia (ref., Ráckeve, 1845. ápr. 16. –), házasságkötés: 1865. márc. 5.

Apai dédapa I.: Pákozdi János

Apai dédanya I.: Oláh Erzsébet

Apai dédapa II.: Erdős István

Apai dédanya II.: Kovács Lídia

Anyja: Dobson (Laura) Eleonóra (róm. kat., Jánosháza, Vas m., 1870. febr. 11. – Hódmezővásárhely, 1925. febr. 7.)

Nevelőanyja, apjának második felesége: Chappon Lujza (róm. kat., Bp., 1888. aug. – Keszthely, 1972), Chappon Samu (róm. kat., Pest, 1860. júl. – 1926. aug. 17.), francia származású 12 gyermekes vívómesternek, az első magyar párbajszabálykönyv írójának és Reiszner Lujzának leánya; házasságkötésük: 1925. aug. 25.

Anyai nagyapja: Dobson István (róm. kat., Jánosháza, 1841. nov. –), jánosházai cipésmester

Anyai nagyanyja: Krajter Borbála (róm. kat., Jánosháza, 1851. jan. 2. –)

Anyai dédapa I.: Dobson György (róm. kat., Jánosháza, 1799. szept. 15. –)

Anyai dédanya I.: Baráth Anna

Anyai dédapa II.: Kreiter Pál (róm. kat., Szombathely, 1801. jan. –)

Anyai dédanya II.: Szijártó Terézia

Testvére(i): 1. Pákozdy Ferenc (Hódmezővásárhely, 1904. okt. 7. – Debrecen, 1970. máj. 11.), költő, műfordító, újságíró. Hódmezővásárhelyen, Szegeden, Bp.-en (ref. gimn.) járt középiskolába. Bp.-en orvosi, majd jogi karra járt, de csak 1948-ban szerzett jogi diplomát. Hódmezővásárhelyen helyi lapok munkatársa volt, József Attila baráti köréhez tartozott. A háború ellen tiltakozó nyílt levelet írt Bárdossy miniszterelnöknek, s cikksorozatot közölt a zsidóüldözés ellen. Németh László Égető Eszter c. regényében Hallgató Sanyi modellje. 1945-től városi főjegyző majd levéltáros, 1950-ben felmentették. 1952-től a debreceni egyetemi könyvtár tájékoztató könyvtárosa

1966-os nyugdíjazásáig. Fordított Shakespeare-szonetteket és drámákat, több verseskötete jelent meg. Első felesége Sebold Pauline Marie Luise (Gross Wandriss, Poroszország, 1898. jan. 4. – Hódmezővásárhely, 1985. jan. 11.), házasságkötés: 1930. jan. 13. Második felesége Koncz Margit (Iratos, 1906. febr. 2. – Debrecen, 1985. szept. 30.); 2. Pákozdy Sára (róm. kat., Hódmezővásárhely, 1913. jan. 19. – Ipolyság, 1966. nov. 3.), a szegedi tud. egy.-en tanult matematika-fizika szakon, később egy ipolysági orvos, Balla Zoltán (róm. kat., Ipolyság, 1909. márc. 27. – Ipolyság, 1998. máj. 19.) felesége volt.

féltestvére: dr. Pákozdy (Lujza) Zsuzsanna (ref., Szeged, 1929. január 23. – Keszthely, 2008. szept. 15.), a hódmezővásárhelyi ref. leánygimn.-ban tanult, óvónői, majd könyvtárosi diplomát szerzett, könyvtáros volt Bp.-en, a Műegy. Gépészmérnöki Karának könyvtárában, majd a keszthelyi Agrártud. Főiskola könyvtárában, ahol 1974-től 1984-es nyugdíjaztatásáig igazgatóként dolgozott. 1992-től 2000-ig a Helikon Kastélymúzeum könyvtárának vezetője volt. Férje dr. Tószegi Péter (ref., Hódmezővásárhely, 1926. jún. 28. – Keszthely, 2008. márc. 28.), szegény sorsú árvaként a hódmezővásárhelyi ref. gimn.-ban a Tanyasi Tanulók Cseresnyés Kollégiumában tanult, agrármérnök lett. 1960-tól a Keszthelyi Mezőgazdasági Akad. tanára, 1970-től egyetemi tanár 1986-os nyugdíjba vonulásáig.

Felesége: Drucklauff Emma Dora Sabine (evang., 1911. ápr. 18., Ammendorf, Halle, Németország – Bp., 2004. márc. 24.), házasságkötés: 1939. márc. 9. Apjának, a hugenotta ősoktól származó Karl Wilhelm Otto Drucklauffnak (evang., Eisleben, 1870. szept. 15. – Ammendorf, Halle, 1938. szept. 20.) apjától örökölt keményítő- és szappangyára volt. Anyja, Martha Katharina Albinus (evang., Haynau in Schlezien, 1875. júl. 28. – Ammendorf, Halle, 1937. máj. 19.) sziléziai jogász/birtokos családból származott.

Gyermeke(i): Dr. Pákozdy János László (ref., Bp., 1944. jan. 4. – Veszprém, 2013. máj. 6.), sebész, traumatológus, ortopéd szakorvos. A debreceni Fazekas Mihály Gimn.-ban (1958–1962), a Debreceni Orvostudományi Egyetemen (1962–1966) és a Bp.-i Orvostudományi Egyetemen (1966–1968) tanult. 1968. okt. 1-től a veszprémi megyei kórház Baleseti Sebészeti Osztályán segédorvos, 1974-től alorvos, 1983. okt. 1-től adjunktus. 1984. ápr. 1-től 2012. jan. 31-ig osztályvezetőként irányította a Baleseti Sebészeti és Ortopédiai Osztályt. 1992. okt. 1-től a Veszprém Megyei Cholnoky Ferenc Kórház-Rendelőintézet orvosigazgatójává, 2004. jan. 1-től pedig főigazgatójává nevezték ki. Utóbbi tisztséget 2006-ig töltötte be, majd 2012-ig vezette a Baleseti Sebészeti és Ortopédiai Osztályt; 2. Pákozdy Katalin Eleonóra (ref., Debrecen, 1951. jún. 30. –), a debreceni ref. gimn.-ban (1965–1969), az Állami Pénzverőben tanult, majd aranyművesként dolgozott. Később a Ho Si Minh Tanárkéző Főiskola bp.-i kihelyett tagozatán (1980) okleveles könyvtáros képesítést

szerzett. Pedagógiai, jogi, orvosi, missziói és természettudományi területen könyvtárosként dolgozott nyugdíjazásáig (2013).

Középiskola: hódmezővásárhelyi ref. gimn., I–VIII. oszt., 1920–1928; érettségi uott., 1928

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: debreceni tud. egy., hittud. kar, 1928–1932

Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak: Halle-Wittenbergi egyetem, 1932–1933; uott. német állami Humboldt-ösztöndíjjal, 1933–1934; Stipendium Bernardium ösztöndíjával Utrecht, 1934–1937. máj.

Oklevél: I. lelkészképesítő vizsga, Debrecen, 1932; II. lelkészképesítő vizsga, uott., 1934

Nyelvismeret: német, angol, holland, latin, görög, héber, arámi, asszír, óegyiptomi, arab

Tudományos fokozatok: debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktora: 1942; MTA Tudományos Minősítő Bizottsága, nyelvtudományok doktora: 1983. júl. 1.

Nyilvános rendkívüli egy. tanár: 1945. dec. 18., debreceni tud. egy., hittud. kar, általános és bibliai vallástörténet

Nyilvános rendes egy. tanár: 1949. jún. 17., debreceni tud. egy., hittud. kar, általános és bibliai vallástörténet

Egyetemi tisztségek: debreceni tud. egy., hittud. kar, dékán: 1949/50

Nyugdíj: 1983. nov. 30.

Életút: A középiskolát szülővárosában, a hódmezővásárhelyi ref. gimn.-ban végezte. Tizenöt éves korában nagy hatással volt rá a Soli Deo Gloria Diák-szövetség. Érettségi után, 1928-ban a debreceni tud. egy. hittud. karára iratkozott be, s növendéke lett a Tiszántúli Ref. Egyházkerület Lelkészképző Intézetének is. Kállay Kálmán ösztöndíjas professzor tanítványaként egyetemista korában, 1931-ben az asszír-babiloni nyelv köréből írott munkával nyert pályadíjat. 1932-ben letette az első lelkészképesítő vizsgát. Kápláni dolgozatát is ösztöndíjas témából készítette (Izrael vallásos képzetei a Sámuel-könyvekben). Az 1932–33-as tanévet ösztöndíjasként a halle-wittenbergi egyetemen töltötte. Otto Eissfeldt (1887–1973), Hans Bauer (1878–1937), Hans Schmidt (1877–1953) és Kurt Galling (1900–1987) tanároknál teológiai és nyelvészeti tanulmányokat folytatott. Eissfeldt professzor támogatásával elnyerte a német állami Humboldt-ösztöndíjat, s így az 1933–34-es tanévet is Halléban tölthette. 1934 áprilisától októberig a debreceni hittud. karon gyakornok volt az ösztöndíjas és az általános vallástörténeti tanszéken. Letette a második lelkészképesítő vizsgát, s elnyerve a Stipendium Bernardinum ösztöndíját 1934-től Utrechtben folytatott teológiai tanulmányokat. Itt 1936. június 29-én tette le a teológiai doktori szigorlatot ösztöndíjsegítségű tanulmányból, egyetemes vallástörténetből és asszirológiából. Még egy évig, 1937 májusáig Utrechtben maradt, hogy disszertációját elkészítse. Ezt

azonban témájának kényszerű megváltoztatása miatt nem sikerült befejeznie. Később pedig a háború alatt nem kapott útlevelet Hollandiába. 1937-től a Budapest-Külsőlipót-Terézvárosi (később Pozsonyi úti) egyházközség óradíjas, majd véglegesített hitoktató segédlelkésze, végül gyülekezeti segédlelkésze lett Bereczky Albert mellett. Figyelemmel kísérte a német evangélikus egyház és a nemzetiszocialista állam harcát, s több cikke jelent meg a Református Élet című egyháztársadalmi és egyházpolitikai hetilapban a faji egyház és az „árja vallás” gondolata ellen. 1942-től 1944-ig megbízott óraadóként héber és görög nyelvet, valamint vallástörténetet tanított a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által létrehozott Bp.-i Görög-keleti Hittud. Főiskolán. Ezen tevékenységek mellett intenzív tudományos munkát végzett. Több fontos tanulmánya jelent meg ezekben az években. (Deuterojesajasi tanulmányok I–II., Debrecen, 1940–1942; Az Ótestámentum magyarázatának alapkérdéseiről, Debrecen, 1942.) Kállay Kálmán professzor irányítása mellett 1942-ben szerezte meg a debreceni hittud. karon a teológiai doktori fokozatot. Doktori dolgozata is Debrecenben jelent meg: Az Ebed Jahweh Deuterojesaja theológiájában. 1939-ben megházasodott, német származású felesége, akit hallei ösztöndíjasként ismert meg, már öt éve volt a menyasszonya. Első gyermekük 1944 januárjában született meg. Ekkor már Bereczky Albert legszorosabb munkatársa volt. A vészkorszak idején vele szorosan együttműködve vett részt a zsidóság mentésében, bújtatásában, keresztlevelek kiadásában. Amikor a nyilas hatalomátvétel után Bereczky illegalitásba ment, akkor komoly kockázatot vállalva tovább folytatta ezt a tevékenységet, s bekapcsolódott az ellenállásba is. A háború után, 1945. dec. 18-án kinevezték nyilvános rendkívüli tanárnak a betegsége miatt még 1944 elején nyugdíjazott Varga Zsigmond professzor debreceni hittud. kari tanszékére, az általános és bibliai vallástörténeti tanszékre. 1948-ban ott volt Amszterdamban az Egyházak Világtanácsa alakuló ülésén. 1949 júniusában lett nyilvános rendes tanár. 1946 szeptemberétől a kar 1950-es fennállásáig az asszír-babilóni grammatika, s 1948. szept. 1-től 1950. aug. 30-ig az egyiptomi nyelv szakelőadója is volt. Ő volt a hittudományi kar utolsó dékánja 1949–50-ben, az egyetem központi épületéből történő kiköltöztetés és a tudományegyetemről való leválasztás előtti tanévben. A kollégiumba visszaköltözve rá hárult a folyamatos munka feltételeinek megteremtése, az új intézetnek, a Tiszántúli Egyházkerület Debreceni Teológiai Akadémiájának a megszervezése, az intézet működési szabályzattervezetének elkészítése. A szabályzattervezetet az Egyházkerületi Tanács 1950. aug. 19-én ideiglenesen életbe léptette, s Pákozdyt ideiglenesen, az első kari ülésig megbízta az akadémia dékáni teendőinek ellátásával. Az első akadémiai kari ülés 1950. szept. 23-án Tóth Endrét választotta dékánná s Pákozdyt prodékánná, amely tisztelet 1956

decemberéig látott el. Debrecenből való távozásáig ő volt az akadémia szemináriumi könyvtárainak felügyelője. Sokat tett az újabb nyugati teológiai szakirodalom beszerzéséért is. Ebben az időszakban a legfontosabb tudományos tevékenysége az új bibliafordításban való közreműködése volt. 1948-tól 1964-ig ő volt a fordítást végző ószövetségi szakbizottság ügyvezetője. Az ő bevezető tanulmányával jelent meg 1951-ben az első ószövetségi próbafüzet Mózes első könyvének revideált szövegével. A szakbizottság ekkor határozta el, hogy teljesen új fordítást célszerű készíteni, a régi megkötésektől függetlenül. A Bibliatanács 1953. dec. 14-i ülésén fogadta el az Ószövetségi Szakbizottság működésének részletes szabályzatát. Egymás után jelentek meg a Próbafüzetek, amelyeknek jegyzetanyagát Pákozdy készítette (Genesis, Exodus, Sámuel két könyve). Közben az 1956–57-es tanév első félévének végén a ref. egyházban indított mozgalmak hatására lemondott a prodékán-ságról. Nem értett egyet a Bereczky Albert – Péter János-féle egyházvezetéssel szembe forduló, a ref. egyházat megújítani akaró Megújulási Mozgalommal, amelyet Ravasz László volt püspök és Pap László teológiai akadémiai dékán, egyházkerületi főjegyző neve fémjelzett. A forradalom leverését követően amellet érvelt külföldi megnyilatkozásaiban, így az Egyházak Világtanácsa fórumán, a Központi Bizottság yalei (USA) ülésén is – ahová 1957 augusztusában a bizottság tagja, Pap László helyett őt küldte ki az Állami Egyházügyi Hivatal –, hogy a Református Megújulási Mozgalom külföldi támogatással erőszakos hatalomátvételre, a szocialista Magyarország megdöntésére szervezkedett. Ezeket, a restaurálódó pártállammal és az ÁEH-val közös nézeteket ismételte meg a hazai egyházi sajtóban s más hazai fórumokon is. Ezt a tevékenységét ismerték el, amikor az Elnöki Tanács 1957. dec. 30-án Bereczky Alberttel és más egyházvezetőkkel együtt magas állami kitüntetésben részesítette. Pákozdy László a Magyar Népköztársaság Zászlórendje III. fokozatát kapta. Az indoklás szerint „az ellenforradalom alatt a népi hatalom mellett tanúsított bátor kiállásáért és az azóta eltelt egy év alatt szocializmust építő hazánk és népünk érdekében a békemozgalom területén, valamint az állam és az egyház jó viszonyának érdekében kifejtett áldozatos munkásságáért” kapta a kitüntetést. Egyik alapítója volt az 1958-ban Prágában megalakult Keresztyén Békekonferenciának. 1958 májusától főszerkesztője lett a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa kiadásában újrainduló Theológiai Szemlének, amelyet 1925-ben Csikesz Sándor alapított, de 1947 óta szünetelt. 1959-ben Bonnban volt vendégprofesszor. 1959 júliusától októberig részt vett a német Szentföldi Régészeti Intézet vendégeként egy szentföldi kutatóúton (Szíria, Jordánia, Libanon, Izrael). 1959 szeptemberétől 1961-ig újra prodékánja, majd 1962-től 1964-ig dékánja lett a debreceni teológiai akadémiának. Az állammal folytatott

tárgyalások eredményeként ekkor engedélyezték, hogy a teológiai akadémiákon tudományos fokozatot lehessen szerezni. A részletes szabályzattervezetet a teológiai doktori oklevelek megszerzésének módjáról Pákozdy dékán vezetésével a debreceni teológia dolgozta ki, konzultálva a pesti akadémiával, s a VII. Budapesti Zsinat az 1964. ápr. 1-jén kezdődő ülésén hagyta jóvá. A tanári munka mellett Pákozdy László fő tevékenysége továbbra is az új bibliafordításon való munkálkodás volt. Sorra jelentek meg az újabb elkészült Próbafüzetek. Az 1964-ben megnyílt zsinat első ülésén Esze Tamás (1903–1993) főgondnok olyan ütemezést javasolt, hogy 1965 végéig fejeződjön be a fordítás, s 1966 folyamán végezzék el a fordítás végleges revízióját. A határozat kimondta, a Zsinat „kívánatosnak tartja, hogy 1967-re, a debreceni zsinat évfordulójára méltó megemlékezésként készüljön el a teljes bibliafordítás”. Az elmélyült, komoly tudományos munka függésbe hozása az egyházpolitikailag exponált 400 éves évfordulós ünnepségektől kiélezte az ellentéteket az Őszövetségi Szakbizottságban. Többen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a Pákozdy professzor által kialakított eddigi munkamódszerrel a kitűzött határidőre a munka nem végezhető el. A szakbizottság 1965. aug. 31-én Bartha Tibor debreceni püspök, a zsinat elnöke és Vető Lajos evangélikus püspök részvételével úgy alakította programját, hogy a betegség miatt egyébként jelen nem levő Pákozdy László Márton nélkül folytatja és fejezi be az Őszövetség új fordításának munkálatait. Kora egyik legnagyobb protestáns őszövetségi szakemberének meg kellett tapasztalnia, hogy élete legnagyobb tudományos munkáját, amelyet tizenhat éven át szakadatlanul lelkiismeretesen végzett, a végső szuperrevízió megkérdőjelezte, rendre átalakította. A nemzetközileg elismert, Berlinben (1960) és Bécsben (1965) díszdoktorrá avatott, de nehezen alkalmazkodó tudós helyzete a debreceni teológián is problematikussá vált. A Bartha Tibor által elnőkölt egyházi vezetés 1966-ban tanszékével együtt Debrecenből áthelyezte a Budapesti Ref. Teológiai Akadémiára. A bécsi díszdoktoravatáson, 1965. május 6-án kapott szívinfarktus utáni lábadozás miatt csak fokozatosan vette át feladatait, de aztán, 1983-as nyugdíjazásáig, 17 évig működött itt a Bibliai vallástörténet és segédtudományai tanszéken. Számos kiváló tanítványa lett az őszövetségi tudományok tudós művelője. Ezen túlmenően mint a kijelentés teológusa lelkészek generációit nevelte. Hatásának titka abban rejlett, hogy egyszerre volt vallástörténész és exegeta, s jártas az ó- és újszövetségi tudományokban, a rendszeres és a gyakorlati teológiában. Az igényes nevelőmunka mellett rendszeresen publikált kisebb-nagyobb tanulmányokat az általa szerkesztett Theologiai Szemlében és külföldön is, de nagyobb monografikus művet már nem alkotott. Az 1979–80-as tanévben még dékán is volt, de 1982 elején tartósan megbetegedett s így óráit helyettes tanárok és óraadók látták el 1983-as

nyugdíjazásáig. 1983-ban rendkívüli elismerésként az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága ösztövségi témakörből a nyelvtudományok doktora fokozatot ítélte neki. A tudományos minősítés 1952-es pártállami átszervezése óta ő volt az első teológus, az első nem marxista tudós, aki ezt a fokozatot még a rendszerváltás előtt megkapta. Nyugdíjas éveiben visszatekintve pályájára, ígéretes indulására, tizenhat éves bibliafordítói munkájának elenyészésére, számot vetve jó és rossz döntéseivel, gyötrődéseiben azzal a tudattal óvta magát a meghasonlástól, hogy mindig az Anyaszentegyházat igyekezett szolgálni. Születésének századik évfordulójáról a Debreceni Hit-tudományi Egyetem és a Budapesti Teológiai Akadémia is tudományos üléssel emlékezett meg. Szülővárosában, Hódmezővásárhelyen felavatták domborművét. A Kálvin Kiadó Szövetség és hűség címmel tanulmányaiból adott közre válogatást.

Díszdoktor: berlini Humboldt Egyetem, 1960. okt. 5.; bécsi egyetem, 1965. máj. 5.
Tudományos, művészeti társulat, egyesület: Tornyai János Társaság r. tagja (1937–), a Körösi Csoma Társaság, az Ökortudományi Társaság és a Néprajzi Társaság tagja

Szerkesztőségi tagság: Theologiai Szemle fő- és társszerk., 1958. máj. – 1983; Göttinger Predigtmeditationen szerk. biz. tag; Evangelische Predigtmeditationen munkatárs; Taschenlexikon Religion und Theologie (1–4. kötet) munkatársa
Közéleti társaság, szerep: Tagja volt a sziléziai származású evangélikus teológus, Hans Joachim Iwand (1899–1960) által alapított „Haus der helfenden Hände” alapítványnak [az ún. Beienrode Konventnek (NSZK)], amely a volt keleti német területekről menekülteket támogatta.

Egyházi tisztségek: Egyetemes Konvent Külügyi Biz. Hollandiai Albiz. tagja (1939–); Debreceni Ref. Teol. Akad. prodékánja (1950–1956. dec., 1958–1961), dékánja (1962–1964); Bp.-i Ref. Teol. Akad. dékánja (1979–1980)

Politikai szerep: a Hazafias Népfront és az Orsz. Béketanács tagja

Kitüntetések: a M. Népköztársaság Zászlórendje III. fokozata (1957. dec. 30.); Munka Érdemrend Ezüst Fokozata (1978)

Irodalom:

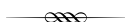
BERKI Feriz (1993): Csöndes megemlékezés Pákozdy professzorról. *Theol. Szle.*, 1993. 193.

BOLYKI János (1991): Péter személye és szerepe az egyházban. *Theol. Szle.*, 1991.

FEKETE Károly (2010): Pákozdy László Márton munkásságának homiletikai vetülete. *Studia theologica Debrecinensis*, 3. évf. 2. sz./2010. 33–46.

HODOSSY-TAKÁCS Előd (2010): A vallástörténet és bibliai teológia tanszéke. Egy tudományos-oktatási modell érvényre juttatása a 20. század derekán. In: PÁKOZDY László Márton: *Szövetség és hűség. Tanulmányok.* (szerk.: MARJOVSZKY Tibor) Budapest. 9–18.

- KARASSZON István (1994): Lux lucet in tenebris. Pákozdy László Márton, a tudós. *Ref. Egyház*, 1994. 177–179.
- KOCSIS Elemér – SZABÓ László Ambrus (1988): A Debreceni Református Teológiai Akadémia megalakulása és működése a Kollégiumban. In: BARCZA József: *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest. 307–324.
- KOMLÓS Attila (1981): A hit, a tudás és a tett egységéért. Látogatás a 70 éves Pákozdy László Márton professzornál. *Ref. Lapja*, 1981. jan. 18. 3.
- KUSTÁR Zoltán (2010): Pákozdy László Márton hermeneutikai elvei és azok gyakorlati megvalósulása az Úr szenvedő Szolgájáról szóló monográfiáiban. *Studia Theologica Debrecinensis*, 2010/2.
- MARJOVSZKY Tibor (2012): Egy bibliafordító válaszáton: Pákozdy László Márton. *Sárospataki Füzetek*, 2012/3–4. 135–149.
- NAGY Antal Mihály (2001): Az igazak emlékezete áldott. 90 éves lenne Pákozdy László Márton. *Ref. Lapja*, 2001. jan. 28. 4.
- NÉMETH Pál (2010): *Pákozdy László Márton professzor emlékezete születésének 100. évfordulóján* (Emlékiállítás megnyitója 2010. november 4-én). Kézirat
- ÖTVÖS László (1995): Pákozdy László Márton bibliafordító munkássága. *Ref. Egyház*, 1995. 105–109.
- TENKE Sándor (szerk.) (1990): *Biblia és egyház. Tanulmányok Dr. Pákozdy László Márton tiszteletére 80. születésnapja alkalmából*. Budapest.

POKOLY JÓZSEF

ref. lelkész, teológus, egyháztörténész

(ref., Ör, Szabolcs m., 1866. dec. 6. – Hajdúsámson, 1933. jún. 5.)

Nemesség: pixidarius (gyalog) szabad székely családból származó ősük 1611-ben Báthory Gábortól kapott nemességet, amelyet Belső-Szolnok megyében 1654-ben és 1716-ban igazoltak s 1784-ben nagylosznai előnévvel II. József is megerősített; nevük 1848-ig Pokol.

Apja: Pokoly József (ref., Győröcske, Ung m., 1841. febr., Záhonyban keresztelték – Zilah, Szilágy m., 1905. jún. 20.), a Szabolcs megyei Kisvárdán kiskereskedő/szatócs, majd 1894-től zilahi m. kir. pénzügyigazgatósági irodatiszt (XI. fiz. oszt.).

Apai nagyapja: Pokol Péter (ref., Győröcske, Ung m., 1815, Bezdédén keresztelték –), földműves.

Apai nagyanyja: Györgyi Erzsébet

Anyja: Kozma Amália (ref., Őr, Szabolcs m., 1846. aug. – 1933-ban még élt), házasságkötésük: 1865.

Anyai nagyapja: kásói Kozma József, a sárospataki ref. koll.-ban tanult (1823-ban IV. éves tógátus), őri ref. lelkész, felsőszabolcsi esperes (1870–78).

Anyai nagyanyja: nemes Elek Éva (ref., Vitka, Szatmár m., 1822. febr. 11. – 1905-ben még élt), testvére Elek Dániel (ref., Őr, 1835 –) Jármiban (Szatmár m.) volt ref. lelkész.

Anyai dédapa II.: nemes Elek Dániel (ref., Vitka, 1794 –)

Anyai dédanya II.: nemes Makó Klára (ref., Vitka, 1803 –), házasságkötésük: Vitka, 1821. jan 8.

Testvére(i): 1. Pokoly Lajos (ref., Kisvárd, Szabolcs m., 1868. aug. – 1942-ben még élt), szolgabíró, később miniszteri titkár a belügyminisztériumban, miniszteri tanácsos, h. államtitkár, felesége: Guzman Melánia (róm. kat., 1879 – Bp., 1980. ápr. 25.), Guzman János m. kir. bányatanácsos és Przysiecka Regine leánya; 2. Pokoly Kálmán (ref., Kisvárd, 1871. nov. – 1932-ben még élt), áll. isk. tanító és népkönyvtárkezelő Zilahon, felesége Bodnár Boriska (ref., 1872 – Zilah, 1915. júl. 26.), házasságkötés: 1894; 3. Pokoly István (ref., 1874 – Kolozsvár, 1912. szept. 6.), nagyrócei felsőkereskedelmi iskolai, majd kolozsvári polgári iskolai tanár, felesége (1901-től) Machan Ilona, Machan József, pesti cs. és kir. dohány- és szivargyárbeli mázsatiszt és Schieting Helena leánya; 4. Pokoly András (ref., Őr, 1879. okt. – Kolozsvár, 1900. szept. 30.), a kolozsvári ref. teológiai fakultás növendékeként halt meg.

Felesége: Brixl Anna (ref., korábban róms. kat., Morvaország – 1943-ban még élt), a Tisza-családnál dolgozott Geszten mint német nevelőnő, házasságkötés: 1894; apja Brixl Móric (róms. kat., 1901-ben már nem élt), anyja Strohschneider Éva (róms. kat., 1842, Jamnitz/Jemnice, Morvaország–Putnok, 1901. okt. 19.), Kaspar Strohschneider jamnitz-i mészáros és Rosalie Schwarcz leánya.

Gyermeke(i): 1. Pokoly József (ref., Geszt, Bihar m., 1895. febr. 17. – 1943-ban még élt), Debrecen városi adóhivatal könyvelési oszt.-án adótiszt; 2. Pokoly Anna (1897 körül született – 1901-ben még élt); 3. Pokoly Pál (1899 körül született – 1901-ben még élt); 4. dr. Pokoly László (ref., Kolozsvár, 1908. ápr. 29. – Kanadában lakott), jogász és ref. lelkész, államtud. (1932) és debreceni teológiai doktor (1933), 1933–1944: postatitkár a debreceni m. kir. postaigazgatóságon, 1945-ig Hajdúsámsonban birtokos, a müncheni egyetemen 1946-ban közgazdasági, a bázeli egyetemen 1948-ban teológiai diplomát, a kanadai manitobai egyetemen 1954-ben lelkészi oklevelet szerzett, az 1950-es évek közepétől kanadai szórványlelkész, a Johannita-rend lovagja (1964–), felesége: Pfeifer Margit.

Középiskola: késmárki evang. líceum, I., 1877–78; sárospataki ref. koll. gimn., II–VIII., 1878–1885

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: sárospataki ref. koll. teológiai akad., 1885–1886; debreceni ref. koll. teológiai akad., 1886–1889; bp.-i tud. egy., bölcsészkar, történelem-latin szak, 1890–91. tanév II. félév; bp.-i tud. egy. jogi kar, 1891–1894

Oklevél: I. lelkészképesítő vizsga, Debrecen, 1889. okt. 16.; II. lelkészképesítő vizsga, Debrecen, 1890. okt. 22.; néptanítói okl., Debrecen, 1887; bp.-i tud. egy., jogi kar, abszolutórium, 1894

Tudományos fokozatok: bp.-i tud. egy., jogi kar, államtud. doktor: 1914

Nyelvismeret: német, latin, görög, héber

Nyilvános rendes egy. tanár: debreceni tud. egy., bölcsészettud. kar, 1914. aug. 26., egyetemes történelem; debreceni tud. egy., hittud. kar, 1922. dec. 11., kereszténység története

Egyetemi tisztségek: debreceni tud. egy., rektor: 1920/21; prorektor: 1921/22; bölcsészettud. kar, dékán: 1914/15; prodeán: 1915/16; hittud. kar, dékán: 1924/1924. nov. 15.

Nyugdíj: 1930

Életút: Pokoly József négy középiskolai osztályt végzett, édesapja hányatott élete során előbb Kisvárdán volt kereskedő, majd ötvenhárom éves korától a zilahi pénzügyigazgatóságon dolgozott mint a tisztviselői kategória legalacsonyabb, XI. fiz. osztályába sorolt irodatiszt. A küzdelmes sorsú családból az anyai nagyapa támogatásával mind az öt fiú értelmiségi pályára lépett. József, az első fiú a ref. lelkész nagyapa parókiáján, a Szabolcs megyei Órban született, s jóformán az esperesi tisztelet is betöltő nagyapa nevelte és neveltette nagy gondnal. Így került az I–II. osztályban németül tanító késmárki evangélikus líceumba, aztán a sárospataki ref. kollégiumba, ahol a nagyapja is tanult. Érettségi után Sárospatakon kezdte meg teológiai tanulmányait, majd egy év múlva Debrecenben folytatta. 1887-ben megszerezte a tanítói oklevelet is, 1889 októberében pedig letette az első lelkészképesítő vizsgát. Tanárai ajánlásával Tisza Kálmán miniszterelnök legkisebb fiának, Lajosnak lett a nevelője Geszten. Együttal a geszti ref. gyülekezetben segédlelkészi feladatokat is ellátott (1889. nov. 23. – 1894. ápr. 24.). Tanítványa kíséretében hosszabb időszakokat töltött Bp.-en, az 1890–91-es tanév második felében beiratkozott a bp.-i tud. egy. bölcsészkarának történelem-latin szakára. Egy félév után azonban átment a jogi karra. Abszolutóriumot szerzett s később, 1914-ben, egyetemi tanári kinevezése előtt, államtud. doktori címet is. (A Tisza-családnál töltött négy és fél évének emlékeit 1928-ban A geszti otthon címmel írta meg a Tisza-émlékkönyvbe.) 1894 áprilisában a geszti ref. gyülekezet lelkipásztorául választotta. 1895 aug. végén azonban már megvált Gesztől. Szász

Domokos erdélyi ref. püspök ugyanis Nagyenyedről Kolozsvárra helyezte át az egyházkerület lelkészképzését, s az 1895-ben szervezett Ref. Teológiai Fakultás tanári karába Pokoly Józsefet is meghívták 1895. szept. 1-től az egyetemes keresztyén és a hazai protestáns egyháztörténelem tanszékére. A döntésben a Tisza-család ajánlásán túlmenően szerepet játszottak a fiatal lelkésznek az 1891-es zsinat témáiról megjelent friss szellemű egyházi-közéleti írásai és első, alapos forrástanulmányokon alapuló, jogászai szakértelemmel megírt egyháztörténeti tanulmányai, amelyek a Protestáns Szemlében jelentek meg a protestáns házassági jogról és a magyar protestáns egyházak vagyoni jogi viszonyairól. A fakultás indulásakor őt választották meg a könyvtár felelős tanárául. Rendkívüli aktivitással és eredményesen fogott hozzá a könyvtár mint tudományos műhely alapjainak lerakásához. Tagja lett az egyházkerület közgyűlésének és igazgatótanácsának, majd később tagja volt a második (1904–), harmadik (1917–) és a negyedik (1928–) bp.-i zsinatnak is. Az új professzor teológiai álláspontjának kialakulásában szerepet játszott mind a sárospataki főiskolának a kutatás és vizsgálódás szabadságát hirdető liberalizmusa, mind a debreceni kollégium meghatározó professzorainak, Balogh Ferencnek és Csiky Lajosnak a biblikus alapokhoz, a hitvallásokhoz ragaszkodó modern ortodoxiája. A liberalizmus és az általános ébredés határmezsgyéjén állva a nagyobb hangsúlyt az ébredésre, a belmissziói irányra helyezte. Az irány programadó kiadványában, az id. Szabó Aladár (1860–1944) által szerkesztett Új Óramutatóba Belmissziói nyomok a magyar protestáns egyháztörténetben címmel írt tanulmányt. A liberális teológiával szembenálló nézeteit tükrözi Az unitarizmus Magyarországon című (Prot. Szemle, 1898) egyháztörténeti tanulmánya is. Ugyanez a beállítódás határozta meg a Prot. Szemlében 1896 és 1912 között megjelent Külföldi egyházi szemle című rovatának írásait. Itt az európai és az amerikai, de főleg a németországi és a svájci protestantizmus jelenségeit, viszonyait ismertette és bírálta. Politikai-közéleti kérdésekben alapjában véve mindvégig a Deák–Tisza-féle nemzeti szabadelvűség talaján állt. Ezt színezte, hogy 1905-től Debrecenbe távozásáig tagja volt a kolozsvári Unio szabadkőműves páholynak, amely ebben az időszakban egyértelműen vallási és nemzeti meghatározottságú volt. Pokoly hitt a természeti törvény erejével érvényesülő szakadatlan fejlődésben, ami az egyéni és nemzeti szabadságjogok biztosításán túl elvezet a szociális felelősségvállalásig, a keresztyéniséggel egylenyegűnek gondolt szocializmusig. Egyháztörténeti fő műve Az erdélyi református egyház története című monográfiája. Ennek megírására 1895-ben, Kolozsvárra érkezésekor kapta a megbízást az egyházkerület igazgatótanácsától. A munka folyamatában sorra jelentek meg alapos forráskutatásokon nyugvó előtanulmányai. A máig alpműnek számító monográfia öt kötete

1904–1905-ben készült el. Gazdag okleveles anyagra támaszkodott, pontos eseménytörténetet és részletes intézménytörténetet adott. Különösen jó az erdélyi ref. egyház államjogi helyzete kialakulásának és változásának leírása, az egyházalkotmány, kormányzat és szervezet fejlődésének, az iskolaügynek és az anyagi helyzetnek a bemutatása. A nagy vallási harcok korszakain kívül viszonylag keveset foglalkozott a teológiai gondolkodás és a vallásos élet változásainak kérdésével. A monográfia meggyőzően bizonyítja, hogy a ref. egyház Erdélyben a magyar nemzeti és állami gondolat hordozója lett, s Erdély politikai és társadalmi élete a ref. keresztyénségből származó jellegzetes vonásokat mutatott. Pokoly megírta a magyarországi prot. egyházak 19. századi történelmét is, ami a Zsilinszky Mihály által szerkesztett A magyar-honi protestáns egyház története című mű harmadik fejezeteként jelent meg 1907-ben. A fő hangsúlyt itt is az egyház jogi intézményeinek s az államhoz való viszonyának történetére helyezte, de jól mutatta be a racionalista és a liberális korszak magyar protestantizmusának fő szellemi irányait is. Pokoly nem pusztán adatokat, eseménytörténetet adott, hanem törvényszerűségeket keresett. A liberalizmus fogalomrendszerét visszavetítve a protestantizmus vallási igazságaiból vezette le a lelkiismereti és vizsgáladási szabadságot, az egyéniség jogait, a demokrácia, az önkormányzat kifejlődését, a szabadságjogok érvényesülését. Ez a megközelítés határozta meg A protestantizmus hatása a magyar állami életre című művét is. Ennek első változatát 1896-ban írta meg az evangélikus egyház egyetemes gyűlése által kiírt pályázatra. Az 1910-ben megjelent könyv fő tétele, hogy a protestantizmus hatása a nemzeti egyéniségtudat kialakításában, az önálló nemzeti politika létrehozásában, a magyar nemzeti génusz politikai érvényre juttatásában, az eszményi magyar szabadelvűség kitermelésében mutatkozik meg. A tiszántúli egyházkerület 1911 őszi közgyűlése a debreceni egyetem megalapítására készülve meghívta Pokolyt a kollégium Bölcsészettud. Akadémiája újonnan felállított egyetemes történelem katedrájára. Az 1911–12-es tanév második félévében ezt még óraadóként látta el, s csak 1912 augusztusában vett búcsút Kolozsvártól. 1913 május–június hónapokban – életében először – külföldi tanulmányutat tett. A miniszter megbízásából az egyetemek történeti szemináriumait, kutatóintézteit tanulmányozta: Berlin, Lipcse, München, Halle-Wittenberg, Heidelberg, Bern, Genf. Az egyetem 1914-es megszervezése után pályázat útján a tud. egy. bölcsészkarának egyetemes történeti tanszéke-re nevezték ki. Vezetője lett az Egyetemes történelmi szemináriumnak (1914. aug. 26. – 1918. jún. 18.), a Magyar történelmi szemináriumnak (1914. nov. 4. – 1915. dec. 31.), majd az Ókori történeti szemináriumnak (1918. jún. 18. – 1922. dec. 11.). 1914. nov. 4-től a két tanszéket magába foglaló Történeti Intézet vezetőjévé is megválasztották. Ezt a tiszteletet 1922. dec. 11-ig

töltötte be. Tagja s később alelnöke lett a debreceni Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottságnak. Hatással volt rá a németországi tanulmányútján megismert Lamprecht módszere, aki a természeti törvény erejével egymást követő lélektani kortípusokat keresett a népek életében, s ebből vezette le a kor történetének szellemi és anyagi jelenségeit. 1916-ban a debreceni egyetem népszerű főiskolai tanfolyamán A háború címmel tartott világtörténelmi előadást, amelyben a háborút biologikus-pozitivistikus felfogással a létért való küzdelem nélkülözhetetlen és kiküszöbölhetetlen formájaként írta le. Kereste a világtörténetnek az egyetemes törvények szerinti szakadatlan fejlődésből előálló szerkezetét, de egészsége romlása miatt is már nem tudott az új tudományterületen a korábbiakhoz hasonló tudományos műveket alkotni. Miután Zoványi Jenőt kényszernyugdíjazták, Pokoly 1922-ben egyhangú meghívással örömmel ment át korábbi működési területére, a keresztyén egyháztörténelem megüresedett tanszékére. 1921 végén kezdeményezte a Debreceni Tisza István Tud. Társaság megalakítását. A társaság 1922. jún. 18-i közgyűlésén Pokolyt választotta elnökéül. Ezt a tiszteletet 1928-as lemondásáig töltötte be a több szakosztállyal működő, legjelentősebb vidéki tudományos társaság élén. Az 1925–26-os tanévben a hittud. kar dékánjává választotta. 1927-ben a debreceni egyetem őt küldte képviselőjéül az újjáalakított felsőházba. Megromlott egészsége miatt azonban 1930-ban már nyugdíjaztatta magát.

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a M. Prot. Irodalmi Társaság vál. tagja; a debreceni Tisza István Tud. Társaság alapító tagja, elnöke (1922. jún. 18. – 1928), örökös tb. elnöke (1928–)

Szerkesztőségi tagság: Protestáns Szemle Külföldi egyházi szemle című rovatát szerk. (1896–1912); Theologiai Szaklap társszerkesztő (1903–1912); Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár c. könyvsorozat (1909–1911).

Közéleti társaság, szerep: Unió szabadkőműves páholy, Kolozsvár (1905–); az ifjúsági ének-zene egylet tanárelnöke; Kálvin Szövetség vál. tag. (1908–1911); Debreceni Egyetemi Diákasztal felügy. biz. tag

Egyházi tisztségek: erdélyi egyházkerület közgyűlése (1896–1912), állandó igazgatótanácsa (1896–1912), kolozsvári kollégiumi elöljáróság és a lelkészsképesítő biz. tagja; debreceni ref. kollégium főisk. ig. tanács jegyzője, felsőokt. tanács tagja; Magyarországi Ref. Egyház Zsinatának választott lelkészi tagja a második (1904–), a harmadik (1917–) és a negyedik (1928–) budapesti zsinaton, a zsinat egyházalkotmányi (1928–) és tudományügyi (1928–) biz. tagja; az egyetemes konvent tagja, és a konventnek a reformáció genfi nemzetközi emlékszobra ügyében kiküldött biz. tagja (1908–)

Politikai szerep: felsőházi tag, a debreceni tud. egy. küldötte 1927. jan.-tól ideiglenesen, 1928. jan.-tól tíz évre választva, de 1930-ban lemondott.

Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekeltség: a tordai Gipsz- és műtrágya ipar Rt. felügyelő biz. tagja (1909); 100 holdnál kisebb birtok Hajdúsámsonban

Irodalom:

- BARCZA József – CSOHÁNY János (1994): *Pokoly József emlékkötet*. Debrecen.
 GÁLFY Zoltán (1996): Pokoly József 1866–1933. In: KOZMA Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonyágot nyertek. A Kolozsvári Református Theológia tanárai 1895–1948*. Kolozsvár. 79–89.
 NAGY Géza (1995): *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. Kolozsvár.
 RÉVÉSZ Imre (1936): Pokoly József emlékezete. *Debreceni Tisza István Tudományos Társaság. Emlékeszések I. kötet. 2. sz.* Debrecen.
 SZABÓ György (1987): Emlékezés Pokoly Józsefre. *Ref. Egyház*, 1987. 70–71.
 VARGA Zoltán (1967): *A Debreceni Tudományegyetem története I. 1914–1944*. Debrecen. 86, 101, 125–126, 197–198.

RÉVÉSZ IMRE

teológus, püspök, egyháztörténész

(ref., Pápa, 1889. jún. 30. – Budapest, 1967. febr. 27.;
 a Debreceni Köztetetőben nyugszik.)

Nemesség: az 1659-ben I. Lipót királytól katonai érdemeiért nemesi armálist kapott Révész Tamás egyenes ági leszármazottai.

Apja: dr. Révész Kálmán (ref., Debrecen, 1860. aug. 11. – Miskolc, 1931. dec. 4.), ref. püspök, egyháztörténész, a debreceni ref. koll.-ban végezte a gimn.-ot (1879) és a teológiát (1883). Segédtanárság és seniorság után Berlinben tanult (1885–86), a pápai ref. koll. teológia tanára lett a gyakorlati teológia és egyházjogi tanszéken (1886–). Lelkész Kassán (1892–), majd Miskolcon (1920–), abaúji esperes (1898–), a tiszáninneni egyházkerület püspöke (1918. dec. 2.–1931), a sárospataki főiskola lelkészi főgondnoka, a ref. egyetemes zsinatnak tagja (1904–), alelnöke (1928–31), a konventnek tagja (1896–1931), alelnöke (1928–31), a debreceni tud. egy teológiai díszdoktora (1917), a felsőház tagja (1927–31), kiterjedt egyháztörténeti munkásságot folytatott. Testvére, Révész Gizella (1864. szept. 15–1917. dec. 28.), Hógyes Ferenc (ref., Hajdúszoboszló, 1860–Bp., 1923) bp.-i orvos felesége. Utóbbi Hógyes Endre (1847–1906) bp.-i orvosprofesszor testvére.

Apai nagyapja: id. Révész Imre (ref., Újfehértó, Szabolcs m., 1826. jan. 14. – Debrecen, 1881. febr. 13.), ref. lelkész. Apját kilencévesen elveszítve örökbe adták

anyja testvéréhez és annak hányatott életű tisztartó férjéhez. A középiskolát a debreceni ref. koll.-ban (1835–) és Hajdúböszörményben (1838–) végezte. 1841-ben subscribált a debreceni ref. koll.-ban, ahol bölcsészeti, jogi és teológiai tanulmányokat végzett. Ezután köztanító (1847–1851) és akadémiai segédtanár volt uott. (1850–1851). 1851–52-ben a bécsi protestáns teológiai fakultás hallgatója. 1852-től balmazújvárosi, 1854-től szentesi, 1856-tól haláláig Debrecen kistemplomi lelkész. A tiszántúli egyházkerületnek aljegyzője (1856–1863), levéltárnoka (1867–1881) volt. Más egyházi tisztséget nem vállalt, de a protestáns szellemi élet elismert tekintélye volt. 1859–60-ban megalkuvást nem ismerő vezéralakja lett az abszolutista kormányzat által kiadott, a protestánsok egyházkormányzati és iskolai autonómiáját támadó protestáns pápens elleni harcnak. A hatalom meghátrálásához vezető, politikailag is jelentős küzdelem után 1861-ben országgyűlési képviselővé választották. A határozati párt vezérszónoka volt. A liberális teológiától indulva a tudomány szabadságát és az evangéliumi hit épségét egyeztető, közvetítő teológussá fejlődött s az új ortodoxia vezéralakjaként harcolt a liberalizmus ellen. Ő írta az első magyar Kálvin életrajzot (1864). Az 1868-as népiskolai törvényt bírálva, történeti és elvi alapozással védte egyháza iskolai önrendelkezési és a szülők nevelési jogát, az evangéliumi keresztyén hit és világnézet továbbplántálását biztosító, tisztán ref. felekezeti iskolákat. 1870-től 1878-ig szerkesztette az ortodoxia lapját, a M. Prot. Egyházi és Iskolai Figyelmezőt. Híve volt a magyar ref. egyház szervezeti egysége megteremtésének, a legfőbb kormányzó- és igazgatótestület létrehozásának, de csak alkotmányozó nemzeti zsinat útján, tisztán népképviselési alapon. Protestáns egyháztörténeti munkássága úttörő a forrásfeltárás, ismertetés és kiadás, valamint az egyházi levéltárban és az egyházigazgatás történetének terén. Az MTA lev. tagja (1859), a bécsi prot. teológiai fakultás díszdoktora (1871). Testvérei: 1. Révész Pál (1824–1902) szücsmester Nagykállóban; 2. Révész Zsuzsanna Sarkadi Dánielné.

Apai nagyanyja: Vecsey Johanna (ref., Debrecen, 1836. ápr. 9. – Miskolc, 1921. nov. 16.), házasságkötés: 1856. máj. 24. Nyolc testvére volt.

Apai dédapa I.: Révész Pál (ref., Kiskunhalas, 1796. júl.–Nagykálló, 1835), debreceni ref. gimn.-i évek után 1814. szept. 21-én subscribált a debreceni ref. koll.-ban. iskolamester volt Tiszadobon, majd nótárius Újfehértón, Tégláson (Szabolcs m.), végül Nagykállóban (1826–).

Apai dédapa I. apja: Révész János (ref., Iske, Ung megye, 1749–1815) kiskunhalasi nemesi kisbirtokos, aki egy ideig tanító is (1769–1773) volt, Gál Zsuzsannától 13 gyermeke született, négy érte meg a felnőttkort.

- Apai dédanya I.:* Beke Sára (ref., Tiszadob, Szabolcs m., 1797. nov. – 1869). Testvére: Beke Erzsébet (ref., Tiszadob, 1797–1849). Férjével, csernátoni Wajda István-nal (–Hajdúböszörmény, 1866) ők fogadták örökbe id. Révész Imrét.
- Apai dédapa II.:* Vecsey József (ref., Debrecen, 1800. febr. 13. – Debrecen, 1855. szept. 11.), debreceni ref. gimn. tanulás után 1816. szept. 21-én subscribált a debreceni ref. koll.-ban. Ugyanott köztanító és senior volt, majd Göttingenben tanult (1828–29). Bárándi (debreceni em., 1830–), illetve debreceni ispotályi lelkészség (1834–) után a debreceni ref. koll. filozófia tanára (1836–), az MTA lev. tagja (1839) lett.
- Apai dédapa II. szülei:* Vecsei József debreceni városi szenátor és Zagyva Mária.
- Apai dédapa II. nagyapja:* Vecsei Sámuel (ref., Debrecen, 1737 – Hajdúböszörmény, 1806), Debrecenben, Lőcsén, Franekerben tanult, hajdúböszörményi lelkész (1765–), tiszántúli szuperintendens (1795–1806).
- Apai dédapa II. dédapja:* Vecsei János (ref., Kiskunhalas, 1699 – Debrecen, 1763) Debrecenben és Utrechtben tanult, debreceni lelkész (1726–), esperes (1754–), tiszántúli szuperintendens (1758–63).
- Apai dédapa II. ükapja:* Vecsei M. István (1653 k. – Monor, 1719?), Debrecenben tanult, 1669-ben subscribált, Franekerben és Groningenben hallgatott teológiát, fülöpszállási, kiskunhalasi, ráckevei és monori lelkész volt.
- Apai dédanya II.:* Árvay Zsuzsanna (ref., Túrkeve, 1814. nov. 2. – 1897. nov. 16.), Árvay Mihály és Czeglédi Sára leánya
- Anyja:* Tima Honoria (ref., Mihályháza, Veszprém m., 1866. dec. – Pápa, 1889. aug. 30.), házasságkötés: Pápa, 1888. aug.
- Anyai nagyapja:* Tima József (evang., Boba, Vas m., 1827 – Nemes Szalók, Veszprém m., 1883. máj. 15.), a soproni evang. líceumban tanult, majd Pápán subscribált 1845-ben; Veszprém megyei földmérő és körjegyző volt
- Anyai nagyanyja:* Bódog Ida (ref., Homokbödöge, Veszprém m., 1840. ápr. – 1889-ben még élt)
- Anyai dédapa I.:* Tima István, evang. iskolatanító Bobán (Vas m.)
- Anyai dédapa II.:* Bódog János (ref., 1810, Felsőireg, Tolna m. – Mihályháza, Veszprém m., 1880), Bódog Mihály földműves/agricola fia, Gyönkön (1817–), majd 1820-tól a pápai ref. koll.-ban tanult, 1826. nov. 7-én subscribált, ref. lelkész volt a Vas megyei Senyeházán (1835–), a Veszprém megyei Homokbödögen (1840–), Ajkán (1842–) és Mihályházán (1846–80)
- Anyai dédanya II.:* Bíró Julianna (1889-ben még élt)
- Nevelőanyja:* fái Fáy Klára (Abaújdevecser, Abaúj m., 1873. febr. 18. – Miskolc, 1950. okt. 21.), házasságkötés: Abaújdevecser, 1895. jún. 4.; apja: Fáy Mihály (Abaújdevecser, 1828. febr. 22. – Abaújdevecser, 1894. aug. 25.), 1848-49-iki vörös sipkás honv. főhadnagy, később Abaúj m. útbiztos, Fáy János (Tomor, Abaúj m., 1800–Zsujta, Abaúj m., 1868) táblabíró fia; anyja: Sárközi Judit

Mária (Tiszafüred, 1836. jan. 7.–Devecser, 1874. jan. 20.), Sárközi Mihály (ref., 1808. ápr. 27-én subscribált Debrecenben), tiszafüredi táblabíró/assessor és Bernát Johanna lánya.

Féltestvére(i): apja második házasságából 4 gyermek született, 1. Révész Kálmán (ref., Kassa, 1898 – Pittsburgh, USA, 1961), 1935-ben a Pittsburgh-i Hungarian Relief and Protective League elnöke, 1943-tól 1955-ig országos titkára a Verhovay Fraternal Insurance Associationnek Pittsburghben (USA), 1956-tól országos elnöke a William Penn Fraternal Associationnek, az 1940-es évek elejétől az Amerikai Magyar Szövetség igazgatótanácsának tagja, nő volt, felesége, ... Mária 1964-ben még élt; 2. Révész Klára (ref., Kassa, 1900. márc. 23. – Brunswick, USA, 1994. júl. 7.), férje: halmi Bor Jenő (Hajdúszoboszló, 1895. szept. 8. – Washington, 1979. nov. 30.), m. kir. honvédtiszt, házasságkötésekor százados, 1942-től vezérőrnagy, 1944. nov. 1-től altábornagy, 1951–1970: az USA hadseregének térképésze, házasságkötés: Miskolc, 1926. júl. 20., Bor Jenő Bor Jánosnak (1870–1943), hajdúszoboszlói ref. elemi iskolai igazgató-tanítónak, egyházmegyei jegyzőnek és Rác Ilonának a fia volt; 3. Révész Gizella (ref., Kassa, 1900. márc. 23. – Norfolk, USA, 1980), férje Bogár Lajos (Újfehértó, 1886 – Toledó, 1928), a toledói (Ohio, USA) magyar ref. egyházközség lelkésze, szerkesztő, újságíró, házasságkötés: Miskolc, 1922. nov. 11.; 4. Révész Ilona (ref., Miskolc, 1896. márc. 9. – Westmoreland, Pennsylvania, USA, 1967. jún.), férje vitéz Keresztfalvy Antal (róm. kat., Szepes megye, 1882 – Ohio, USA, 1948), újságíró az USA-ban, házasságkötésük ideje: kb. 1919. Keresztfalvy Antal szülei: id. Keresztfalvy (1871-ig Grosser) Antal földbirtokos Szepeskörtvélyesen (724 kat. hold) és Szabó Ilona.

Felesége: aranyosbágyoni Váró Margit (ref., Nagyenyed, 1891. dec. 24. – Bp., 1972. máj. 20.), zeneakadémiát végzett, okl. középiskolai énektanár, h. óraadó tanár a debreceni Dóczy ref. polg. leányiskolában; a Váró család nemessége az 1600-as évekből való; házasság: 1914. jún. 30. Apja Váró Ferenc (ref., Haró, Hunyad m., 1851. máj. 1. – Nagyenyed, 1924. ápr. 17.), aranyosszéki székely eredetű ref. lelkész családból származott, Nagyenyeden végezte a gimn.-ot és a ref. teológiát, Bp.-en a bölcsészetet. Irodalomtörténész, költő, műfordító, középiskolai tanár a székelyudvarhelyi áll. reáliskolában (1875–), majd a nagyenyedi Bethlen-kollégium gimnáziumában (1882–1906), ahol 1885–1895: igazgató, a nagykönyvtár felügyelője volt (1899–1906). 1906-tól Kolozsvárott élt. A nagyenyedi egyházmegye tanácsosa, világi főjegyzője (1908–), a ref. egyház első (1891–) és második (1904–1917) bp.-i zsinatának tagja.

Gyermeke(i): 1. Révész Gabriella (ref., Kassa, 1915. júl. 25. – Bp., 1998. júl. 24.), a debreceni tud. egyetemen szerzett magyar–német szakos középiskolai tanári okl.-et, az 1960-as években a bp.-i Kölcsey Ferenc Gimn.-ban tanított.

Férje dr. Ádám László (Mezőtúr, 1911. szept. 29.–), Ádám Zsigmond mezőtúri gazdálkodó és Karagúly Irén tanítónő fia, a II. világháborúban légitáncosként megsebesült repülő százados, akitől az 1950-es évek elején elvált; 2. Révész Margit (ref., Kassa, 1916. dec. 25. – Bp., 2005. jún. 18.), okl. tanítónő, 1950 körül a műszaki rajzoló tanfolyamot elvégezve a Beloianisz híradástechnikai gyárban volt műszaki rajzoló, majd rajzkészítő. Nyugdíjazása után a bp.-i Ráday Gyűjtemények Biblia Múzeumában volt teremőr. Férje Valtinyi László (evang., Bp., 1910. júl. 8. – Bp., 1945. dec. 7.), földmérő mérnök Bp. szfőv. geodéziai ügyosztályán, majd a XI. kerület elöljáróságán. Elnöke volt a bp.-i evangéliumi Keresztyén Diákegyesületnek. Valtinyi József (evang., 1889–), bp.-i műszaki főtanácsos és Pribitzer Anna (róm. kat., 1885 – Bp., 1971) fia volt. Házasságkötés: 1938. Valtinyi Lászlót 1945. márc. 2-án az utcáról vitték el az oroszok, a gyűjtőtáborból tbc-fertőzéssel májusban sikerült kimenteni, decemberben meghalt. Három kisfia maradt árván; 3. Révész Zsófia (ref., Debrecen, 1923. márc. 24.–), tanítónő. Első férje: Vajda Benő (ref., Debrecen, 1914. máj. 4. – Washington, USA, 1979. jún.), katonai altiszt gyermeke, orvostanhallgatóként a debreceni tudományegyetemi baloldali diákmozgalom egyik vezetője. 1940-ben avatták orvossá, fizetés nélküli egyetemi tanársegéd, majd kórházi orvos Berettyóújfaluban. Az illegális KMP tagja volt. 1944-ben a 22. határvadász zászlóalj orvosa Észak-Erdélyben. 1944. júl. 4-én kötöttek házasságot. 1945 karácsonya után, mivel Révész Zsófia hazaköltözött a szüleihez, külön éltek. Vajda Benő 1945-től aktívan részt vett Debrecen és a Tiszántúl politikai életének megszervezésében. 1949-ben nővéréhez Kubába, majd onnan 1953-ban az Egyesült Államokba távozott, ahol több jelentős kórházban gyermek-szakorvosként dolgozott (utoljára a washingtoni Group Health Associationnél). Révész Zsófia második férje 1950. aug. 5-től Nagy Sándor (ref., 1914. nov. – Debrecen, 2011. nov.), 1957-ig bíró, azután vállalati jogtanácsos, jogtörténettel, művelődéstörténettel is foglalkozott.

Középiskola: kassai róm. kat. (premontrei) gimn., I–VIII., 1899–1907; érettségi uott., 1907. jún. 7.

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: kolozsvári ref. teológiai akad., 1907–1910; kolozsvári tud. egy. bölcsészkar, 1907–1910

Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak: a franciaországi Montauban protestáns teológiai fakultása, 1910. nov. 1. – 1911. június

Oklevél: I. lelkészképesítő vizsga, kolozsvári teológiai fakultás, 1911. szept.; II. lelkészképesítő vizsga, uott., 1912. jún. 21.;

Nyelvismeret: német, angol, holland, francia, orosz, latin, görög, héber

Tudományos fokozatok: kolozsvári tud. egy. bölcsészdoktor: 1916. jún. 3.; sárospataki ref. teológiai akad. magántanára: 1913. szept. 5.; debreceni tud. egy.,

hittud. kar magántanára: 1927. ápr. 13.; uott. egyetemi nyilv. rendes tanári cím: 1942. márc. 4.

Nyilvános rendes egy. tanár: debreceni tud. egy., hittud. kar, 1930. szept. 15. – 1942. jan. 31., egyháztörténelem

Egyetemi tisztségek: debreceni tud. egy., hittud. kar, dékán:, 1932/33, 1937/38; prodékán: 1933/34

Nyugdíj: püspöki tisztsége miatt 1942. jan. 13-án lemondott az egyetemi tanárságról, de végleges nyugdíjazása egyetemi tanárként történt 1949. szept. 1-jén.

Életút: Révész Imre felmenői minden ágon több generációra visszamenően a debreceni, ill. a pápai koll.-ban tanult, iskolázott emberek (iskolamester, nótárius, földmérő, lelkész, kollégiumi professzor, ref. püspök) s többnyire nemesek voltak. Kiemelkedik közülük az általa sokáig példaképnek tekintett nagyapja, id. Révész Imre, a debreceni tudós ref. lelkész, az abszolutizmus elleni pátensharc bátor vezéralakja. Ifj. Révész Imre születésekor édesapja, Révész Kálmán, a későbbi tiszáninneri püspök még a pápai teológia tanára volt. Édesanyját két hónaposan elveszítve hatéves koráig apjának lánytestvére és annak orvos férje nevelték Bp.-en, ill. nagyanyja Debrecenben. Apja, már mint kassai lelkész, újra nősült. Az abaúji dzs centri családból származó Fáy Klárától négy gyermeke született. Révész Imre az evangélikusok elemi iskolája után nyolc évig a premontreiek kassai gimnáziumában tanult. Így alakult ki kisebbségi öntudatos reformátussága és ökumenikus nyitottsága. Érettségi után, 1907-ben az apja által akkor legjobbnak tartott kolozsvári ref. teológiai fakultásra iratkozott be. A családi ház bensőséges személyes hitélet nélküli hagyományos vallásossága, debreceni ortodoxiája után sokféle erős intellektuális hatás érte itt a különböző beállítottságú teológiai tanárok részéről. Legmeghatározóbb a fiatal Ravasz László és a bölcsészkar neokantiánus Böhm Károly (1846–1911) filozófiaprofesszor hatása volt. De a később kiemelkedő teológusokká váló diáktársainak lelki közössége is formáló erejű volt. A Bethlen Gábor Körrel elkezdtek a vasárnapi iskolai munkát, konferenciákon ismerkedtek a belmissziói mozgalom, a Bethania-egyesület törekvéseivel. Az intellektualizmus egyoldalúságát azonban leginkább a M. Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség missziói megbízottja, Victor János (1888–1954) és a keresztyén diákszövetségi mozgalom vezetőjének, az amerikai John Mott diákevangélizátornak (1865–1955, 1946-ban Nobel-békedíjat kapott) kolozsvári előadássorozata, hiteles egyénisége, bizonyágtétele kezdte ki. Döntő lépés volt, hogy a Kálvin-évfordulón, 1909-ben Magyarországra látogató és Kolozsváron is megforduló Émile Doumergue (1844–1937) teológiai professzor, dékán kezdeményezésére a francia ref. egyház két magyar stipendiumot létesített a dél-francia montaubani teológiai fakultáson, s az ösztöndíjak egyikét Révész Imre nyerte el. Meghatározó módon

hatott rá az ősi hugenotta kegyesség (családi áhítat bibliaolvasással, közös imádkozással), a komoly keresztyén életvitel és életfolytatás megismerése, a diákok komolyan vett lelki közössége, testvéri kapcsolata, missziós elkötelezettsége, szociális munkássága. Jótékony hatását észlelte annak, hogy az egyház nem volt az állammal intézményes kapcsolatban, s anyagilag is teljesen önerőre volt utalva. Egész életére szóló indításokat kapott Doumergue egyháztörténet-professzornak, Kálvin-kutatónak, az ortodox francia ref. irányzat nemzetközi hírű alakjának a tanításaiból és életpéldájából. Tőle tanulta, ami később tudományos és életprogrammá szilárdult nála, hogy a ref. egyháztörténetet csak ref. szellemben lehet művelni, s a ref. szellem elsajátításának módja a ref. hitvallási iratokkal és Kálvin teológiájával való szakadatlan foglalkozás. Hazatérve letette az I. lelkészképesítő vizsgáját, s a segédlelkészi évet apja mellett, Kassán letöltve 1912 szeptemberétől a kolozsvári ref. teológiai fakultáson lett helyettes tanár a Pokoly József Debrecenbe távozása miatt megüresedett egyháztörténeti tanszéken. 1913-tól nyilvános rendkívüli tanár lett. 1913 szeptemberében a sárospataki ref. főiskolán megszerezte a magántanári fokozatot teológiából „A tudományos egyháztörténetírás” c. dolgozattal és a „Dévai Bíró Mátyás az első magyar kálvinista” c. próbaelőadással. Ezután az erdélyi egyházkerület közgyűlése (1913. nov. 8–11.) nyilvános rendes tanárrá választotta. 1914-ben, már rendes tanárként megházasodott, a tudós Váró Ferenc nyug. nagyenyedi gimn. ig. leányát vette feleségül. Rendes tanári székfoglalóját 1915. szept. 19-én tartotta meg „Nevelés az egyháztörténeti katedrán” címmel. 1916 júniusában „Bod Péter mint történetíró” c. disszertációjával doktori fokozatot szerzett a kolozsvári tud. egy. bölcsészkarán. A világháború előrehaladtával tanártársaival együtt a nemzeti és az egyházi lét megrendülésével vívódva, 1918-ban részletes reformtervet készített a lelkészképzés gyökeres reformjára. Az impériumváltozás után azonban, bár felesége családja erdélyi volt, nem tudta vállalni az Erdélyben maradást. Amikor a Debrecen Árpád téri egyházzsolt 1919 őszén megválasztotta lelképásztornak, elfogadta a meghívást, s 1920. május 29-én elhagyta Kolozsvárt. A diákkori belmissziós egyesületi hatások, a kolozsvári értékteológia mélysége, az ortodox francia irány kegyessége, a nemzetközi kálvini örökség megismerése, az útkereső kolozsvári tanári közösség kiküzdött hitvallásosságának ösztönzései, mindezek kiegyenlítő eredményeként a bensőséges vallási megújulás „evangelikális”-nak nevezhető irányzata híveként kezdett debreceni lelkészi munkájához. Az 1920-ban indított Hit és Élet c. folyóiratában megformálódó lelki kálvinizmus a kijelentésen alapuló hitvallásossággal, az Ige középpontba helyezésével a döntő fordulatot jelentette a kritikai teológiától az Ige teológia irányába. Ez adta a teológiai alapját a tömegegyházból hitvalló egyházat

építeni szándékozó missziói munkájának. Ezt az irányt erősítette meg később Barth Károly (1886–1968) újreformátori teológiájának megismerése. Az egyháztörténeti tudományos munkát Révész Imre a lelkipásztori szolgálat mellett is folytatta. 1923-ban jelentek meg tőle *A keresztyénség története és A magyar protestantizmus története a keresztyénség egyetemes fejlődésének keretében* c. tankönyvek, 1925-ben *A Magyar Történettudomány Kézikönyvében A magyarországi protestantizmus történelme*, 1926-ban pedig a nagyapjáról írott Révész Imre élete 1826-1881 című életrajzi monográfia. 1927-ben a debreceni tud. egy. hittud. kara magántanárrá habilitálta „A magyar protestáns egyháztörténelem: különös tekintettel az irodalom és a teológia történetére” tárgykörből. A debreceni tud. egy. hittud. kara Pokoly József nyugdíjba vonulása után, 1930-ban meghívta az egyháztörténet tanaszékére. 1938-as püspökké választása után az egyetemtől és a minisztériumtól évenként szabadságot kérve még három évig fenntartotta egyetemi tanári pozícióját, s csak 1942. jan. 13-án mondott le tanári állásáról (ezután kapott márc. 4-én nyilvános rendes tanári címet). Az egyetemi tanári időszak egyháztörténeti pályájának legtermékenyebb szakasza. Teljesítménye elismeréseként ő írhatta 1931-ben *A magyar történetírás új útjai* c. reprezentatív kötetbe az *Egyháztörténelem* c. fejezetet és a Magyar Szemle Társaság Kinccsésztár sorozatába a *Reformáció* c. művet (1932). Németül, franciául és angolul is megjelentek a magyar ref. keresztyénség kálvini jellegéről készült írásai. 1935 márciusában megkapta a magas tudományos-művészeti kitüntést, a Corvin-koszorút, májusban pedig az MTA választotta lev. tagjává. 1938 őszén a genfi egyetem teológiai fakultása díszdoktori címmel tüntette ki. Domanovszky Sándor (1877–1955) órá bízta ötkötetes *Magyar művelődéstörténetében a Reformáció és ellenreformáció* című fejezet megírását. Egyháztörténeti szemlélete és gyakorlata az 1913-as sárospataki magántanári dolgozatában megfogalmazottaktól az 1944-ben kiadott *Tegnap és ma és örökké* című gyűjteményes kötetének legutolsó történeti témájú írásáig lényegében egységes. Neokantiánus, Böhm Károly-i alapozással a kultúratudományok önállóságából indult ki, amely tudományok, a történelem is, az értékteremtő emberi szellem kutatásával foglalkoznak. Így az egyháztörténet a vallásos szellem alkotásait vizsgálja. A tudományos egyháztörténetírás a vallásos szellem értéktudományok fejlődésének a bemutatása. A keresztyén egyháztörténelem a keresztyén kijelentés által meghatározott emberi szellemiség történeti formáinak, változásainak tárgyszerű, az ökumenikus szempontot is figyelembe vevő felderítése. Ezzel a szellemtörténeti megközelítéssel főleg a középkorvéget, a reformáció történetét s Kálvin alakját és művét tanulmányozta, de kutatta a magyar protestantizmus s kiváltképp a reformátusság életének majd minden ágát a kezdetektől a 20. század elejéig. Lehetőleg

elsődleges forrásokból dolgozott, a nemzetközi összefüggések, kapcsolatok, hatások gondos analízisével. A magyar református teológiai gondolkodás történetének megismeréséhez is hozzájárult. Tudományos eredményei közül legjelentősebb Méliusz Péter (1536 k.–1572) szellemi arcának és teológiai jellemének tisztázása. Fő műve a Magyar Protestáns Egyháztörténet I. 1520–1608 (1938), amelyet püspöki elfoglaltsága miatt később nem tudott folytatni. 1938 őszén ugyanis a tiszántúli egyházkerület püspökének választotta, amely tisztelet csak azzal a feltétellel vállalta el, hogy háromévenként felajánlja lemondását az egyházkerületnek. Franciaországi ösztöndíjas kora óta a kálvinibb jellegű protestáns egyházalkotmányok példáját tartotta követendőnek, amelyek nem ismerik az életfogytig tartó megbízásokat. 1939-ben a Debrecen Nagytemplom Péterfia utcai egyházzsolt lelkészének hívta meg. 1941 őszén ígéretéhez híven felajánlotta lemondását a püspökségről, de az egyházkerület egyhangúan újraválasztotta. Az egyházkormányzói munkában is volt korábbi tapasztalata, hiszen 1923-tól 1929-ig az egyházkerület lelkészi főjegyzője, Baltázár Dezső püspök helyettese volt. Lelkészi szolgálata is folyamatos volt, amennyiben professzorsága idején a teológiai hallgatók között intenzív bibliaköri munkát folytatott. Teológiai alapozású gyakorlati egyházépítő és missziói programját püspökként így foglalta össze: „Nincs más tennivalónk, mint az, hogy a még rendelkezésre álló kegyelmi időben a tömeg egyházból kialakítsuk a hitvalló egyházat.” Támogatta az evangélizációt, a missziót, a szeretetszolgálatot, a presbitériumok megújulását, a ref. fenntartású iskolák hitvallásos alapra helyezését. Püspökségének ideje alatt az egyházkerület 236 gyülekezetét látogatta meg, közte a második bécsi döntés után visszatért egyházközségeket is. Közéleti és társadalmi kérdésekben rendszeresen állást foglalt. A keresztyén világnézet alapján állva a faji megkülönböztetés veszélyére már a húszas évek végén figyelmeztetett, a harmincas években pedig a Református Életben több cikkben és beszédekben élesen bírálta az antiszemitizmust és a hitlerizmus keresztényüldözését. 1941 júliusában a harmadik zsidótörvény előkészítésekor, már mint a felsőház tagja, ő fogalmazta a protestáns egyházvezetők tiltakozó nyilatkozatát. 1944 tavaszán és nyarán különböző mentőakciókban és tiltakozásokban vett részt. Körlevélben kérte a lelkészeket, hogy tartózkodjanak a zsidó kézben volt vagyion egyházi igénybevételeitől. 1939. évi újévi üzenetében radikális földreformot sürgetett, de már korábban s később a háború alatt is támogatta a szociális helyzet javítására, a társadalmi élet demokratizálására irányuló egyházi és világi kezdeményezéseket. Politikailag szemben állt mindenféle szélsőséges eszmével s minden totalitárius rendszerrel. Gondolkodását hűen dokumentálja a korszak végén, 1944-ben kiadott Tegnap és ma és örökké c. összefoglaló gyűjteményes kötete, amely az 1926 óta megjelent kisebb cikkeit,

beszédeit tartalmazza. 1944 nyarán, amikor Debrecen bombázása s a debreceni zsidóság elhurcolásának megrendítő időszakában megírta a Vallomások c. teológiai önéletrajzát, tisztában volt a háború végkimenetelével, tudta, hogy a régi rend összeomlik s hogy radikális változások jönnek népe és egyháza életében, de püspöki szolgálatát „eleve elrendelt eszköznek” tekintve készen állt „hitének mások javára is rendeltetett utolsó nagy próbájára”. Az 1944 szeptemberi bombázások és a Nagytemplom tetőzetének leégése után, szeptember 19-én a püspöki hivatallal Hajdúszoboszlóra költözött. A bevonuló oroszok itt családját mindenükből kifosztották. Október 26-án visszatérve Debrecenbe fontos közéleti szerepeket vállalt. Első, december 17-i, az egyházkerület tanácsülésén elmondott időszaki jelentésében is azt javasolta, hogy a lelkészeknek minden, eleve nem összeférhetetlen közéleti lehetőséget fel kell használniuk az egyház és a magyar nép igazi érdekeinek védelmében. Tagja lett a Debrecen várost irányító ötös igazgatósági hatóságnak, majd a Nemzeti Bizottságnak, később pártonkívüliként a városi törvényhatósági bizottságnak. November 18-án megbízták a Tiszántúli tankerület főigazgatói tanfelügyelői hivatalának vezetésével. December 1-jén kiadott, pedagógus munkatársainak közreműködésével írott bizalmas utasítása arra figyelmeztet, hogy az előző társadalmi rend megérdemelten bukott el, s fájdalmas útkereséssel mélyreható demokratikus változások következnek. Dec. 16-án a Debreceni Nemzeti Biz. képviselővé választotta az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. Az előkészítő tanácskozáson felajánlotta a ref. kollégium oratóriumát – ahol 1849-ben is ülésezett az országgyűlés – az Ideiglenes Nemzetgyűlés tanácskozásainak színhelyéül. A nemzetgyűlés beválasztotta politikai bizottságának tagjai közé. Tekintélyét, pozícióját megpróbálta felhasználni az elhurcolt, internált vagy atrocitásoktól szenvedő polgári lakosság érdekében, a nők védelmében, a helyükről eltávozott lelkészek körületekintőbb megítéléséért és a helyi hatalmaskodások ellen. 1945 nyarán személyesen Rákosinak átadott levélben figyelmeztetett, hogy a semmiségekért vagy ok nélkül rendőri, népbírósi eljárás alá vont, meghurcolt, bántalmazott lelkészek, egyházi személyek esetei növelhetik az elégedetlenséget az új rendszer ellen. Kezdeményezései eredménytelenek voltak, mint ahogy hiába emelt szót az egyébként alapjában helyeselt földosztás túlzásai, a helyi bizottságok önkényességei ellen s az iskolai célvagyonok és alapítványi birtokok kíméletesebb kezeléséért is. 1945 nyarán személyét több irányból is támadták, de nem ezért, hanem 1938. évi vállalásának megfelelően, 1945. aug. 29-én lemondott püspöki tisztéről. A nyíregyházi egyházközség, a háttérben három baloldali párttal, sőt, Bereczky Alberten (1891–1966) keresztül magával Rákosi Mátyással, Révésszel szemben Békefi Benőt (1909–1964) jelölte, s rá akarták venni Révést, hogy lépjen vissza. A nyomásgyakorlást

sajtóhadjárat készítette elő. Révész, nagyapja példájára is utalva, az egyház szabadságának, autonómiájának védelmében ellenállt, vállalta a jelöltséget. A választáson 700 szavazatból 670-et kapott. A rendkívül nehéz körülmények közötti egyházkormányzói és egyházépítő munka, az ezzel szorosan összefüggő közéleti szerepvállalás mellett 1944 decemberétől három szemeszteren át ellátta a debreceni tud. egy. hittud. karán az egyháztörténeti tanszéket is, amely Soós Béla (1896–1945) professzor halála után nem volt betöltve. Másik, kedvvel végzett munkája az új ref. énekeskönyvvel való foglalkozás volt. A ref. gyülekezeti énekeskönyv régóta tervezett megújítása a konventi énekügyi biz. 1940. jún. 13-iki ülésével kezdődött. Révész Imre vezette az egyik albizottságot, amelyik teológiai szempontból a teljes Szentírás alapján a ref. hitvallások szellemében kezdte átvizsgálni az énekeskönyvet. Néhány évi kényszerszünet után, 1946-ban folytatódott a szervezett munka, amelyet minden ágában és részletében Révész Imre irányított. A magyar reformatori hagyományhoz visszatérő, a hangsúlyt a zoltárookra és a dicséretes igeszerűségére helyező énekeskönyv 1948-as kelezéssel 1949 nyarán jelent meg. A kiépülő új világ gyötrelmesebb egyházkormányzói feladatát az egyház és az állam viszonyának elméleti és gyakorlati problematikája jelentette, s ezzel szoros összefüggésben az egyházi iskolák sorsa. Révész Imre elvi alapon s franciaországi tapasztalatai alapján ifjú korától a „szabad egyház szabad államban” gyakorlatának a híve volt. Ez az állam anyagi támogatásától független, a hitvalló egyháztagok áldozatvállalására épülő s így az állam befolyásától sem függő egyházat jelentett. 1946 tavaszán a debreceni kollégium oratóriumában előadás-sorozatot szervezett a külföldi szabad ref. egyházak példájának ismertetésére. Az év végén hitvalló nyilatkozatokat küldetett az egyházkerület egyházközsegeinek. (1947-es összesítés szerint a hívek 80 százaléka írta alá az önkéntes és hitvalló egyháztagsági nyilatkozatot.) Az iskolák kérdésében az volt a kiindulópontja, ami nagyapja intenciója alapján került be a ref. egyházalkotmányba, hogy tudniillik a ref. oktatási intézmények mindenestől az egyház testéhez tartoznak. 1944 decemberében még azt feltételezte, hogy a legradikálisabb átalakulás sem hozhatja magával az egyház tanítói és nevelési jogának megszüntetését. Ugyanakkor 1946-ban azt is hangsúlyozta, amit már 1938-as püspöki beiktatásakor is, hogy csak a hitvallásos ref. iskoláért érdemes áldozatot hozni. Révész Imrének azonban szembe kellett néznie egyrészt azzal, hogy bár az 1944–45-ös fordulat az egyházban megrendülést, ébredést hozott s az evangélizációs munka fellendülését, mégis a lelkeszek, egyháztagok többsége előtt nem volt népszerű a hitvalló egyháztagok önkéntes áldozatából fenntartott szabad egyház. Emellett ezekben az években folyamatos volt az egyház vagyonától való megfosztása. S ez már átvezet ahhoz, hogy másrészt szembe

kellett néznie azzal, hogy a tárgyalópartner már egyre inkább nem a koalíciós alkotmányosság parlamentáris keretei között működő állam, hanem a fokozatosan kiépülő, kizárólagosságra, világnézeti homogenizációra törekvő pártállami diktatúra volt. Révész 1946 februárjában még radikális változásokat hozó, de nyugati típusú demokráciában reménykedett. 1947 februárjában azonban már érzékelte, hogy a polgári demokratikus út járhatatlan, s az egyház helyét egy formálódó új társadalmi rendszerben kell biztosítani. Ezt tükrözi a zsinati elnökségnek a nyilatkozata az 1947. május 7–8-i zsinati ülésen, amelyet püspöktársaival és a főgondnokokkal együtt jegyzett. Eszményként ez a nyilatkozat is a hívek önkéntes áldozatából élő szabad egyházat nevezte meg. Az évek óta fokozódó tusakodások az egész életében kínzó fejfájásoktól gyötört Révész Imre idegkimerüléséhez vezettek, ami miatt 1947. július 1-től szeptember 30-ig betegszabadságot kért. A fordulat évében, 1948 tavaszán fokozódott az egyházra nehezedő politikai nyomás, amely lemondásra kényszerítette Ravasz Lászlót a konvent (április 28.) és a zsinat (április 30.) elnöki posztjáról (május 11-én a püspökségről is). Az ügyek vitelét az addigi alelnök, Révész Imre vette át. Április 30-án a Zsinati Tanács deklarációt fogadott el, amelyet Révész Imre és Szentpéteri Kun Béla főgondnok még Ravasszal konzultálva készített. A Zsinati Tanács Deklarációja szó szerint megismételve az 1947. évi zsinati elnökségi nyilatkozatot is, egyértelművé tette, hogy a ref. egyház, eltérően a róm. kat. egyháztól, nem vállalja a konfrontációt az állammal, s megegyezésre törekszik. Elismerte az új rendet, hitet tett a forradalmi átalakulás döntő lépései mellett, s felajánlotta készségét minden olyan szolgálatra, amelyet az Úr Jézus Krisztus nevében végezhet. Az állammal kötendő egyezményt előkészítő tárgyalásokat – amelyeken korábban is részt vett – ezek után Révész Imre vezette. Célként tűzték ki, hogy fenntartsák az egyház missziói tevékenységének szabadságát, az egyház tanítási és nevelési jogát, s az állam és az egyház szétválasztása anyagi téren fokozatosan menjen végbe. A tárgyalásokon a kormányzat megígérte a vallásgyakorlás és a misszió szabadságát, s hogy az egyház anyagi támogatását csak fokozatosan, hosszabb idő alatt építik le, a megegyezés alapfeltételül szabtá azonban a ref. egyház beleegyezését az azonnali és teljes iskolaállamosításba. Az iskolák ügyében nem sikerült kedvezőbb feltételeket elérni. Révész Imre a konventi elnökségi (május 20.) és a zsinati ülésen (június 13.) is az egyezés elfogadása mellett érvelt, mint ami sem egyházalkotmányi, sem központi hitelvi kérdést nem érint, viszont biztosítja az egyház ígéretesen bontakozó missziói munkájának, a jövő reménységének a szabadságát s az egyház megmaradását a szoros kapu és a keskeny út lehetőségével. A zsinat június 14-én fenntartásokkal elfogadta a tárgyalások eredményéről szóló előterjesztést. A kormányzat ezek után

gyorsított eljárással június 16-án elfogadta az egyházi iskolák államosításáról szóló törvényt, amely a ref. egyháznak négy gimnáziumot hagyott meg. A debreceni sajtó szeptember elején felsőbb utasításra reakcióssággal s a még alá sem írt egyezmény megszegésével vádolta meg Révész Imrét, aki e méltatlan támadás miatt 1948. szeptember 12-én lemondott Debrecen város törvényhatósági és közigazgatási bizottságban viselt tisztségéről. A zsinat 1948. szeptember 29-én fogadta el az állammal kötött egyezmény végleges szövegét, amelyet aztán október 7-én a ref. egyház nevében Révész Imre és Balogh Jenő főgondnok írt alá. Az egyezmény előkészítésével, aláírásával Révész Imre kimondhatatlan lelki terhet vett magára. Tudta, hogy a kormányzat nem fogja betartani és alsóbb szerveivel betartatni az egyezményt. („Semmi illúzióm sincs afelől, hogy mi következik.” – írta néhány nappal az aláírás után egy magánlevélben.) Azt mégis elkerülhetetlennek tartotta. Amikor 1949-ben megvált egyházi tisztségeitől, az egyházkerületől búcsúzva ezt mondta: „Bárki lett volna az én helyemben, lényegileg más magatartást az sem tudott volna tanúsítani, mert még ha akart volna is, akkor sem lett volna hozzá módja.” Meggyőződése volt, hogy a „dolgok mai új rendje minden idegenszerű kritikai fenntartás mellett is lényegében az Isten ítéletes és kegyelmes akarata”. Ezzel a meggyőződéssel, predestinációs tudattal hordozta a vele egyet nem értő egyházi közvélemény előtt is a felelősség terhét. A meg hasonlítás lehetőségét jelzi azonban, hogy bár az egyezmény aláírása után a reformáció napján tartott emlékbeszédében azt mondta, hogy „a reformáció pedig előttünk van”, s nagy erővel fogott hozzá többek között az egyházmegye lelkészeinek továbbképzéséhez, de ugyanekkor alakult ki „megmásíthatatlanul” visszavonulási szándéka is. Lemondása előtti utolsó közéleti szereplése 1949. április 19-én a debreceni Nagytemplomban volt, amelyet maga ajánlott fel a Függetlenségi Nyilatkozat százéves évfordulója állami ünneplésének színhelyéül. A Rákosi Mátyással együtt felvonuló állami és pártvezetés részvételével nagycsütörtökön tartott ünnepélyen, összekapcsolva az ünnepet az este következő úrvacsorával, bizonyosságot tett egyháza nevében a „mélyen bibliai gyökerűnek” nevezett új állami, társadalmi és gazdasági rend mellett. Áldást mondott a Magyar Köztársaságra és a népi demokráciára. Befejező mondatait pedig úgy is lehetett érteni, mintha beemelte volna az új rendet az üdvtörténetbe. A hívek körében megdöbbenést okozó beszéd után Révész Imre már nem vett részt az egyházkerületi tanács április 27-iki ülésén, s jelezte, hogy egészségügyi okok miatt május 1-jétől nem látja el igazgatási feladatait. Júliusban lemondott lelkészi állásáról. Július 12-én bejelentette megváltását a püspöki tiszttól. Testi és szellemi kimerülésére, betegségére, családi csapásokra és gondokra hivatkozott. (Megölte Margit lánya három kicsi fiú gondját viselte, és Zsófia lánya is egyedül

nevelte gyermekét.) Szeptemberben lemondó levéllel búcsúzott a zsinattól is. Búcsúzásában lényeges elem az önbírálat, a bocsánatkérés tisztsége betöltésének fogyatékoságai miatt. Nyugdíjazását mint egyetemi tanár kérte, s elbúcsúzott a hittudományi kartól is. 1949 szeptemberében Debrecenből Budapestre, Kelenföldre költözött, Margit lánya közelébe. Ebben az évben, 1949-ben, vett lendületet a magyar tudományos élet, az egyetemek és a Magyar Tudományos Akadémia pártállami átszervezése. Február 4-én alakult meg Gerő Ernő elnökletével az átalakítást levezényelő Magyar Tudományos Tanács. A hosszadalmas káderezés sok tényező volt a különböző párszervektől az MTT szakaktívájáig bezáróan. Révész Imre megítélése – aki 1946-ban lett az akadémia rendes tagja – ebben a folyamatban igen változó volt. Vitás esetekben a Magyar Dolgozók Pártja Titkársága döntött az akadémia új tagnévsorával kapcsolatban. Révészről sem alakult ki a szakkádertanácsban, illetve a párttestületekben egységes vélemény. Az MDP Titkárság elé kerülő javaslatban a magyarországi reformáció kutatásában értékes tudományos munkáját említik. „Politikai tekintetben természetesen nem közeledhet hozzánk jobban, mint egyháza megengedheti, azonban az iskolák államosítása idején nagy szolgálatot tett nekünk a tárgyalásokon is és a konventben is. A debreceni Pártszervezet vele szemben való magatartása egyenetlen, a róla alkotott vélemények eltérőek.” Az MDP Titkárság határozata végül kimondta, hogy Révész Imre maradjon az MTA rendes tagja. Révész ott is volt a mindössze 34 akadémikus között, akik október 31-én az akadémia összes zárt ülésén 29:5 arányban megszavazták az MTA új pártállami szabályzatát s a tagok újraválasztását, vagy tanácskozó taggá való leminősítését. Ott volt az újjáalakult akadémia november 29-iki alakuló ülésén is. Aktívan részt vett az akadémiai életben. Ott volt az üléseken, értekezleteken, a bizottsági munkában, elnöki, opponensi, tagsági feladatokat vállalt a tudományos fokozatok odaítélésénél. Történeti munkájában fordulat következett be. Egyháztörténeti témájú dolgozataiban fokozatosan a társadalmi alapok felé, a társadalmi rétegek rajza irányába fordult. Az elmozdulást még csak finoman előlegezte meg a puritánok magyarországi vallási-társadalmi mozgalmát bemutató A szatmárnémeti nemzeti zsinat és az első magyar református ébredés című 1947-es akadémiai székfoglalója, majd 1948-ban a Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban című dolgozata. Néhány írása a saját fordulata történelmi előképe kereséseként is értelmezhető. Így a hit-tani észlelvőség és a szabadelvű tudomány 19. századi követőjéről, Litkei Tóth Péterről (1813–1878) írott cikke (Az utópisztikus szocialista gondolat magyarországi hatásához, 1951) és a 19. századi francia szabadgondolkodó, a jezsuita szerzetesből radikális szabadelvű egyházbírálóvá váló Lamennais (1782–1954) magyar kapcsolatairól szóló tanulmányai (Liszt és Lamennais,

1953, Lamennais és a magyarok, 1954). Legárulkodóbb az, amit az 1945 után radikális fordulatot végrehajtó akadémikustársa, az értelmiség átállásának szimbolikus alakja, a történész Szekfű Gyula (1883–1955) ravatalánál 1955-ben mondott. Kiemelte, hogy Szekfű képes volt önvizsgálatot tartani, önbírálatot gyakorolni, s szenvedélyesen kereste az igazságot, amíg népével együtt el nem jutott „a felszabadulás napfényes magaslataira”. Ő maga is gyakorolt történészi önkritikát, hogy korábban nem ismerte fel az „osztályviszonyok” fontosságát, vagy a „dolgozó nép” történelmi szerepét. Alkalmazta a korszak ideológiai szakzsargonját, idézte a marxizmus klasszikusait s hazai értelmezőiket, kényes politikai kérdésekben újságcikkeket írt a Szabad Népbe, később, november 7-én a Népszabadságba. Dicsőítette a nép szívébe zárt felszabadító szovjet hadsereget. Történészként azonban semmilyen értelemben nem vált marxistává. Három maradandóbb értékű könyvet írt az egyház és társadalom viszonyáról: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából (1957), Sinai Miklós és kora (1959), Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos életéről és működéséről (1966). Mindhárom könyvet kemény és ingerült egyházkritika hatja át. Ebben szerepet játszott Révésznek egyházában való csalódása is. Tudniillik tisztségeiről, sőt lelkészi jellegéről történt lemondása ellenére foglalkoztatták egyháza dolgai. 1951 februárjában Vox clamantis in deserto... Magános képzelődés a magyarországi ref. egyház holnapjáról címmel írt emlékiratot. Alaposan kiértelt javaslatokat fogalmazott meg a zsinati tanácsnak a magyar ref. egyház struktúrájának kálvini jellegűvé alakításáról, a zsinat-presbiteri rendszer megerősítéséről. A radikális átalakításnak eleve kevés esélye volt, de a korabeli magyar egyházi vezetés s az adott nyilvánossági viszonyok mellett javaslatai teljesen visszhangtalanok maradtak. Nem úgy, mint nagyapja idejében, aki lényegében komolyabb pozíció nélkül is írásaival, állásfoglalásaival, tekintélyével döntő módon tudott hatni országos egyházkormányzati ügyekben. Az íráshoz csatolt, 1951–52-es és 1965-ös Epilógusok szerint a visszhangtalanság, a csalódások és a ref. egyház vele ellenséges vezetőitől elszenvedett sérelmek miatt fokozatosan távolodott egyházától. Az egyházi szolgálatból való teljes kivonulása, a fordulat, amit írásainak szelleme, tartalma, stílusa jelez, olyannyira enigmatikus, hogy még az identitás krízise is felvethető. A meghasonlás ellenére azonban élete végéig a Bp.-Kelenföldi ref. gyülekezet úrvacsorával élő tagja maradt. 1949 augusztusában írott – később némileg módosított – végrendelete szerint hamvait 1967. március 14-én Hajdú Péter kelenföldi lelkésznek a sírnál tartott rövid liturgiájával szűk családi körben helyezték a Debreceni Köztemetőben nagyapja, id. Révész Imre sírjába.

MTA tagság: lev. tag, 1935. máj. 16.; r. tag, 1946. júl. 24.; tagsága az MTA 1949. októberi pártálami átszervezése után is megmaradt.

Díszdoktor: genfi egyetem, 1938 őszén

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a M. Prot. Irodalmi Társaság választmányi tagja (1917–); a debreceni Tisza István Tud. Társaság tagja (1922–), osztályelnöke (1936–), tiszteleti tagja (1939–); a M. Történelmi Társulat, a M. Könyvtárosok és Levéltárosok Orsz. Egyesülete és a Felsőoktatási Egyesület vál. tagja

Külföldi és nemzetközi tudományos társaság és szervezet: Comité Protestant des Amitiés Françaises lev. tagja

Szerkesztőségi tagság: Ref. Szemle főmunkatársa (1913–20); Hit és Élet szerk. (1921–23); Protestáns Szemle társszerk. (1924–38), főszerk. (1938–44); Reformáció főmunkatárs (1925–31); Debreceni Protestáns Lap főszerk. (1926–33 és 1938–44), felelős szerk. (1945–1949. febr. 1.); Református Élet főszerk. (1934–44); Igazság és Élet szerk. többekkel (1935–44); Református Jövő szerk. biz. tag (1940. márc. 23.–1944)

Közéleti társaság, szerep: Kálvin Szövetség vál. tag; Magyar-Szovjet Társaság (1945–)

Egyházi tisztségek: az erdélyi egyházkerület lelkészsképesítő vizsgabiz. tagja (1913–1921); debreceni ref. egyházmegye tanácsbírája (1921–), közalapi és vasárnapügyi biz. tag, könyvtári biz. elnök (1935–ig); tiszántúli egyházkerület főjegyzője (1923. máj. – 1929. máj.), tanácsbírája (1929–), levéltárnoka (1936–), püspöke (1938. okt. 3. – 1949. szept. 1.); II. lelkészsképesítő vizsgabiz. (1930–), Nagy József-alapítványi biz. (1928–), Révész Imre-biz. (1925–34), debreceni kollégiumi ig. tanács (1934–), kollégiumi és egyetemi könyvtár biz. (1935–), debreceni ref. leánygimn. ig. tanács (1934–) tag, tanítónőképző vizsgabiz. eln. (1930–1934); egyetemes konvent tagja (1925–30, 1939–49) és jegyzője (1925–29), ideigl. elnöke (1948. ápr. 28. – 1948. dec. 31.), elnöke (1948. dec. 31. – 1949. szept. 1.), a konventi sajtóügyi biz. tagja, levéltári biz. és az egyetemes tanügyi biz. elnöke (1942–); az egyetemes zsinat választott tagja (1928–29), hivatalból tagja (1939–1949. szept.), alelnöke (1939–1948. ápr. 30.), ideigl. elnöke (1948. ápr. 30. – 1948. szept. 30.), elnöke (1948. szept. 30. – 1949. szept. 1.), egyházfegyelmi biz. és tudományügyi biz. (1928–29), énekügyi biz. teológiai albiz. (1940. jún. 13.–) tagja, és az énekügyi biz. elnöke (1946. nov. 9.–); a nyíregyházi Kálvineum tanítónőképző int. igazgatótanács tag (1928–1948)

Politikai szerep: püspökként felsőházi tag (1940–1944); Debrecen várost irányító ötös igazgatósági hatóság (1944. okt. 27. – dec. 5.), a debreceni Nemzeti Bizottság (1944. dec. 5. – 1946. máj. 17.), az Ideiglenes Nemzetgyűlés (1944. dec. 21. – 1945. nov. 4.) és a nemzetgyűlés Politikai Bizottságának tagja (1944. dec. 21. – 1945. nov. 4.), Debrecen városi törvényhatósági biz. pártönkívüli tagja (1945. febr. 15. – 1948. szept. 12.)

Kitüntetések: Corvin-koszorú (1935. márc.–), Munka Érdemrend (1955)
Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekeltség: 1936-ban tulajdonát képezi egy ház Debrecenben 20 000 pengő értékben, 17 000 pengő teherrel. 1946-ban családja anyagi nehézségei miatt el kellett adnia.

Irodalom:

- BAJKÓ Mátyás (1999): A püspök tankerületi főigazgató. *Confessio*, 1999/2. 96–102.
- BALOGH Margit (1999): Egyháziak a Magyar Tudományos Akadémia életében. *Magyar Tudomány*, 1999/5. 581–585.
- BARCZA József (1989): Révész Imre, az egyháztörténész. *Confessio*, 1989/3. 25–30.
- BARCZA József (1989): Révész Imre életműve. *Theol. Szle.*, 1989. 193–197.
- BARCZA József (1993): Révész Imre püspök és az 1944–45-ös változások. In: L. NAGY Zsuzsa és VERESS Géza (szerk.): *Történeti tanulmányok II.* Debrecen. 125–134.
- BARCZA József (1999): Az 1944/45-ös események és Révész Imre jelentősége. In: BARCZA József – DIENES Dénes (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990. Tanulmányok.* Sárospatak. 143–154.
- BUCSAY Mihály (1967): Révész Imre. *Theol. Szle.*, 1967. 83–86.
- CZEGLÉDY Sándor (1989): Révész Imre, az igehirdető. *Confessio*, 1989/3. 17–24.
- FÜRJ Zoltán (1990): Egy püspökválasztás történetéhez. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1990/2. 186–194.
- FÜRJ Zoltán (1996): *Egyház és iskola. Református iskolák a Tiszántúlon 1944–1945 fordulóján.* Debrecen.
- HUSZÁR Tibor (1995): *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács, 1948–1949.* Budapest. 209–255.
- KATHONA Géza (1967): Emlékezés Révész Imrére az egyháztörténetíróra. *Ref. Egyház*, 1967. 165–166.
- KOCSIS Elemér (1989): Révész Imre, az egyházkormányzó. *Confessio*, 1989/3. 11–16.
- KORMOS László (1994): *Egyháztörténeti források a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltárban a második világháború végén.* Debrecen.
- KÓSA László (2009): A magyar protestantizmus útjai. In: KÓSA László: *Tartozni valahová. Cikk, előadások a protestantizmusról és a református azonosságtudatról.* Kolozsvár. 57–67.
- KÓSA László (2011): A történetész Révész Imre fordulata. In: KÓSA László: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok.* Budapest. 408–436.
- NAGY Géza (1995): *A kolozsvári Református Theológiai Fakultás története.* Kolozsvár.
- (1938): Dr. RÉVÉSZ Imre életrajza. *Debreceni Protestáns Lap*, 1938. 227.
- RÉVÉSZ Imre (1926): *Révész Imre élete 1826–1881.* Debrecen.
- RÉVÉSZ Imre (1990): *Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok.* Válogatta, szerkesztette BARCZA József. Budapest.
- SZABÓ István (1967): Révész Imre. *Magyar Tudomány*, 1967/12. 784–786.
- TIBORI János (1995): *A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1944–1957.* Debrecen.
- VARGA Zoltán (1967): *A Debreceni Tudományegyetem története I. 1914–1944.* Debrecen. 206–208.

SASS BÉLA

ref. lelkész, teológus

(ref., Albis, Bihar m. 1865. jan. 20. – Debrecen, 1928. jan. 19. A debreceni Hatvan utcai temetőben temették.)

Nemesség: nemesi eredetű család (az iskolai nyilvántartásokban 1800 körül nemesként tartották nyilván).

Apja: Sass Károly (ref., Nyírmedgyes, Szatmár m., 1819. ápr. 12. – Albis, 1895. júl. 1.), losonci gimnáziumi tanulmányok után 1842–44-ben a debreceni ref. kollégiumban hallgatta a hittanszakot, 1845-ben a Bihar megyei Kiskerekiben tanító, 1848-ban Tiszafüreden (Heves m.) segédlelkész, 1848/49-ben nemzetőr, majd az 1-ső honvéd hadtest tábori lelkésze. A szabadságharc leverése után Margittán (Bihar m.) talált menedéket. 1854–1895: albisi ref. lelkész (érmelléki em.). Testvérei: 1. Sass Gábor (ref., Gyulaj, Szabolcs m., 1813. ápr. –); 2. Sass Julianna (Nyírmedgyes, 1817. febr. – Albis, 1887) Fülöp József majd Kiss Sándor felesége; 3. Sass Erzsébet (Nyírmedgyes, 1822. nov. –); 4. Sass Klára (Nyírmedgyes, 1827. jún. – Vitka, Szatmár m., 1911. aug. 6.) Soós Albert kiskereki ref. lelkész (érmelléki em.), majd Deák János tanító felesége

Apai nagyapja: Sass Mihály (ref., Piricse, Szabolcs m., 1785 –), a sárospataki ref. koll.-ban volt tógátus, 1801-ben ment ki praeceptornak, az 1810-es évektől Nyírmedgyesen ref. lelkész (nagykárolyi em.).

Apai nagyanyja: Gyimóthy Julianna, nemes

Anyja: Tőkés Zsuzsanna (Margitta – Albis, 1875. febr. 7.), korábban Beregszászi Lajos özvegye Margittán; testvére: Tőkés József (... – Margitta, 1872. febr. 15.)

Nevelőanyja, apjának 2. felesége: Csécsy Julianna (ref. – Érkeserű, Bihar m., 1897. febr. 23.), Csécsy József érkeserűi ref. lelkész (érmelléki em.) leánya, korábban Szokolai István siteri ref. lelkész (bihari em.) özvegye

Testvére: Sass Elemér; mostohatestvére, nevelőanyja első házasságából: Szokolai Ilona, Fazekas Imre érkeserűi ref. lelkész felesége

Felesége: Csáky Mária (ref., Debrecen, 1869. dec. – Debrecen, 1951. márc. 27.), Csáky Gergely és Szecei Katalin leánya, a debreceni Jótékony Nőegylet alelnöke

Gyermeke: nem volt

Középiskola: debreceni ref. koll. gimn., I–VIII. oszt., 1873–1881

- Felsőfokú tanulmányok Mo.-n:* debreceni ref. koll. teológiai akad., 1881–1885; bp.-i tud. egy., bölcsészkar, 1888–89. tanév, II. félév
- Külföldi tanulm.-k, ösztöndíjak:* berlini egyetem, teológia, 1887. okt. 10. – 1889. márc. 7.
- Oklevél:* I. lelkészképesítő vizsga, Debrecen, 1885; II. lelkészképesítő vizsga, Debrecen, 1887
- Nyelvismeret:* német, angol, latin, görög, héber, arámi, szír
- Nyilvános rendes egy. tanár:* debreceni tud. egy., hittud. kar, 1914. aug. 26., öszö-vetségi írásmagyarázat és segédtudományai
- Egyetemi tisztségek:* debreceni tud. egy., rektor: 1921/22; prorektor: 1922/23; hittud. kar, dékán: 1915/16, 1926/27; prodékán: 1916/17, 1927–1928. jan. 19.
- Életút:* A Bihar megyei Albis ref. parókiáján nevelkedett, ahol apja 42 évig volt lelkész. Már nyolcéves korában beírátták a debreceni ref. kollégiumba, ahol a gimnázium nyolc éve alatt végig jótéteményesként tanult mint a tápintézetben szolgálattelvő diák. Tizenhat évesen érettségizve 1881-től a kollégium teológiai akadémiáján jótéteményezettként folytatta tanulmányait. A teológiai négy év után az 1885–86-os tanévben gimnáziumi segédtanár, a következő évben pedig esküdtfelügyelő-senior lett a teológián. 1887 októberétől három féléven át Berlinben teológiát hallgatott, majd egy fél évig a bp.-i tud. egy. bölcsészkarán tanult. 1889 szeptemberében helyettes tanár lett a debreceni ref. kollégium gimnáziumában. Miután döntés született, hogy kinevezik a teológiai akadémia 1884-ben önállósult öszö-vetségi írásmagyarázat tan-székére, 1890 nyarán saját költségén Berlinbe ment, ahol három hónapig konzultációkat folytatott korábbi öszö-vetségi professzorával, s szemináriu-mokon az arámi és a szír nyelvvel foglalkozott. 1890. szept. 1-jén, huszonöt évesen foglalta el az akadémiai tanszéket. Tudományos munkásságát néhány öszö-vetségi témájú dolgozat jelenti, amelyek részben önállóan, részben évkönyvekben jelentek meg. Lefordította és 1894-ben megjelentette Jób könyvét. Nagy munkabírásu, kitűnő intézményszervező volt, s ezt az egyházi közélet szolgálatában kamatoztatta. Egymás után három évben választották meg a kollégiumban akadémiai főigazgatónak (1895–98). 1896-tól elnökként vezette a debreceni kollégiumi tanári nyugdíj- és gyámintézeti közgyű-lést. 1898-tól 1900-ig szerkesztette a Debreceni Protestáns Lapot. 1901-től aljegyzője, 1909-től tanácsbírája volt a tiszántúli ref. egyházkerületnek. Már 1898-tól tagja volt a magyarországi ref. egyház kormányzószervének az egyetemes konventnek, s 1904-től 1928-ig legfőbb törvényhozó testüle-tének, a zsinatnak (második és harmadik bp.-i zsinat). Mindkét országos testületnek jegyzője volt, s nagy gonddal és pontossággal dolgozva jelentette meg ezek jegyzőkönyveit. Ő rendezte sajtó alá és jelentette meg 1907-ben a Magyarországi Ref. Egyháznak a második bp.-i zsinaton alkotott törvényeit.

Ekkor kapta meg a III. osztályú vaskoronarendet. A debreceni tud. egy. megalakulása előtt kidolgozta az egyetemi teológiai képzés tanrendjét. Az egyetem indulásakor pályázat útján nyerte el a hittud. kar ószövetségi írásmagyarázat és segédtudományai tanszéket. (A pályázatot az egyetem új alapítása miatt rendhagyó módon kiváló ref. lelkészi személyiségekből alakult biz. bírálta el.) Egyetemi professzorként is rendkívüli lelkiismeretességgel látta el tanári munkáját. 1916. jún. 19-én a király kinevezte az V. fiz. o.-ba. A tanácsköztársaság kikiáltása után ő is aláírta a hittud. kar 1919. márc. 26-án született állásfoglalását, amellyel a Kormányzó Tanács elnökét és a közoktatásügyi népbiztost üdvözölték. Sőt a fegyelmi eljárás során keletkezett jegyzőkönyvek szerint részt vett a Ferenczy Gyula professzortársa által szóban beterjesztett üdvözlés írásbeli megfogalmazásában. A hosszadalmas igazoló- és fegyelmi eljárás végén 1920. júl. 16-án ezért feddésben részesült. Egyetemi tanárként is aktívan részt vett a debreceni ref. kollégium testületeinek munkájában. Mindvégig tagja volt a felsőoktatási tanácsnak és az igazgató tanácsnak. A felnevelő kollégium iránti hálából és szülei emlékére két alapítványt is tett a kollégium javára: „Sass Béla 25 éves jubileumi alapítványa”, 1916; „Sass Károly és Csécsy Julianna örök alapítványa”, 1926.

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a debreceni Tisza István Tud. Társaság alapító tagja (1921–)

Szerkesztőségi tagság: debreceni Hittanszaki Önképző Társulat Közlönye (1884–85), Debreceni Protestáns Lap (1898–1900)

Közéleti társaság, szerep: Orsz. Ref. Tanáregyesület központi ig. tagja (1902–), jegyző (1902–1911)

Egyházi tisztségek: a debreceni ref. egyházköztség presbitere és egyházközségi bírāja; a tiszántúli ref. egyházker. aljegyzője (1901–1909) lelkészi tanácsbírāja (1909–1928); a debreceni ref. kollégium felsőoktatási tanács tagja, a kollégium igazgató tanácsosa, a debreceni koll. tanári nyugdíj- és gyámintézeti közgyűlésének eln. (1896–); a ref. egyetemes konvent rendes tagja, jegyzője (1898–1928), és rendkívüli fegyelmi bíróságának tagja; a második és a harmadik bp.-i orsz. ref. zsinat r. tagja, jegyzője (1904–1928)

Kitüntetés: III. oszt. vaskoronarend (1907)

Irodalom:

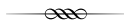
CSÁNKI Benjámin – LENCZ Géza (1929): *Sass Béla emlékezete*. Debrecen.

CSOHÁNY János (1988): A kollégium története 1861–1914 között – A teológiai tanszak és a teológiai akadémia. In: BARCZA József: *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest. 246–249.

LENCZ Géza (1929): *Sass Béla az egyházi közigazgatásban*. Debrecen.

ÖTVÖS László (2012): Prof. Sass Béla rektor. In: uő: *Egyetemmé ifjodott kollégium*. Debrecen. 117–146.

RADICS Kálmán (szerk.) (1997): Debreceni alapítványok a XX. századból. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Forráskiadványai* 28. Debrecen, 1997. 150–155.

SOÓS BÉLA

ref. lelkész, egyháztörténész

(ref., Rákoscaba, Pest m., 1896. május 6. – Debrecen, 1945. aug. 6.

A Debreceni Köztemetőben temették.)

Nemesség: A család 1629-ben II. Ferdinándtól kapott nemességet, amelyet Borsod megyében hirdettek ki. A 19. században a zádorfalusi előnevet kezdték használni.

Apja: Soós Béla (ref., Rimaszombat, Gömör m., 1871. márc. 1. – 1940-ben még élt), 1896-ban Rákoscabán élt és joggyakornok volt, 1898–1899: Bp., VI. ker. járásbírói aljegyző, 1900–1907: Nagytapolcsány, kir. járásbíró, albíró, 1908. jan. – 1910: szombathelyi kir. törvényszék bírása, 1910–1918: kassai kir. törvényszék bírása, 1922–1940: pécsi kir. ítélőtábla tanácselnöke. Testvérei: 1. Soós Barna (ref., Rimaszombat, 1869. okt. 19. –), 2. Soós Jolán Runyai Józsefné, 3. Soós József.

Apai nagyapja: zádorfalusi Soós József (ref., Rimaszombat, 1839. nov. 23. – Rimaszombat, 1886), a helyi hatosztályos egyesült protestáns gimnáziumban tanult, 1871-ben megyei írnok Rimaszombatban, 1872-től telekkönyvi írnok, 1879–1886: rimaszombati kir. törvényszéki írnok

Apai nagyanyja: Plichta Borbála (ref., 1847. febr. 26. Rimaszombat – Debrecen, 1936. okt. 18.), testvérei: 1., dr. Plichta Soma (Sámuel) (ref., 1832. jún. 11., Rimaszombat – Losonc, Nógrád m., 1924. dec. 9.), losonci járásorvos, tb. vármegyei főorvos, kir. tanácsos (1905), az Orsz. Egészségügyi Tanács tagja, neje: Buday Irma (római kat., 1837 – Losonc, 1901), 2., Plichta Julianna (ref., Rimaszombat, 1835. júl. 11. –), 3. Plichta Lajos (ref., Rimaszombat, 1842. jan. 20. –), orvos Losoncon, neje: Petyko Ilona

Apai dédapa I.: nemes Soós József nyugalmazott strázsamester

Apai dédanya I.: Pap Mária

Apai dédapa II.: Plikta/Plichta Sámuel (ref., Rimaszombat, 1806. okt. 4.–)

Apai dédapa II. szülei: Plichta Sámuel rimaszombati városi tanácsnok és Szendrei Zsuzsanna (ref., 1787–1851)

- Apai dédanya II.*: nemes Széplaki Zsuzsanna (ref., Rimaszombat, 1814. aug. 2. –)
- Apai dédanya II. szülei*: nemes Széplaki András és Filep Erzsébet
- Anyja*: Némethy Lujza (róm. kat., Bp., 1873 – 1929-ben már nem élt), testvérei: 1. Némethy Ernő (róm. kat., Óbuda, 1871 – Bp., 1939), MÁV felügyelő, 2. Némethy Béla (ref., Arad, 1874. aug. 8. – Pesterzsébet, 1931. aug. 8.), székesfővárosi tanácsnok, a pesterzsébeti ref. egyház alapító főgondnoka, 3. Némethy Ilona dr. Balatonyi Lajosné, 4. Némethy Gyula.
- Anyai nagyapja*: Némethy Antal (róm. kat., Óbuda, 1841. márc. 6. – Rákoscaba, 1930. júl. 22.), hajórajznok, MÁV főmérnök
- Anyai nagyanyja*: Uhlár Amália (evang., Cinkota, 1844. dec. 7. – Bp., 1891. máj. 3.)
- Anyai dédapa I.*: Némethy György (róm. kat., Nagyszombat, 1805. ápr. 15. – Óbuda, 1862. febr. 20.), kereskedő
- Anyai dédapa I. szülei*: Némethy Ferenc (róm. kat., 1772 – Nagyszombat, 1850. ápr. 30), nagyszombati csizmadia és Haim Erzsébet (róm. kat., Nagyszombat, 1784. nov. 8. – Nagyszombat, 1802. szept. 8.)
- Anyai dédanya I.*: Goldinger Katalin (róm. kat., Óbuda, 1807. nov. 24. – Óbuda, 1878. ápr. 27.)
- Anyai dédanya I. szülei*: Goldinger Ferenc (róm. kat., Óbuda, 1781. okt. 7. – Óbuda, 1861), ácsmester és Rupprecht Terézia (róm. kat., 1784. márc. 3. – Óbuda, 1856)
- Anyai dédapa II.*: Uhlár János (evang. – Újpest, 1870. jan. 9.), urasági árendás
- Anyai dédanya II.*: Bajor Amália/Anna (evang. – Újpest, 1868. szept. 19.)
- Felésege*: Perjésy Kornélia (ref., Bp., 1910. dec. 10. –), házasságkötés (elváltként): 1939. jún. 25., Debrecen; apja: vitéz Perjésy Lajos ny. m. kir. őrnagy, a Szatmár megyei Vitézi Szék nemzetvédelmi tisztje Mátészalkán; anyja: Kolling Jolán (ref., Érmihályfalva, Bihar m., 1889 –), aki leánya volt Kolling György (róm. kat., Németszentmihály, Temes m., 1851 – Érmihályfalva, 1928) érmihályfalvi malom- növényolajgyár- és villamosmű-tulajdonosnak és Báthori Máriának (ref., Érmihályfalva, 1850 – Érmihályfalva, 1902).
- Gyermeke*: ... (?) Kornélia (Bp., 1934. jan. 22. –), Perjésy Kornélia első házasságában született.
- Középiskola*: nagytapolcsányi áll. polgári isk., I. oszt., 1906–1907; iglói evang. gimn., II. oszt., 1907–1908; szombathelyi premontrei gimn., III–IV. oszt., 1908–1910; kassai premontrei gimn., V–VIII. oszt., 1910–1914; érettségi utott., 1914
- Felsőfokú tanulmányok Mo.-n*: kolozsvári ref. teológiai akad., 1914–1918; kolozsvári tud. egy., bölcsészettud. kar, 1914–1918 (8 félév).
- Oklevél*: I. lelkészképesítő vizsga, Kolozsvár, 1918; II. lelkészképesítő vizsga, Kolozsvár, 1920; okleveles középiskolai tanár (magyar és német nyelv és történelem szak)

Nyelvismeret: német, latin, görög, héber

Tudományos fokozatok: debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor: 1930;
debreceni tud. egy., hittud. kar, magántanára, egyháztörténet: 1934

Nyilvános rendes egy. tanár: debreceni tud. egy., hittud. kar, 1942. jún. 30., egyháztörténelem

Egyetemi tisztségek: debreceni tud. egy., hittud. kar, dékán: 1944–1945. tanév I. félév

Életút: Soós Béla apai nagyapja kisebb hivatalt viselő ref. gömöri kisnemes volt, apai nagyanyja pedig szabad értelmiségi pályákra lépő rimaszombati ref. polgárcsaládból származott. A MÁV-mérnökként dolgozó anyai nagyapa róm. kat. nagyszombati és óbudai iparos-kereskedő családból, felesége pedig evangélikus urasági bérlo családból származott. Apja nagyívű bírói pályát futott be a bp.-i járásbíróági aljegyzőségtől a pécsi ítélőtáblai tanácselnökségig, s pályája állomáshelyei meghatározták fia iskoláztatását is. Soós Béla a középiskolát így a nagytapolcsányi állami polgári iskolában kezdte, az iglói evang. és a szombathelyi premontrei gimn.-ban folytatta. A felső négy osztályt már a kassai, szintén premontrei gimnáziumban végezte. Az 1914-es érettségi után ref. lelkészi pályára készülő Soós Béla – gyülekezeti lelkésze, Révész Kálmán (1860–1931, Révész Imre édesapja) tanácsára – a kolozsvári teológiát választotta. A teológiai fakultás négy éve alatt tanítványa volt Révész Imrénék, az egyháztörténet professzorának. 1918. dec.-től Rettegen (Szolnok-Doboka m., széki egyházmegye), 1919. nov.-tól Brassóban (sepsi egyházmegye), 1920. szept.-tól nov.-ig Kézdivásárhelyen (Háromszék m., kézdi egyházmegye) ref. segédlelkész volt. 1920 novemberében az 550 lelkes árapataki egyházközség választotta lelkészévé (Háromszék m., sepsi egyházmegye). 1924 végén távoznia kellett Erdélyből. Pécsre ment, ahol atyja ekkor már ítélőtáblai tanácselnök volt. 1925 jan.-tól szept.-ig a pécsi ref. gyülekezet segédlelkésze. Középiskolai tanári oklevelet szerzett magyar és német nyelvből, valamint történelemből. 1925 szeptemberétől Hajdúnánáson lett segédlelkész és a ref. főgimn. tanára. 1928-tól a debreceni ref. koll. gimnáziumának tanárává választották meg a magyar-német tanszékre. 1930-ban a debreceni tud. egy. hittud. karán teológiai doktorátust szerzett a Melius Péter szentháromságtana című értekezésével. 1931-től a debreceni ref. tanítóképző int. tanára lett, ahol már korábban is tanított óraadóként. 1933 júliusában a Debrecen-Csapó utcai egyházrész hívta meg lelkészének. 1934-ben a hittudományi karon Révész Imrénél, az egyháztörténet professzoránál habilitált Zwingli Ulrich 16. századi svájci reformátorról készített dolgozatával. Egyháztörténeti munkásságának középpontjában a reformáció korai szakaszában jelentkező teológiai nézetek elemzése állt, különös tekintettel Zwingli nézeteire. Amikor 1938 végén Révész Imre professzort püspöknek választották meg, aki mint

egyetemi tanár fizetés nélküli szabadságot kért, akkor a folyó tanév második félévétől, 1939. febr. 1-től Erdős Károly professzor mellett Soós Bélát mint magántanárt kérték fel helyettesként az egyháztörténet tanszék ellátására és az Egyháztörténelmi szeminárium igazgatására. Amikor Révész Imre 1942. jan. 31-ével lemondott a professzorságról, akkor a meghirdetett tanszékre a kar és az egyetemi tanács egyhangúan Soós Bélát jelölte első helyen, akit 1942. jún. 30-án ki is nevezett a kormányzó. Az 1944–45-ös tanévre a hittud. kar Soós Bélát választotta dékánná. Dékáni teendőit azonban súlyos betegsége miatt csak a tanév első szemeszterében tudta ellátni.

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a debreceni Csokonai Kör és a debreceni Tisza István Tud. Társaság rendes tagja (1941–1945)

Szerkesztőségi tagság: Protestáns Tanügyi Szemle szerkesztője (1931–33)

Közzétett társaság, szerep: az Orsz. Református Tanáregyesület választmányi tagja (1931–1945)

Egyházi tisztségek: Debreceni ref. tanítónőképző intézet igazgatótanács tagja (1933–)

Irodalom:

KÁLLAY Kálmán (1945): In memoriam Soós Béla. *Egyháztörténet*, III. évf. 152–153.

Soós Béla (1896–1945) – nekrológ. *Theol. Szle.*, 1947. Nyári körlevél 95.

TÓTH ENDRE

ref. lelkész, teológus, egyháztörténész

(ref., Hajdúszoboszló, 1899. december 7. – Debrecen, 1970. november 15., a Debreceni Köztemetőben nyugszik.)

Apja: Tóth Lajos (ref., Túrkeve, 1872. november 26. – Soponya, Fejér m., 1945). A középiskola alsó osztályait a kisújszállási ref. gimn.-ban végezte, majd a debreceni kollégiumi tanítóképzőben tanult (1887–1891). Ezután a hajdúszoboszlói ref. gyülekezetben lett segédkántor, orgonista, 1901-től kántor. Az egyházi szolgálat mellett éneket tanított az elemi iskolában, ének-zenét a polgári iskolában. Megszervezte és karnagyként vezette a Hajdúszoboszlói Dalegyletet. 1905-ben Kolozsvárott megszerezte a középiskolai ének-zenetanári oklevelet. 1911-ben a pápai ref. főiskola hét pályázó közül őt választotta a meghirdetett ének- és zenetanári állásra. A tanítás mellett gyermekórust,

vegyeskart és vonószzenekart szervezett, zenét is szerzett. 1936-ban ment nyugdíjba. Irma lányának családjával együtt tragikus körülmények között vesztette életét az orosz megszállás kezdetén. Testvérei: 1. Tóth Imre (ref., Túrkeve, 1881. okt. –), túrkevei iparos, 2. Tóth Károly (ref.) túrkevei iparos, 3. Tóth Eszter (ref., Túrkeve, 1885. máj. –), férje Matyi András szélmalomtulajdonos Túrkevéen.

Apai nagyapja: Tóth Sándor, kisbirtokos földműves, majd gyümölcskereskedő. Lovas szekérrel járták a környékbeli piacokat.

Apai nagyanyja: Nemes Eszter (ref., Túrkeve, 1847. aug. –), akinek testvére Nemes Balázs (ref., Túrkeve, 1844. febr. –) fúrtai (Bihar m.) tanító volt. Ő vette magához két éves korában unokaöccsét, Tóth Lajost és segítette, hogy a kisújszállási ref. gimn.-ban tanulhasson.

Apai dédapa I.: Tóth Sándor

Apai dédapa II.: Nemes Balázs (ref., Túrkeve, 1809. jan. –)

Apai dédanya II.: Herczeg Erzsébet

Anyja: Bíró Erzsébet, (Derecske, 1877. jún. 19. –), házasságkötés: Derecske, 1894 nov. 1.; Mindegyik lánytestvére (Gizella, Margit, Matild, Mária) lelkészhez vagy tanítóhoz ment feleségül. Két fiú testvére közül Barna fiatalon elhunyt, Sándor pedig könyvelő lett.

Anyai nagyapja: Bíró Antal református lelkész Derecskén 1874–1905 között

Anyai nagyanyja: Körösi Erzsébet (ref., Taktaharkány, Zemplén m., 1850. dec. –)

Anyai dédapa II.: Körösi István taktaharkányi ref. lelkész (1846–1881), alsószemp-léni esperes

Anyai dédanya II.: Bodor Terézia

Testvére(i): 1. Tóth Erzsébet (ref., Hajdúszoboszló, 1895. nov. 8. – Hajdúszoboszló, 1895 dec. 18.); 2. Tóth Béla (ref., Hajdúszoboszló, 1896. okt. 31. – Hajdúszoboszló, 1897. aug. 20.); 3. Tóth Sándor (ref. Hajdúszoboszló, 1898. márc. 17. – 1970. nov.-ben még élt), Hajdúszoboszlón végezte el a polgári iskolát, majd Pápán a tanítóképzőben szerzett oklevelet, Zádor (Somogy m.) községben volt ref. kántortanító; 4. Tóth Lajos (ref., Hajdúszoboszló, 1901. aug. 5. – Hajdúszoboszló, 1901 aug. 10.); 5. dr. Tóth Lajos (ref., Hajdúszoboszló, 1902. szept. 5. – Debrecen, 1990. nov. 12.), a pápai ref. koll. gimnáziumában érettségizett, a bp.-i tud. egyetemen matematika-fizika szakon végzett, Eötvös-kollégista volt. A debreceni tud. egy. Orvosi-Fizikai Intézetében lett tanársegéd, majd adjunktus (1924–1935). 1935-től 1950-ig gimn.-i tanár, szakfelügyelő Debrecenben. 1950-től 1968-ig a Debreceni Orvostudományi Egyetem Orvosi-Fizikai Int. igazgatója, 1953-tól tanszékvezető egyet. tanár; 6. Tóth Ilona (ref., Hajdúszoboszló, 1904. márc. 1. – Bp., 1988. ápr. 28.) Pápán a Ref. Nőnevelő Intézetben szerzett tanítónői diplomát, 1942-ig Tápió községben tanított. Férjével, Máté János tanítóval ezután Rákospalotára kerültek;

7. Tóth Erzsébet (ref., Hajdúszoboszló, 1905. júl. 22. – Hajdúszoboszló, 1906. ápr. 24.); 8. Tóth Irma (ref., Hajdúszoboszló, 1907 – Soponya, 1945), férje 1933. dec. 7-től Lányi Jenő (ref., Bori, Hont m., 1906 – Soponya, 1945), soponyai ref. lelkész. Hároméves kisfiukkal együtt tragikus körülmények között veszítették életüket az orosz megszállás kezdetén; 9. Tóth Vilma (ref., Hajdúszoboszló, 1909. márc. 7. – 1909. nov. 6.); 10. Tóth Erzsébet (ref., Hajdúszoboszló, 1910 –), tanítónőnek készült, de korán meghalt; 11. csak néhány óráig élt; 12. Tóth Béla (ref., Pápa, 1912. nov. 7. – néhány hónapos korában meghalt); 13. Tóth Mária (ref., Pápa, 1912. nov. 7. – néhány hónapos korában meghalt); 14. Tóth Kálmán (ref., Pápa, 1917. júl. 16. –), a pápai kollégium gimnáziumában és teológiai akadémiáján tanult. Két évet töltött az utrechti egyetemen, 1941-től zánkai (Zala m.), később nyáradi (Veszprém m.) ref. lelkész. 1943-ban teológiai magántanári vizsgát tett Pápán. 1952-ig a pápai teológia tanára, 1957-től pedig a bp.-i ref. teológiai akad. ösztöndíjas tanszékének professzora 1995-ig, zsinati tag. 1942-től felesége Kerecsényi Vilma (ref., Körmend, 1919 –) tanítónő, Kerecsényi József, körmendi jegyző leánya.
- Felesége:* Pitze Ilona (ref., Zalaölvő, 1908. máj. 19. –), házasságkötés: 1928. jún. 23., Pápa. Apja Pitze Gusztáv (evang., Igló, 1873. aug. 13. –), aki 1908–1919: Zalaölvőn MÁV-állomáselöljáróként szolgált s Pitze János iglói vargamester és Fábry Júlia fia volt. Pitze Ilona anyja Szakolcai Péntek Ilona (evang., Böny, 1872 – Debrecen, 1953). Testvére Szakolcai (korábban Pitze) Gusztáv [ref., Zalaölvő, 1911 – a kárpátaljai Szolyva (Bereg m.) orosz hadifogoly táborában hunyt el 1945-ben]. 1931–1934: a debreceni tud. egy. Orvosi Fizikai Intézetének díjtalan gyakornoka volt, később a beregszászi áll. gimn. tanára.
- Gyermeke(i):* 1. Tóth Ilona (ref., Pápa, 1929. szept. 7. –) történelem-művészettörténet szakos középiskolai tanár a debreceni Tóth Árpád Gimn.-ban, férje dr. Kertész Andor (Gyula, 1929. febr. 19. – Budapest, 1974. ápr. 3.), matematikus, egyetemi tanár a debreceni tud. egyetemen. Fiuk: Kertész András (1956. márc. 8. –), nyelvész, tudományfilozófus, tanszékvezető egyetemi tanár a debreceni tud. egyetemen, az MTA tagja (2001); 2. Tóth Gabriella (ref., Pápa, 1932. jan. 21. –) magyar-angol szakos középiskolai tanár a debreceni Tóth Árpád Gimn.-ban, majd a debreceni ref. koll. gimnáziumában; 3. dr. Tóth István (ref., Pápa, 1944. máj. 15. – Pécs, 2006. aug. 10.), történész, a pécsi tud. egyetem docense, ókori vallástörténettel, Pannónia és Dacia történetével, valamint római epigráfiával foglalkozott, felesége: Fekete Mária régész.
- Középiskola:* hajdúszoboszlói áll. polgári fiúiskola, I. oszt., 1910–1911; pápai ref. koll. gimn., II–II. oszt., 1911–1918; érettségi uott., 1918. ápr. 26.
- Felsőfokú tanulmányok Mo.-n:* pápai ref. koll. teológiai akad., 1918–1921

Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak: Utrechti egyetem, 1921–1923. szept.; Bécsi M.

Tört. Int., 1926. dec. 15. – 1927. jan. 15.

Oklevél: I. lelkészképesítő vizsga, Pápa, 1923. szept.; II. lelkészképesítő vizsga, Pápa, 1924. szept. 4.

Nyelvismeret: német, holland, latin, görög, héber

Tudományos fokozatok: pápai teológiai akad. magántanára, egyháztörténet szakcsoportból: 1927. ápr. 19.; debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor: 1927. máj. 14.; debreceni tud. egy., hittud. kar, magántanára, magyar protestáns egyháztörténet: 1942. máj. 6.

Nyilvános rendes egy. tanár: debreceni tud. egy., hittud. kar, 1947. máj. 19.–1950. aug. 31., egyháztörténelem

Egyetemi tisztségek: debreceni tud. egy., hittud. kar, dékán: 1948/49; prodeán: 1949/50

Életút: Apja kisbirtokos családból származó tanító volt, aki a hajdúszoboszlói segédkantorságból indulva megszerezte a zenetanári oklevelet, és a pápai ref. főiskola zenetanára lett. Anyja többgenerációs ref. lelkészi családban született. Szülei tizenöt gyermeke közül Tóth Endre volt a negyedik, a felnőttkort megelőző hét közül pedig a második. A középiskolát még a hajdúszoboszlói polgáriban kezdte, majd 1911 szeptemberétől a pápai kollégium gimnáziumának tanulója volt. Nyolcadikos gimnazistaként 1917 októberében behívták katonának, de tüdőcsúcshurútja miatt nem került ki a harctérre. A 31. honv. gyalogezred önkénteseként érettségizett 1918 áprilisában. A pápai ref. teológiai akadémiára iratkozott be. Három év elvégzése után az 1761-ben létesített Stipendium Bernardium hároméves ösztöndíjával 1921-ben került ki az Utrechti Egyetemre. Itt J. A. Cramer (1864–1952) professzor vezetésével főleg egyháztörténeti tanulmányokat folytatott. Pártfogásába vette volt pápai tanára, a későbbi dunántúli püspök, Antal Géza is (1866–1934), a Magyar–Holland Társaság alapítója, akinek holland felesége volt, s ezekben az években, 1919-től huzamosan holland levéltárakban kutatott. Antal Géza magyar–holland kapcsolatok történetén dolgozott, a németalföldi bécsi követ 1670 és 1688 közötti követjelentéseinek publikálását készítette elő. Szorgalmas tanítványát, Tóth Endrét bevonta a Hágai Birodalmi Levéltárban és a Rotterdami Levéltárban végzett kutatásaiba s bevezette a levéltári munka módszertanába. Tóth Endre már ekkor sok anyagot gyűjtött a holland–magyar kapcsolatokról. Tanúja és segítője volt a magyar gyerekek hollandiai gyermeküldötetési akciójának. 1923 szeptemberében hazatérve Pápán letette az első lelkészképesítő vizsgát. Egészségi állapota miatt a harmadik ösztöndíjas évre már nem ment ki Hollandiába. Püspöke az 1923–24-es tanévre a Pápához közeli Kaposvárra osztotta be hitoktátónak. 1924. szept. 4-én letette a második lelkészképesítő vizsgát, s 28-án a néhány napja püspökké választott Antal Géza

résztvételével a pápai főiskola igazgatótanácsa megválasztotta egy évre a teológiai akadémia egyháztörténeti tanszékére „lectori”, óraadói minőségben. A megbízást egy-egy évre még kétszer hosszabbították meg. A hároméves próbaidő végén 1927 áprilisában Tóth Endre Pápán akadémiai magántanári vizsgát tett, s A pápai ref. egyházmegye története I. rész Gyülekezetek és lelkészek című sokoldalú forrásfeltáráson alapuló dolgozatával egyháztörténeti szakcsoportból habilitálták. (Elkészítette a mű folytatásaként az egyházmegyében szolgált több mint 600 lelkipásztor életrajzát is, de ennek a kiadására nem talált támogatót.) Ugyanezen a tavaszon doktorált a debreceni tud. egy. hittud. karán. Disszertációjában (Hamel Bruininx a soproni országgyűlésen, Debrecen, 1926) hollandiai és bécsi levéltári kutatásait felhasználva H. Bruininx (1616–1691) bécsi holland követ (1669–1690) követjelentéseit, a rendekkel és a hatóságokkal folytatott levelezését feldolgozva tárta fel, hogy a holland követ milyen szerepet játszott az 1681-es soproni országgyűlés két törvénycikkének megalkotásában és a gályarab prédikátorok hazatérésének engedélyezésében. Ennek alapján Tóth Endre 1927. máj. 14-én magna cum laude minősítéssel lett a teológia doktora egyháztörténet szakcsoportból. A dunántúli egyházkerület július 20-án Antal Géza püspök javaslatára pályázatot hirdetett a pápai akadémia két üresedésben lévő tanszékének betöltésére. Az egyháztörténet tanszékére egyedül Tóth Endre adta be pályázatát, akit az egyházkerületi közgyűlés 1927. szept. 25-én meg is választott az egyháztörténet akadémiai rendes tanárának. Egy ideig a dogmatika tanszéken is helyettesített. Később, 1931 szeptemberében a gyakorlati teológia nyilvános rendes tanárává választották, de ezzel párhuzamosan helyettesként ezután is ellátta az egyháztörténeti tanszéket is. A gyakorlati teológia köréből is megjelent ugyan több dolgozata (A református prédikáció, Bp., 1935; A református lelkipásztor munkája a gyülekezetben, Pápa, 1938), de tudományos munkájának súlypontjában az egyháztörténet maradt. Ennek bázisát mindvégig a gondos és aprólékos levéltári kutatómunka adta. Már teológus korában résztvett a Komáromból átmenekített egyházkerületi levéltár rendezésében. Bár később nem lett az egyházkerület hivatalos levéltárosa, mert a szabályrendelet szerint ezt a tisztet mindig a püspöki titkár töltötte be, mégis a kerületi közgyűlés már az 1927. szept. 25-iki ülésén őt bízta meg a levéltár régi anyagának rendezésével és kutatásával. Ezt a feladatot pápai működése idején mindvégig, 1947-ig ellátta. A kerületi levéltárba Tóth Endrének több egyházmegye anyagát is sikerült begyűjtenie és rendeznie. 1939-ben a Dunántúli Református Egyházkerület levéltára című munkájában megírta a levéltár történetét, s ismertette annak anyagát és kialakított rendszerét. Az intenzív levéltári munka fedezetével születtek legjobb egyháztörténeti munkái. Megírta a rendkívüli karakterű professzor, a pápai iskolát az

adászteveli száműzetés után egyházkerületi anyaiskolává, főiskolává fejlesztő Márton István élettörténetét (Mándi Márton István élete, Pápa, 1931). A fiatalkori pápai egyházmegye-történet után megírta a belsősomogyi egyházmegye gyülekezeteinek drámai küzdelmeit a Carolina Resolútiótól a Türeلمي Rendeletig (A Belsősomogyi Ref. Egyházmegye Mária Terézia korában, Kaposvár, 1940). Megalkotta az egyik legérdekesebb egyházközség történetét (A pápai ref. egyház története, Pápa, 1941). Fontos előmunkákat végzett a pátens megírandó monográfiájához (A pátens története a Dunántúli Ref. Egyházkerületben, Debrecen, 1940). A tudományos munka és a lelkiismeretes tanári tevékenység mellett Tóth Endre sok egyéb feladatvállalással vett részt a dunántúli reformátusság életében. Két évig társszerkesztője volt a Pápai Kollégiumi Lapoknak (1926–1928). Teológus korától részt vett a belmissziói mozgalmakban, az ifjúsági szervezetek, a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület és a Soli Deo Gloria tevékenységében. Utóbbinál sokáig a senior osztály tagja volt. Előadásokat tartott, cikkeket írt, kiadványokat terjesztett. Titkára volt a külmissziói munkát végző Magyar Evangéliumi Missziói Szövetség pápai csoportjának (1925–1937). 1930-tól évekig tanár-elnöke volt az Önképzőkörnek. 1933-tól a főiskola főigazgatója lett (1933–1935). 1934-ben az A. Kuyper (1837–1920) holland teológus irányát követő Sebestyén Jenő (1884–1950) a történeti kálvinizmus magyarországi vezéralakja főmunkatársnak hívta meg Magyar Kálvinizmus című folyóiratához. A meghívás és a munkaközösség vállalása jelezte, hogy Tóth Endre ehhez a hitvallásokon nyugvó, történetileg kiformált kálvinista világnézethez érezte magát közel, amely szerint a hitvallások etikai konzekvenciáit az emberi élet minden területén érvényesíteni kell, az egyéni életviteltől a politikáig. 1935 őszén az egyházkerület missziói előadójává választották. Ezen a réven lett először tagja egy országos testületnek, az egyetemes konvent szórvány- és tanyagondozó missziói albizottságának (1936–1940), valamint vallásoktatási szakbizottságának (1936–1947). Cikkeket írt a Belmissziói Útmutatóba, körleveleket szerkesztett, programokat írt vallásos estekre, ígét hirdetett ünnepi alkalmakon, s előadásokat tartott a csendesnapokon és a lelkészértekezleteken. 1937 márciusától szerkesztette az Élet Útja című vallásos egyházkerületi lapot és melléklapját, A gyermekélet útját. A megfeszített munka miatt beteg lett, s nem vállalta, hogy továbbra is két tanszéket lásson el. 1938. május 12-én lemondott a gyakorlati teológiai tanszékről, s az egyházkerület visszahelyezte az egyháztörténeti tanszékre. Az ezt követő években született több fontos – részben már említett – egyháztörténeti monográfiája. 1939-ben presbiter lett a pápai egyházközségben, tanácsbíró a pápai egyházmegyében, év végén jegyző az egyházkerületben s pótképviselő a zsinaton. A következő évben a konventen tagja lett a külügyi

biz. hollandiai albizottságának, a levéltári bizottságnak s póttagja a tan-
könyvbizottságnak. Amikor Révész Imrét, a debreceni tud. egy. hittud.
karának egyháztörténet-professzorát 1938-ban püspökké választották s ezért
az egyetemi tanárságból szabadságoltatta magát, akkor Tóth Endre 1939
végén elhatározta, hogy Debrecenben elindítja egyetemi magántanári habi-
litációját. Megvárva A Belsősomogyi Ref. Egyházmegye Mária Terézia
korában című munkájának megjelenését, ezt mellékelve 1941 márciusában
nyújtotta be habilitációs kérelmét. A dolgozatot az 1941–42-es év dékánja,
Erdős Károly és a tanszékhelyettesítő Soós Béla egyetemi magántanár kapta
meg bírálatra. A bírálók véleményes jelentésüket csak 1942. február 16-án,
ill. 17-én nyújtották be a karhoz. Elismerték a jelölt gondos, szorgalmas
gyűjtőmunkáját, pontos, precíz, adatokon alapuló tárgyilagos leírásait, tehet-
séges elbeszélését, de hiányolták a szélesebb összefüggések kimutatását.
A nagy elméletek nélküli, gyűjtő és elbeszélő történész szorgalmas és tehet-
séges típusához sorolták. A szóbeli kollokvium alól felmentették. A próba-
előadást 1942. márc. 10-én Egyházi történetírás a dunántúli ref. egyházkerü-
letben címmel tartotta meg. Az egyetem magántanárrá habilitálta, amit
a minisztérium is megerősített (1942. máj. 6.). A Révész Imre 1942. jan. 16-i
lemondásával megüresedett debreceni egyháztörténeti tanszékre kiírt pályá-
zaton azonban így még nem tudott részt venni. 1942 júniusától átvette
s 1944-ig ellátta Pápán a főiskolai köztartás és élelmezés felügyeletét. A kol-
légium századok óta gyakorolta a tehetségmentésnek ezt a formáját, hogy
a szegény, de tehetséges, kiváló előmenetelű tanulókat teljesen vagy félig
ingyenesen látták el. A háborús viszonyok között az élelmezés megszerve-
zése igen felelősségteljes munka volt. 1943 májusában Győry Elemér püspök
akarata ellenére az egyházközségek egyházkerületi főjegyzővé választották
Tóth Endrét (572-ből 302 szavazattal). A püspök helyetteseként ő tartotta
kézben az egyházkerületi adminisztrációt. A háború után, mint a kerületi
tanügynek a felelőse, nagy erőfeszítéseket tett a szétzilált dunántúli ref. isko-
larendszer, a kifosztott, feldúlt pápai kollégium reorganizációjáért. 1946-ban
a főjegyzőség mellé egyházkerületi tanácsbíróvá is megválasztották. Közben
azonban az 1942-ben kinevezett Soós Béla 1945-ös halálával ismét megüre-
sedett a debreceni hittud. kar egyháztörténeti katedrája. Az 1946 márciusi
határidővel kiírt első pályázaton többekkel együtt Tóth Endre is részt vett.
A jelölést előkészítő bizottság előadói tisztét Révész Imre látta el, aki egyér-
telműen minden pályázó fölé emelte Tóth Endrét, nagy elismeréssel
sorolva fel legjelentősebb munkáit. A pályázatot azonban nem követte
kinevezés. Ezután Révész Imre a püspöki hivatallal járó teendőire hivatkozva
bejelentette, hogy az 1945–1946-os tanév végétől nem tudja ellátni a tanszék
helyettesítést, s a további tanszéketöltő eljárásban sem vállal szerepet.

A kultuszminiszter új pályázat kiírására szólította fel a kart. Az új pályázatra, amely 1946. okt. 15-én jelent meg, a nov. 12-i határidőre kilencen jelentkeztek. Az előkészítő bizottság referense, Erdős Károly sorra értékelve a pályázatokat, Tóth Endrével kapcsolatban megismételte Révész elismerését, miszerint legrégebbi állandó munkása a magyar ref. egyháztörténelemnek, s munkássága tartamban, mennyiségben, minőségben és értékben kiváló. Erdős ugyanakkor saját jelöltjét, a fiatal Bodonhelyi Józsefet vele együtt sorolta az első helyre. A tanári kar két táborra szakadását mutatta, hogy a december 7-i kari ülésen titkos szavazással Tóth Endrét végül csak a második helyen jelölték. 1947. ápr. 22-én újabb határozattal szorgalmazták, hogy a miniszter a kari javaslatnak megfelelő előterjesztést tegyen a köztársasági elnöknek. Czeglédy Sándor dékánnak a kultuszállamtitkárral folytatott egyezkedésén végül abban állapodtak meg, hogy a magyar ref. egyháztörténelem első számú szakemberének, Révész Imrének a véleményét fogadják el, s így a köztársasági elnök 1947. máj. 19-én, élve a szabályzat által adott lehetőséggel, a második helyen jelölt Tóth Endrét nevezte ki a debreceni hittud. kar. egyháztörténeti tanszéke nyilvános rendes tanárának. Ezt a pozíciót, csakúgy mint az Egyháztörténelmi Szeminárium igazgatóságát 1950. aug. 31-ig töltötte be, amikor törvényerejű rendelettel a hittud. kart leválasztották a tudományegyetemről. Tóth Endre az ekkor megalakult Tiszántúli Ref. Egyházkerület Debreceni Ref. Teológiai Akadémiájának lett jogfolytonosan az egyháztörténet professzora egészen 1970-es haláláig. A fakultás leválasztásának előzménye volt, hogy már 1949 tavaszán elkezdődött a kar kiköltöztetése az egyetem központi épületéből. Az ezzel kapcsolatos tárgyalások, egyeztetések, az átalakítások szervezési munkái nagyrészt Tóth Endrére, az 1948-49-es tanév dékánjára s az 1949-50-es tanév prodekáánjára hárultak. A kollégium kebelébe visszatért teológiai akadémiának pedig szintén Tóth Endre lett az első dékánja. Ezt az adott történelmi körülmények között rendkívül sok nehézséggel járó tisztelet 1958-ig látta el. 1955 és 1958 között kollégiumi főigazgató is volt. Tóth Endrét Debrecenbe kerülve is megválasztották több közegyházi tisztségre. Zsinati tagsága folyamatos volt. 1951-től tagja volt néhány zsinati bizottságnak. 1955-től konventi képviselő is lett. A Tiszavidéki Egyházkerület vezetésében 1953 és 1958 között vett részt, mint az elnökségi tanács tagja. 1958-tól Bartha Tibor (1912–1995) püspöksége idején az idősödő Tóth Endre már csak az egyházkerületi Sajtó- és Ökumenikus Biz.-ban vett részt. Még 1954 és 1959 között tagja volt az egyház hivatalos lapja, a Református Egyház szerkesztőbizottságának. Vidékről a szerkesztő munkában igazán aktívan nem tudott részt venni, de számos egyháztörténeti témájú cikket, megemlékezést írt a lapba. Debreceni korszakának történeti munkálkodását egyébként nagy összefoglaló művek keretezik. 1949-ben jelent meg Révész

Imre előszavával A magyar református egyház története című munka. Ebbe Tóth Endre írta Az ellenreformáció győzelme (1608–1715) és Az elnyomás kora (1715–1789) című fejezeteket. Pályája végén pedig a magyar református egyház két fundamentális hitvallási iratának a magyarországi történetét feldolgozó tanulmánykötetekbe készített egy-egy átfogó írást: a *Studia et Acta Ecclesiastica* sorozat 1965-ben megjelent I. kötetébe a Heidelbergi Káté a magyar református gyülekezetekben és az iskolákban címmel, a sorozat 1967-ben kiadott II. kötetébe pedig A Második Helvét Hitvallás története Magyarországon címmel írt nagyívű tanulmányt. Közben kiadott egy hiánypótló akadémiai jegyzetet (Részletek a XX. századi egyháztörténelemből, Debrecen, 1960), s a rá jellemző megbízható feltáró munkával foglalkozott új egyházkerülete történetével is (A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak rendje 1762-től, Debrecen, 1964). Írt két fontos portrét. Kis Ferencről, a debreceni egyetem első rektoráról, a belmissziói mozgalom munkásáról, a Szeretetszövetség alapítójáról elmondott előadása a Szeretetszövetség utolsó, 1949-ben kijött Segítsetek című naptárában jelent meg. A Jánosi Zoltán debreceni lelkészről készített tanulmányt felkérésre írta 1959-ben az Egyháztörténet című folyóiratba, amelynek maga is szerkesztőbizottsági tagja volt. A radikális demokrata meggyőződésű, az Isten országát a földön is kereső, politikailag is aktív, az 1918. októberi forradalom után belügyi államtitkárságot is vállaló Jánosi összetett személyiségét finom empátiával, hiteles pontossággal rajzolta meg. Tóth Endrének számos kéziratban maradt munkája közül halála után 1986-ban és 1989-ben jelent meg Debreceni Ember Pálról, az adatszerűségben, hitelességben s ugyanakkor elkötelezettségben mintaadó első rendszeres magyar református egyháztörténésről írott munkája a Ráday Gyűjtemény Évkönyvében.

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a M. Prot. Irodalmi Társaság vál. tagja

Szerkesztőségi tagság: Pápai Kollégiumi Lapok szerk. (1926–1928); Magyar Kálvinizmus főmunkatárs (1934–1938); Élet Útja, a dunántúli egyházkerület havi lapja és A gyermekélet útja melléklap felelős szerk. (1937. márc. 14. – 1939. aug.); Keresztyén Család szerk. biz. tag (1939. aug. –); Theológiai Szemle főmunkatárs (1941–1944); Egyháztörténet szerk. biz. tag (1958–1959); Református Egyház szerk. biz. tag (1954. júl. 15. – 1959. febr. 1.)

Közéleti társaság, szerep: Magyar Evangéliumi Missziói Szövetség pápai csoport titkára (1925–1937);

Egyházi tisztségek: pápai ref. egyház presbitere (1939–); a pápai egyházmegye tanácsbírója (1939–1943); a Dunántúli Egyházkerületi Lelkészképesítő Vizsgálati Biz. (1928–1947) és a Teológiai magántanárképesítő biz. (1928–1947) tagja; Főiskolai Jubileumrendező Biz. (1929–1931), Egyházkerületi Tanács (1933–), Főiskolai Igazgatótanács (1933–), Lelkeszi Továbbképzés Központi

Biz. (1936–), Fő- és középiskolai Tanügyi Biz. (1936–1942), Nyugdíjbiz. (1946–1947) tagja; a Kerületi Lelkészértekezlet jegyzője (1936–), a Vallásoktatási Szakbiz. előadója (1936–1947); egyházkerületi missziói előadó (1935–1940. jan. 1.), egyházkerületi jegyző (1939. dec. 22. – 1943), egyházkerületi főjegyző (1943. máj. 5. – 1947. júl. 15.), egyházkerületi tanácsbíró (1946–1947); Tiszavidéki Egyházkerületi Tanács (1953–1958), az Egyházkerületi Elnökségi Tanács (1953–1958) és a Sajtó- és Ökumenikus Biz. (1968) tagja; a Debreceni Ref. Teológiai Akad. dékánja (1950–1958), Debreceni kollégiumi főigazgató (1955. ápr. 10. – 1958); az Egyetemes Konvent Missziói Biz. Szórvány- és tanyagondozó albiz. (1936–1940), Vallásoktatási Szakbiz. (1936–1947), a Külföldi Biz. Hollandiai Albiz. (1940–) és a levéltárügyi biz. tagja, a Tankönyvbiz. póttagja (1940–1947); dunántúli konventi pótképviselő (1940–1942); Tiszavidéki Egyházkerület konventi képviselője (1955–), Konventi póttag (1958–); zsinati pótképviselő (1939–1946), zsinati rendes tag (1946–1970); a zsinati Egyházalkotmányi Biz. (1951–) és az Oktatási és Nevelési Biz. (1951–) tagja, a zsinati Lelkészképesítő Biz. debreceni előadója (1953–1958)

Irodalom:

- BARÁTH Béla Levente (2000): Tóth Endre egyháztörténeti jegyzetei. In: ZSENGELLÉR József (szerk.): Pápa és Debrecen: Emlékkönyv Dr. Tóth Endre egyháztörténész professzor születésének 100. évfordulójára. Pápai Református Teológiai Akadémia (PRTA), *Acta Theologica Papensia*; 4. 65–72. Pápa.
- CSOHÁNY János (1971): Dr. Tóth Endre (1899–1970). *Ref. Egyház*, 1971. 51–54.
- CSOHÁNY János (1989): A tanúságtevő történetíró. Dr. Tóth Endre professzorra emlékezünk. *Ref. Egyház*, 1989. 149–150.
- CSOHÁNY János (1989): Tóth Endre élete és működése. In: BARCZA József (szerk.): *Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára*. Debrecen. 131–143.
- FEJES Sándor (1971): Az élet szolgálatában. *Theol. Szle.*, 1971. 49–51.
- FEKETE Károly (2000): Tóth Endre a gyakorlati teológus. *Ref. Egyház*, 2000/3. 64–66.
- HÖRCSIK Richárd (2000): Tóth Endre történetírói munkásságának helye a magyar történettudományban. *Ref. Egyház*, 2000. 86–89.
- KOCSIS Elemér (1970): Dr. Tóth Endre emlékezete (1899–1970). *Ref. Lapja*, 1970. dec. 6., 49. sz. 11.
- KOCSIS Elemér – SZABÓ László Ambrus (1988): A Debreceni Református Teológiai Akadémia megalakulása és működése a Kollégiumban. In: BARCZA György: *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest. 307–324.
- PATAKY László (1991): Megemlékezés Tóth Endre életéről. *Pápai Református Kollégium Évkönyve*, 1991/95.
- PÓTOR Imre (2000): Tóth Endre, az egyházépítő professzor: különös tekintettel dunántúli szolgálataira. *Pápai Eperfa Könyvek 1.*, Pápai Református Teológiai Akadémia.
- SZABÓ Előd (2000): Száz éve született Tóth Endre. *Ref. Egyház*, 2000. 17–19.

ZSENGELLÉR József (szerk.) (2000): Pápa és Debrecen. Emlékkönyv dr. Tóth Endre egyháztörténész professzor születésének 100. évfordulóján. *Acta theologica Papensia* 4., Pápa.

TÖRÖK ISTVÁN

ref. lelkész, teológus

(ref., Tiszaeszlár, Szabolcs m., 1904. dec. 1. – Debrecen, 1996. ápr. 11., a pápai Alsóvárosi Temetőben nyugszik.)

Nemesség: Az apai dédapa nemességét Bihar m. 1823-ban igazolta.

Apja: Török Vince (ref., Margitta, Bihar megye, 1875. aug. 22. – Karcag, 1963. dec. 18.), 4-4 évet tanult a debreceni városi és a körmöcbányai állami reáliskolában, majd a debreceni ref. teológiát végezte el. Hajdúböszörményi segédlelkészség után tiszaeszlári (1903–1909), később karcagi ref. lelkész (1909–1950) volt, hevesnagykunsági egyházmegyei tanácsbíró, zsinati tag (1928–), a karcagi elemi iskolai iskolaszék, a gimnáziumi igazgatótanács, a Stefánia Gyermekvédő Egyesület és a Központi Hangya Szövetkezet elnöke, Széchenyi Társaskör társelnöke. Konfirmációi kátéja 1910-től öt kiadást ért meg. 1945 elején rövid ideig a Polgári Demokrata Párt tagja.

Apai nagyapja: nemes Török István (ref., Margitta, 1846. okt. 26. – 1913), jó módú tímármester, a magyar tímár céh vezetője (céhmester), szép szőlővel, nagy házzal, később Margitta főbírája, a helyi ref. egyház gondnoka

Apai nagyanyja: nemes Fiók Ágnes (ref., Nagykároly, Szatmár m., 1855. máj. 27. – 1877), házasságkötés: Nagykároly, 1873. ápr. 7.; testvére Fiók Károly (ref., Nagykároly, 1857 – Debrecen, 1915), a debreceni kollégium bölcsészeti akadémiajának klasszika-filológia professzora (1907–1914), a szanszkrit és az óperzsa nyelv tudósa

Apai dédapa I.: nemes Török Gábor (ref., Piskolt, Bihar m., 1802. márc. 21. –), módos csizmadiamester

Apai dédanya I.: Kováts Zsuzsanna (ref., 1807. febr. 20. –), házasságkötés: 1824. febr. 3.

Apai dédapa II.: Fiók József (ref.), varga Nagykárolyban

Apai dédanya II.: Tóth Zsuzsanna (ref.)

Anyja: G. Szabó Vilma Mária (ref., Hajdúböszörmény, 1877. márc. 17. – 1944. szept. 28.), házasságkötés: Hajdúböszörmény, 1903. szept. 28.; (négyen voltak testvérek).

- Anyai nagyapja:* G(ulyás) Szabó Gábor (ref., Hajdúböszörmény, 1844. ápr. 29. – Hajdúböszörmény, 1906. jún. 24.), Debrecenben érettségizett s 3 évig jogot is hallgatott, majd Hajdúböszörményben gazdálkodott, törvényszéki írnok, később helyi szövetkezeti főkönyvelő volt.
- Anyai nagyanyja:* U. Szabó Mária (ref., Hajdúböszörmény, 1854. máj. 12. – Hajdúböszörmény, 1930. nov. 1.), házasságkötés: Hajdúböszörmény, 1873. máj. 1. Férje halála után 60 kat. holdon gazdálkodott.
- Anyai dédapa I.:* nemes G. Szabó Mihály (ref., Hajdúböszörmény –) szántóvető/földművelő (a családnak 1629-es nemesi címeres levele volt).
- Anyai dédanya I.:* Csöregyh Tóth Sára (ref., Tiszafeüred –)
- Anyai dédapa II.:* nemes U(jvárosi) Szabó Sándor (ref., Hajdúböszörmény –), vagonos, tekintélyes, többszáz holdas birtokos
- Anyai dédanya II.:* Fazekas Julianna (ref., Hajdúböszörmény, 1828. máj. 24. – Hajdúböszörmény, 1908. jan. 30.)
- Testvére(i):* 1. Török Vince Gábor (ref., Tiszaeszlár, 1907. júl. 19. – 1927. márc. 7.), matematika szakon egyetemi hallgató; 2. Török Vilma Mária (ref., Tiszaeszlár, 1908. okt. 8. – 1977. máj. 31.), 1935-től férje Csinády Gerő (ref., Nyárádszereda, Maros-Torda m., 1902. márc. 6. – Debrecen, 1970. márc. 30.), földrajz-természettan szakos középiskolai tanár (Mezőtúr, Szeghalom, Karcag, Debrecen), majd 1951–1963 között a debreceni egyetem Földrajzi Intézetének docense; 3. Török Ida Irén (ref., Karcag, 1916. jún. 10. – Sarkadkeresztúr 1981 jún. 4.), tanítónő, majd földrajz-biológia és rajztanár, férje Vilmányi Sándor (ref., 1916–1996) karcagi vallásoktató, majd bucsatelepi (Békés m.) ref. lelkész; 4. Török Ede Elek (ref., Karcag, 1919. márc. 31. –), előbb medgyesegyházi, aztán geszti (Bihar m.) (1966–1980), később okányi (1980–1994) rubindiplomás ref. lelkész, felesége Vas Klára tanítónő (ref., Budapest, 1923. máj. 7. –)
- Felesége:* Pongrácz Etelka Ilona (ref., Pápa, 1915. júl. 26. – 1989. ápr. 14.), magyar-német tanárszakos hallgatóként kötött házasságot 1936. aug. 4.-én, Pápan. Apja Pongrácz József (ref., Ete, 1885. jan. 4. – Pápa, 1963. nov. 6.), 40 kholdas kisbirtokos családból származott, a pápai koll.-ban és két évig Edinburghban tanult, pápai ref. teológiai akad. tanár, az újszövetség professzora (1910–1951), majd az egyházkerületi könyvtár igazgatója, zsinati tag (1928–, 1939–), címzetes egyetemi tanár (1917); Anyja Székely Etelka (ref., 1881. aug. 27. – 1957. márc. 16.), tanítónő és diakonissza, Székely Ödön (ref., 1883–1951) hévízyörki (Pest m.) és Székely Ernő (ref., 1885–1962) köröskisjenői (Bihar m.) ref. lelkészek nővére, a nemesi kisbirtokos származású hétgyermekes Türi Székely Istvánnak, a kóródszentmártoni (Kis-Küküllő m.) ref. majd 1896-tól magyarbagói (Alsó-Fehér m.) állami tanítónak a leánya.
- Gyermeke(i):* 1. Török István (ref., Pápa, 1939. febr. 22. –), aranydiplomás atomfizikus, felesége 1972-től Palatinszky Anna (1950. ápr. 28. – 2002. Válás: 1983),

- tanárnő; 2. Török Pál (ref., Pápa, 1941. jún. 10. –), mérnök, felesége 1974-től Böhm Klára idegennyelvi levelező; 3. Török Gábor (ref., Debrecen, 1942. szept. 29. –), fizikus, programozó, felesége Rásonyi Piroska fizikus, programozó
- Középiskola:* karcagi ref. gimn., I–VIII. oszt., 1915–23; érettségi uott., 1923
- Felsőfokú tanulmányok Mo.-n:* debreceni tud. egy., hittud. kar, 1923–26
- Külföldi tanulm.-k, ösztöndíjak:* berlini tud. egy. hittud. kar, 1926–27. tanév, 1928. márc.–szept.; Münster, 1928–29. tanév I. félév; Marburg, 1928–29. tanév II. félév
- Oklevél:* I. lelkészsképesítő vizsga, Debrecen, 1928. febr.; II. lelkészsképesítő vizsga, uott., 1930. febr. 5.
- Nyelvismeret:* német, latin, görög, héber
- Tudományos fokozatok:* debreceni tud. egy., hittud. kar, teológia doktora: 1932. febr. 20.; debreceni tud. egy., hittud. kar magántanára, keresztyén erkölcsstan: 1941. febr. 8.
- Nyilvános rendkívüli egy. tanár:* debreceni tud. egy., hittud. kar, 1941. szept. 13., keresztyén erkölcsstan
- Nyilvános rendes egy. tanár:* debreceni tud. egy., hittud. kar, 1945. nov. 10., keresztyén erkölcsstan
- Egyetemi tisztségek:* debreceni tud. egy., hittud. kar., dékán: 1947/48; prodékán: 1948/49
- Nyugdíj:* 1968. szept., de már 1950. szept. 1-től nem egyetemi tanár a hittud. karnak a tud. egyetemről való leválasztása miatt
- Életút:* Ötgyermekes lelkészcsaládban született. Apja negyvenegy éven át szolgált a húsz-huszonöt ezer lakosú, háromnegyed részt ref. Karcag város ref. gyülekezetének egyik lelkészeként. (Két parókiális kör volt.) Török István így itt végezte az elemi iskolát s a városi ref. gimn.-ban a középiskolát. Érettségi után 1923-ban a debreceni tud. egy. hittud. karára iratkozott be, ahol az egyházas kálvinizmushoz sorolható Csikesz Sándor volt rá meghatározó hatással. Többször egy-egy szünidei hónapot osztrák szeretetotthonokban, illetve Münchenben töltött, hogy német nyelvtudását tökéletesítse. A negyedik tanévet (1926–27) már a Collegium Hungaricum tagjaként Berlinben végezhetette. Hazatérve 1927 szeptemberétől egy fél évig volt Karcagon segédlelkész. 1928 februárjában Debrecenben letette az I. lelkészsképesítő vizsgát, majd állami ösztöndíjjal újra Németországba ment. 1928 márciusától szeptemberig Berlinben, ezt követően pedig az 1928–29-es tanév első felében Münsterben, a másodikban Marburgban tanult. Berlinben H. Lietzmann (1875–1942) és A. von Harnack (1851–1930), Münsterben K. Barthot (1886–1968), Marburgban R. Bultmann (1884–1976) hallgatta. Mindez meghatározó módon indította el teológiai gondolkodását a dialektika és az

egzisztenciális teológián át az Ige-teológia irányába. Első cikkei ekkor jelentek meg a debreceni teológusok lapjában, a Közlönyben és a Lelkészegyesületben. 1929 szeptemberétől helyettes vallástanárként működött a pápai ref. koll. gimnáziumában. 1930 februárjában letette a II. lelkészképesítő vizsgát. Ezután a pápai teológián is vezetett egy speciális kollégiumot K. Barthról és a dialektika teológiáról. Az Orsz. Ref. Lelkészegyesület balatonalmádi konferenciáján is erről tartott előadást. 1930 szeptemberétől Pápán megbízást kapott helyettes akadémiai tanárként a keresztyén erkölcsan előadására. 1932. febr. 20-án doktorált Debrecenben rendszeres teológiából. (Disszertációjának címe: Barth Károly teológiájának a kezdete). 1932 szeptemberétől elnyerte Pápán a Csikesz Sándor biztatására megpályázott dogmatika-etika tanszéket mint nyilvános rendes főiskolai tanár. Székfoglalójának címe Egyház és politika. Teológiai etikai tanulmány. Ebben a megjelenésekor élénk visszhangot kiváltó előadásban a dialektika-teológia szellemében bírálta a „történelmi kálvinizmus” politika felfogását. Figyelemmel kísérte a németországi eseményeket, Barth elmozdítását a bonni egyetemről s a német hitvalló egyház küzdelmét a hitleri Németországban. A Barth által 1935-ben fogalmazott Barmeni Teológiai Nyilatkozat igei radikalizmusa formáló erőként hatotta át gondolkodását a későbbiekben is. A tanítás mellett előadásokat tartott lelkészértekezleteken, lelkészegyesületi konferenciákon, amelyek nagyrészt megjelentek a protestáns sajtóban. 1936-ban megházasodott, Pongrácz József pápai teológiai tanár lányát vette feleségül. 1938-ban hivatalos küldöttként vett részt a ref. teológusok edinburghi konferenciáján. Az 1940–41-es tanévben a pápai főiskola igazgatói tisztét is betöltötte. A debreceni egyetemi tanárok biztatására 1940-ben benyújtotta habilitációs kérelmét a debreceni hittud. karra a keresztyén erkölcsan tárgyköréből. (Eddig 56 nagyobb cikke, tanulmánya, ill. külön füzet vagy könyv alakjában kiadott műve jelent meg.) Disszertációjának címe: A házasság keresztyén jellege. Makkai Sándor és Vasady Béla pártoló véleményes jelentése alapján az eljárás elindult, a szóbeli vizsgát elengedték, a próbaelőadást pedig 1940. nov. 8-án tartotta meg A tízparancsolat, mint a nemzeti élet törvénye címmel. A kar nov. 16-i ülésén egyhangúlag habilitálta s a felterjesztést a miniszter 1941. febr. 5-én jóváhagyta. Török István ezek után beadta pályázatát a debreceni hittud. karon meghirdetett keresztyén erkölcsan tanszékre. A három pályázó közül Vasady Béla előadó javaslata alapján a kar (1941. jún. 13.) és az egyetemi tanács is egyhangúlag Török Istvánt jelölte első helyen, akit a miniszter felterjesztése után a kormányzó 1941. szept. 13-án nyilvános rendkívüli tanárnak ki is nevezett. (1942. febr. 1-től helyettesként az Etikai Szemináriumot is igazgatta.) Török István szeptember 17-én jelentkezett Debrecenben szolgálatértelre, s november 26-án családjával együtt oda is

költözött. A világháború időszakát családjával Pápán vészelte át. A nyilvános rendes tanári kinevezést már a háború után, 1945 novemberében kapta meg. Az 1945–46-os tanév első szemeszterében a vallástörténeti előadásokat is ő tartotta. Vasady Béla hosszabb amerikai útja alatt, 1946. febr. 1-től őt is helyettesítette a dogmatika tanszéken. Helyettesként igazgatta a Rendszeres Teológia Szemináriumot (1946. febr. 1. – 1950. aug. 31.). Vasady végleges, 1949-es lemondása után a VKM nem járult hozzá a tanszék betöltéséhez, így azt mint az etika tanszékkal párhuzamosnak tekintett tanszéket lényegében hozzácsatolták Török István tanszékéhez. Így, amikor 1949 őszén a hittudományi kart a minisztériummal kötött kényszerű egyezség után átköltöztették az egyetem központi épületéből a régi kollégiumi épületbe, majd 1950-től szervezetileg is leválasztották a tudományegyetemről, akkor Török István a tiszántúli egyházkerület által 1950 szeptemberétől létesített jogfolytonos Theológiai Akadémiának is az így létrejött rendszeres teológiai tanszékét látta el. A nagyhatású pedagógus tanította a dogmatikát és az etikát, valamint a teológiai enciklopédiát, a hitvallásokat, filozófiát, logikát, etikai és dogmatikai prolegomenát. 1952-től tagja lett a Külön Igazgatótanácsnak. Erősen foglalkoztatta a hitlerizmus körülményei között megfogalmazott Barmeni Teológiai Nyilatkozat aktualitása a sztálinizmus viszonyai között. A hitvallás lefordított szövegét s a hozzá írott bevezetőt azonban 1954-ben nem sikerült megjelentetnie. Amikor 1956-ban megindult az egyház megújulása, szeptemberben a holland zsinati küldöttséggel találkozási hangsúlyozta, hogy keresztyén szempontból a faji harc és az osztályharc nagyon hasonló jelenségek, s az egyház a hitbeli hűségét nem adhatja fel. 1956. dec. 12-én a debreceni egyházmegye elnökségének kérésére előadást tartott Felszámolás és újrakezdet címmel a lelkészértekezleten, ahol igyekezett tanáccsal szolgálni a közelgő tisztújításokhoz, amelyet a Ravasz László volt ref. püspök vezette Országos Intézőbizottság kezdeményezett a politikát kiszolgáló és gátlástalanul igazoló, az egyház szabadságát veszélyeztető, az ébredést és a missziót ellehetetlenítő korábbi egyházkormányzat összeomlása után. Az ellenforradalmi fordulat után emiatt 1957. szept. 19-én fél év szabadságot kényszerült kérni. Az Állam- és Egyházügyi Hivatal 1958 januárjában fegyelmi vizsgálatot folytatott ellene. Februárban korrigáló cikk megjelentetésére kényszerült. Májusban előadást tartott a lelkészértekezleten „Keresztyénségünk a szocializmus történelmi korszakában” címmel, amelynek végső summája az volt, hogy korszakok jönnek-mennek, csak Isten szava örök. Ezután 1968-as nyugdíjazásáig nem publikálhatott, s nem taníthatott etikát. Teológiai egyházkritikája az egyház önmagával való azonosságát, identitását kereste. Bíráló szavaira, teológiai érveire a páratlan püspöki hatalmat kiépítő egyházi vezetés többnyire politikai érvekkel válaszolt, a reakció bélyegét igyekezett

rásütni. Az enyhülés kezdetén, 1964-ben Barth kérésére kiengedték Bázalba a katolikus és a protestáns moráleteológusok fórumaként szervezett Societas Ethica alakuló ülésére, ahol egy ciklusra a kelet-európai régió képviselőjében alelnökké választották. 1967 végén Bartha Tibor püspök kezdeményezte, hogy kérje nyugdíjaztatását. A tanári kar tagjainak búcsúzóul írt levelében azt hangsúlyozta, hogy a teológiának mindenkor kritikai hivatása van az egyházban. Nyugdíjazásakor felkérték a dogmatika tankönyv megírására. A Dogmatika és az Etika tankönyv elkészült, de csak Amszterdamban jelentetett meg 1985-ben, ill. 1988-ban. Török István lényegében 1989-ig el volt zárva a hazai publikálási lehetőségektől. A kolozsvári teológia másodszor is kiadta az Etikát (1997) és a Dogmatikát (2006). Nyugati útlevelekérelmeit rendre elutasították („kiutazása közérdeket sért”). Az Állambiztonsági Szolgálat Török István külföldi vendégeit folyamatosan megfigyelte, őt magát ügynökökkel figyeltette és lehallgatta. Mint a Galambtenyésztők Szövetségének zsűriző szakértője minisztériumi támogatással részt vett a lipcsei, brnói, újvidéki, varsói nagy kiállításokon. 1972-től baráti találkozón, parókiákon előzetes engedély nélkül rendszeresen tartott előadásokat olyan aktuális egyházi témákról, amelyeket nyílt kérdésként nem tárgyaltak. (Az egyházi vezetésnek mindig elküldte az elhangzott előadások pontos szövegét.) Ezeknek a főleg a tiszáninneni egyházkerületben tartott Fekete Konferenciáknak az anyagából 1990-ben jelent meg válogatás Határkérdések szolgálatunkban címmel. A rendszerváltás után nem kérte egyházi rehabilitációját. A bp.-i és a kolozsvári teológia díszdoktorrá fogadta, s kormánykitüntetésben is részesült.

Díszdoktor: bp.-i teol. akad. tiszteletbeli doktora (1989. jún. 21.); kolozsvári ref. főisk. (1992. nov. 21.)

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a M. Prot. Irodalmi Társaság vál. tagja; a Collegium Hungaricum Szöv. tagja; a Coetus Theologorum – M. Ref. Teológusok Munkaközösségének intéző biz. tagja (1939–44), majd főtitkára

Külföldi és nemzetközi tudományos társaság és szervezet: Societas Ethica alapító tagjainak egyike és kelet-európai régiós alelnöke (1964–)

Szerkesztőségi tagság: Theologiai Szemle szerk. biz. tag (1939–44)

Közéleti társaság, szerep: Galambtenyésztők Szövetségének tagja, zsűriző szakértője

Egyházi tisztségek: a pápai ref. főiskola ig. tanács tagja (1935–1941); a dunántúli egyházkerület bizottságai közül tagja a kerületi és a főiskolai gazdasági tanácsnak (1936–1941), a lelkésztovábbképzés központi bizottságának (1936–1941) és az egyházkerületi tanácsnak (1939–1941); a Debrecen-Nagyterdei ref. egyházkerület, majd az Árpád téri gyülekezet presbitere

Kitüntetések: a Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztje, 1995. aug. 20.; galambtenyésztőként kapta meg a Mezőgazdaság Kiváló Dolgozója kitüntetést

Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekeltség: pápai villájukat 1941-ben debreceni nagyerdei kertes házra cserélték, amely az ostrom idején romossá vált. Néhány év alatt lakhatóvá tette, saját kétékezi munkájával is. Haláláig ott lakott.

Irodalom:

- BARCZA József (1990): Török István (1904–). *Ref. Egyház*, 1990. 74.
 BARCZA József (1994): Török István egyháztörténeti szerepe. *Ref. Egyház*, 1994 212.
 BARCZA József (1996): Dr. Török István emlékezete (1904–1996). *Confessio*, 1996/3. 75–78.
 BATTYÁNI Géza – SÁNDOR Balázs (1995): *Laus Deo, Hálakötet egy professzorért. Török István emlékkönyv*. Debrecen.
 ifj. FEKETE Károly (1995): A status confessionis szorításában. A hitvallások tanárának hitvalló tanársága. *Confessio*, 1995. 47–52.
 GAÁL Botond (2012): *Kis tanszékből nagy egyetem: a dogmatika szaktárgyi és tanszéki formálódása Debrecenben*. DRHE Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen. 112–118.
 HOTORÁN Gábor János (2004): Török István küzdelme kora ideológiájával. In: FEKETE Károly – HANULA Gergely (szerk.): *Gondolkodó és cselekvő hit. Tanulmányok a 100 éve született Török István professzor emlékére*. DRHE. Debrecen.
 SZATMÁRY Sándor (1994): Török István teológiai jelentősége. *Ref. Egyház*, 1994. 284–285.

VARGA ZSIGMOND

ref. lelkész, teológus, vallástörténész, nyelvész

(ref., Marosdécse, Torda-Aranyos m., 1886. febr. 5. – Debrecen, 1956. ápr. 18.)

Apja: Varga Szőke Zsigmond (ref., Marosdécse, 1857. máj. 22. –), földész/földműves/gazdálkodó/kisbirtokos/Ackermann/székely parasztbirtokos

Apai nagyapja: Varga Szőke Zsigmond (ref.), földész

Apai nagyanyja: Gál Julianna (ref.)

Anyja: Nagy Zsuzsanna (ref., Marosszentkirály, 1855. márc. 11. –)

Anyai nagyapja: Nagy György (ref.), földész

Anyai nagyanyja: Bárdi Zsuzsanna (ref.), házasságkötés: 1879. ápr. 16.

Felesége: simai Erdős (Johanna) Mária (ref., Debrecen, 1894. aug. 15. – Bp., 1985. júl. 7.), Erdős József (1856–1946), debreceni ref. hittudományi kari egyetemi

tanár lánya és Erdős Károly (1887–1971) debreceni hittudományi kari egyetemi tanár testvére. Házasságkötés: 1916. dec. 18.

Gyermeke(i): 1. Varga Zsigmond (ref., Debrecen, 1919. szept. 9. – Mauthausen-Gusen, Ausztria, 1945. márc. 5., koncentrációs táborban halt meg), a debreceni ref. hittudományi kart végezte, bölcsészdoktori oklevelet szerzett, genfi és bázeli tanulmányok után 1944-ben a bécsi egyetemre kapott ösztöndíjat. Ellátta a bécsi magyar ref. kolónia lelkigondozását is. Egy prédikációja után 1944. okt. 19-én letartóztatták, majd koncentrációs táborba vitték. A mártírhálált halt hitvalló teológusnak a debreceni izr. hitközség 1995-ben posztumusz Tolerancia-díjat adományozott; 2. Varga Mária (ref., Debrecen, 1921 –), nyelvtanár, a Református Egyház Zsinata Elnökségi Titkárságának osztályvezetője, férje: Bodonhelyi József (ref., Fülöpszállás, 1909. márc. 15. – Bp., 1965. okt. 24.), ref. lelkész, Debrecenben, Halle-Wittenbergben és Aberdeenben tanult, a debreceni tud. egy. hittud. kar magántanára (1943), orgoványi, majd debreceni egyetemi lelkész, végül a bp.-i ref. teol. akad. tanára a gyakorlati teológiai tanszéken (1941–1965).

Középiskola: nagyenyedi Bethlen-koll. gimn., I–VIII. oszt., 1896–1904; érettségi uott., 1904. jún. 25.

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: kolozsvári ref. teológiai akad., 1904–1908; kolozsvári tud. egy., bölcsészettud. kar, 1904–1908

Külföldi tanulm.-k, ösztöndíjak: berlini egyetem, 1908. okt. 17. – 1909. márc. 25.; genfi egyetem, 1909. ápr.–aug.; berlini egyetem, 1909. okt. 13. – 1910. aug. 7.; utrechti egyetem, 1910. nov. 19. – 1911; 1912-ben állami ösztöndíjjal egyéves tanulmányút Londonban, Párizsban, Berlinben, mindenütt teológiát és keleti nyelvészeti előadásokat hallgatott; 1937. aug.: egy hónap Berlinben.

Oklevél: I. lelkészképesítő vizsga, Kolozsvár, 1908; II. lelkészképesítő vizsga uott., 1910

Nyelvismeret: német, angol, holland, francia, román, latin, görög, héber, arámi, asszír, sumér

Tudományos fokozatok: bp.-i tud. egy., bölcsészettud. kar, bölcsészdoktor (séma összehasonlító nyelvészet): 1911. nov. 4.; kolozsvári ref. teol. akad., magántanára, ó- és újszövetségi bibliai tudományok: 1911. nov. 6.

Nyilvános rendes egy. tanár: debreceni tud. egy., hittud. kar, 1921. máj. 26., vallástörténet és rokontudományai

Egyetemi tisztségek: debreceni tud. egy., rektor: 1933/34; prorektor: 1934/35; hittud. kar, dékán: 1923/24, 1924. nov. 15. – 1925, 1929/30, 1935/36; prodékán: 1924 – 1924. nov. 15., 1925/26, 1928/29, 1930/31, 1936/37, 1938/39

Nyugdíj: 1944. jan. 1.

Életút: Székely földműves családban született. A gimnázium nyolc osztályát a nagyenyedi ref. kollégiumban végezte, ahol nagy hatással volt rá az

intézmény régi diákjának, Kőrösi Csoma Sándornak a példája. Kolozsvárról végezte a ref. teológiai akadémiát, s ezzel párhuzamosan bölcsészeti tanulmányokat folytatott az ottani tud. egyetemen is. Az I. lelkészsképesítő vizsga letétele után, 1908 októberétől 1911 szeptemberéig a berlini, genfi és utrechti egyetemeken folytatott tanulmányokat a bibliai tudományok, a sémi nyelvészet és a vallástörténet kimagasló tudósainál: F. Delitzsch (1850–1922), von Baudissin (1847–1926), A. Deissmann (1866–1937), A. von Harnack (1851–1930). Közben 1910-ben letette a II. lelkészsképesítő vizsgát. Hazatérve 1911. szept. 1-től 1912 februárjáig a kolozsvár-monostori gyülekezet h. lelkésze volt. 1911 novemberében a bp.-i tud. egy. bölcsészkarán sémi összehasonlító nyelvészetből doktorált, a kolozsvári ref. teológiai akadémián pedig magántanári fokozatot szerzett ó- és újszövetségi bibliai tudományokból. 1912 febr.-tól egyéves állami ösztöndíjjal tanulmányutat tett Londonban, Párizsban és Berlinben. 1913. febr. 1-től a kolozsvári ref. teológia rendkívüli tanára lett. 1913. szept. 1-től átment a tiszántúli ref. egyházkerületbe, ahol a debreceni ref. kollégium nagykönyvtárában lett előbb ideiglenes, majd első könyvtártsízt, 1917-től könyvtári őr, 1920-tól pedig a könyvtár igazgatója. (Ezt az utóbbi megbízatást egészen 1944-es nyugdíjazásáig ellátta.) 1915-ben könyvtári állása mellé a tiszántúli egyházkerület docensnek választotta a Lelkészképző Intézetbe, amelyet az állami egyetemi hittud. kar megalakulása után a ref. kollégium kebelében hoztak létre. Itt héber nyelvi gyakorlatot vezetett, arabot, németet, ókori vallástörténetet adott elő. 1916-tól szerkesztette a Debreceni Lelkeszi Tárat. 1916 decemberében házasságot kötött lelkészképző intézeti tanártársának, Erdős Károlynak a testvérével, Erdős József egyetemi professzor leányával. 1918-ban az egyházkerületi közgyűlés a Lelkészképző Intézet nyr. tanárává nevezte ki a teológiai akadémiai tanárok státuszába. Tudományos munkássága kezdettől szerteágazó volt, de legjelentősebb művei az általános és a bibliai vallástörténet kérdéseit tárgyalták. Első nagyobb, átfogó műve a Református Egyházi Könyvtár sorozatban jelent meg két kötetben: Az ókori keleti népek művelődéstörténete különös tekintettel a Bibliára (1915–1918). Különböző szakfolyóiratokban jelentek meg az ókori kelet népeinek művelődéstörténetéről, vallásáról és nyelvészeti problémáiról szóló írásai. Sokat foglalkozott a sumér nyelvvel és kultúrával, az ural-altáji népek vallási életével összefüggésben az ősmagyar vallás kérdéseivel is. A sumerológia első igazi művelője volt Magyarországon. E tárgykörben írott pályaművéért kapta meg 1920-ban az MTA Fáy-jutalomtételét. 1921-ben, mint a magyar vallástörténeti iskola első, alapító, iskolateremtő tudósa, tanszéket kapott a debreceni tud. egy. hittud. karán. Ez volt az első vallástörténeti tanszék Magyarországon. A kiterjedt nemzetközi szakirodalom kritikai feldolgozásán alapul 1932-ben megjelent kétkötetes összefoglaló

műve, az Általános vallástörténet. 1938-ban elkészült a Bibliai vallástörténet két kötetével is. (A második rész csak 1994-ben jelent meg Debrecenben, a Theológiai Akadémia kiadványaként, Az őskereszténység világa, élete és hőskora címmel.) Ezek a művek a vallástudományok első magyar nyelvű enciklopédiáját jelentik. Mint könyvtárigazgató megírta a debreceni kollégiumi nagykönyvtár történetét. A kollégium alapításának 400. évfordulójára készülve az Oratórium szomszédságában kialakította a Csokonai-szobát, s a Nagykönyvtár nagytermében, az Oratóriumban és az ide vezető lépcsőházban kollégiumtörténeti kiállítást rendezett a nagyközönség számára. Gáborjáni Szabó Kálmán festőművésszel, az iskola rajztanárával elkészíttette a lépcsőház kollégiumtörténeti freskóit. 1937. jan. 1-től 1941-ig ő képviselte a kart az Orsz. Ösztöndíjtanácsban. Kezdődő betegsége miatt már 1939-ben sem tudott eleget tenni a hallei egyetem csereprofesszori meghívásának. A karon éveken keresztül professzortársai helyettesítették, s mivel állapota nem javult, 1944. jan. 1-én nyugdíjaztatta magát. 1945 márciusában a teológiai tudományos pályán reményteljesen induló fia mártírhálált halt Mauthausen-Gusen koncentrációs táborban. A betegség és a megrendítő csapás ellenére tovább folytatta tudományos munkáját. 1952-ben nyugdíját megvonták, majd a rokkantságát igazoló tisztiorvosi bizonyítvány hatására visszaadták. Utolsó éveiben fél oldala megbénult, de szelleme ép maradt s rendkívüli akaraterővel, fél kézzel gépelve is befejezte utolsó nagy művét, amely a sumér kérdéssel foglalkozott. (Az ősmagyar Mitológia szumir és ural-altáji öröksége.)

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a Debreceni Tisza István Tud. Társaság tagja (1922–)

Szerkesztőségi tagság: Debreceni Lelkészi Tár (Lencz Gézával, 1916–1919); Debreceni Közlöny, intéző biz. eln. (1941–42)

Közeleti társaság, szerep: Orsz. Ref. Tanáregyesület vál. tag; M. Külügyi Társ, tag

Egyházi tisztségek: debreceni ref. kollégium könyvtárigazgató (1920–1944); tiszántúli ref. egyházkerület közgyűlésének tagja (1933–), egyházkerületi bizottságok tagja: debreceni ref. kollégium felsőoktatási tanács (1920–), hittudományi alapvizsga biz. (1920–), a kollégiumi és az egyetemi könyvtár együttes kezelése ügyében kiküldött biz. (1932–), Révész Imre biz. (1932–), kollégiumi igazgató tanács (1934–), kollégiumi intézőtanács (1934–); Orsz. Ref. Lelkészegyesület tagja

Kitüntetések: MTA Fáy-jutalomtetele (1920)

Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekeltség: Debrecen, Komlóssy út 50., háromszintes villa, 1952-ben államosították.

Irodalom:

- BARÁTH Béla Levente (1995): Varga Zsigmond munkásságának bibliográfiája. *Református Szemle*, 1995/5. 350–354.
- BARÁTH Béla Levente (2009): Az első magyarországi vallástörténeti tanszék alapító tanára és vallástudományi munkásságának ajánló bibliográfiája. In: HOPPÁL Mihály – KOVÁCS Ábrahám (szerk.): *Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről*. (Vallástudományi könyvtár, 1.) L'Harmattan, Budapest. 67–76.
- CSOHÁNY János (1988): Korszakváltások évszázada (1849–1956). A Lelkészképzőintézet. In: BARCZA József: *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest. 255–258.
- FEKETE Csaba – G. SZABÓ Botond (1988): A Kollégium Nagykönyvtára – A könyvtár a XX. században. In: BARCZA József: *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest. 445–447.
- HODOSSY-TAKÁCS Előd (2010): A vallástörténet kutatásának helye a keresztyén teológiai képzésben. In: BARÁTH Béla Levente – GONDA S. László (szerk.): *Orando et laborando. A DRHE évkönyve a 471. tanévről, 2008/2009*. Debrecen. 67–73.
- HODOSSY-TAKÁCS Előd (2014): Id. dr. Varga Zsigmond professzor, mint fia emlékének első ápolója. *Református Tiszántúl*, 2014/1. 13–15.
- NAGY Géza (1956): Dr. Varga Zsigmond. *Református Szemle*, 1956. 303–305.
- NÉMETH Pál (1986): Varga Zsigmond emlékezete. Születésének 100. évfordulóján. *Confessio*, 1986/2. 61–63.
- ÖTVÖS László (2012): Dr. Varga Zsigmond rektor. In: uő: *Egyetemmé ifjodott kollégium*. Debrecen. 226–247.
- PÁKOZDY László Márton (1956): Varga Zsigmond. *Az Út*, 1956. 18. sz.
- TAKÁCS Béla (1988): A kollégium múzeumai – Régészeti és néprajzi múzeum. In: BARCZA József: *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest. 508–510.
- VLADÁR Gábor (1995): Varga Zsigmond vallástörténész. *Református Szemle*, 1995. 348–349.

VASADY BÉLA (1948 UTÁN AZ USA-BAN LETELEPEDVE A VASSADY NEVET HASZNÁLTA)

ref. lelkész, teológus

(ref., Arad, Arad m., 1902. dec. 30. – Grand Rapids, Michigan,
USA, 1992. okt. 5.)

- Nemesség*: a család 1608-ban Erdélyben kapott nemességet, 1665-ben Apaffy Mihálytól, 1791-ben II. Lipóttól címereslevelet; előnév: tordai.
- Apja*: Vasady Lajos [1902. szept. 24-ig Kovács], (ref., Ákos, Szilágy m., 1871 – Debrecen, 1944), zilahi ref. gimn.-i tanulás után a debreceni ref. kollégiumban lelkészi és tanítói oklevelet is szerzett. Állami ösztöndíjjal bölcsészetet is

tanult Berlinben (1899. nov. 11. – 1900. aug. 8.); Sajókazán 1894–1899: házi nevelő báró Radvánszky Béla (1849–1906) koronaőr, művelődéstörténész, MTA tag, és Tisza Paula két fia mellett. Itt ismerte meg leendő feleségét, aki róm. kat. vallású volt, s emiatt, a házasság érdekében feladta a lelképásztori hivatás gyakorlását. A jogot is elvégezte, s 1900-tól Aradon lett segédtanfelügyelő, majd 1904-től 1920-ig Nagyvárad és Bihar m., 1922-től 1935-ig pedig Hajdú m. és Debrecen város kir. tanfelügyelője. 1916-ban megkapta a Ferenc József rend lovagkeresztjét. 1927-ben a kormányzó az V. fiz. o. jellegével tüntette ki. A debreceni ref. egyház presbitere, az Alsószabolcs-Hajdúvidéki és a Debreceni egyházmegye tanácsbírája, több biz. tagja. Alapítványt tett a debreceni ref. főiskola Kántusa javára. 1944-ben Debrecen ostroma idején eltűnt.

Apai nagyapja: tordai Kovács Lajos (ref.), földműves a Szilágy megyei Ákos községben

Apai nagyanyja: Csontos Róza (ref.)

Anyja: nemes Sztankovics Margit (róm. kat., Sajókaza, Borsod m., 1871 körül – Debrecen, 1931), testvére Sztankovics János (róm. kat., Sajókaza, 1869. ápr. 17. – Budapest, 1938. febr. 18.), mezőgazdász, állatorvos, gazdasági tanintézeti/akadémiai igazgató volt (1904–1932) Debrecenben, Kolozsváron, Keszthelyen

Anyai nagyapja: nemes Sztankovics János (róm. kat., Sajógalgóc, Borsod m., 1830-as évek – meghalt 1917 előtt), a sajókazai „Radvánszky uradalom” számvevője.

Anyai nagyanyja: Borbás Julianna (róm. kat., 1847 – Sajókaza, 1917. dec. 25.)

Anyai dédapa I.: Sztankovics Pál

Testvére(i): 1. dr. Vasady Győző (ref., Arad, 1900 –); 2. Vasady Margit (ref., Nagyvárad – Nagyvárad, 1917); 3. Vasady Ella (ref., Nagyvárad, 1906 körül – Nagyvárad, 1920); 4. dr. Vasady Lajos (ref., Nagyvárad –); 5. Vasady Barnabás (ref., Nagyvárad –)

Felesége: aldobolyi Nagy Szeréna (ref., Halmi, Ugocsa m., 1913. júl. 31. –), 1933. aug. 12-én Debrecenben francia-magyar szakos bölcsészhallgatóként kötött házasságot. Apja, Nagy Dezső (ref., az aldobolyi Nagy-család 1652-ben, Erdélyben kapott nemességét). Anyja: Tóth Ilona (ref., 1888 – Debrecen, 1975. márc. 6.), unokatestvére volt Erdős Károly (1887–1971) debreceni ref. hittudományi kari egyetemi tanárnak. Nagy Szerénának Hárfa lettem címmel verseskötete jelent meg a Singer és Wolfner kiadónál 1937-ben. 1946-tól a tiszántúli ref. egyházkerület Ref. Nőszövetségének alelnöke volt s intenzív evangélizációs munkát végzett. 1954-től az Egyesült Államokban a Keresztény Nők Orsz. Szöv. (Church Women United) intéző biz. tagja. Rendszeresen szolgált a presbiteriánus és a ref. egyház körzeti és országos nőszövetségeinek alkalmain. 1957-ben ő készítette el a világimanap istentiszteleti szövegét.

- Az Egyesült Presbiteriánus Egyház Központi Missziói Biz. tagja, egyháza képviselőjében rendszeresen részt vett a Ref. Világszövetség nagygyűlésein.
- Gyermeke(i)*: 1. Vasady Noémi (ref., Sárospatak, 1934. aug. –); 2. Vasady Béla (ref., Debrecen, 1938. júl. 14. –), történész, a Kossuth-emigráció történetével foglalkozott; 3. Vasady Tímea, (ref., Debrecen, 1939. nov. –), 1947-től mindhárman az Egyesült Államokban éltek.
- Középiskola*: nagyváradai róm. kat. (premontrei) főgimn., I–VIII. oszt., 1912–1920; érettségi uott., 1920
- Felsőfokú tanulmányok Mo.-n*: debreceni tud. egy., hittud. kar, 1920–1922
- Külföldi tanulm.-k, ösztöndíjak*: Dayton (Ohio, USA), a Reformed Church in the U.S. teológiai szemináriuma, 1922–24; az amerikai presbiteriánusok princetoni teológiai főiskolája, 1924–1925, s ugyanakkor a Princeton Univ. bölcsészkarának hallgatója; 1927. dec. 15-től 1928. jan. 15.: bécsi Magyar Történeti Intézet; 1928. aug. 10. – okt. 15.: berlini Collegium Hungaricum; 1929. jún. és dec.: két hónap Berlinben; 1932 nyár: bécsi Collegium Hungaricum
- Oklevél*: Bachelor of Divinity, 1924, Dayton, USA, Ohio, a Reformed Church in the U.S. teológiai szemináriuma; ref. lelkészi oklevél, 1924. máj., Amerikai Ref. Egyház Nyugati Egyházmegye, Cleveland; Magister Theologiae, 1925, Princeton Univ., USA, presbiteriánus teológiai főiskola; ref. lelkészi oklevél honosítása 1925. szept., Debrecen
- Nyelvismeret*: angol, német, latin, görög, héber
- Tudományos fokozatok*: debreceni tud. egy., hittud. kar, teológia doktora, rendszeres teológia szakcsoport: 1927. ápr. 9.; debreceni tud. egy., hittud. kar, magántanára, az ige teológiája, valláslélektan, vallásbölcselet: 1932. júl. 26.
- Nyilvános rendkívüli egy. tanár*: debreceni tud. egy., hittud. kar, 1934. júl. 18., dogmatika
- Nyilvános rendes egy. tanár*: debreceni tud. egy., hittud. kar, 1938. júl. 28. – 1949, dogmatika
- Egyetemi tisztségek*: debreceni tud. egy., hittud. kar, dékán: 1939/40, 1943/44; prodékán: 1940/41, 1945/46
- Nyugdíj*: 1973. máj. 24., a Lancaster Theological Seminary (Pennsylvania, USA) professzoraként
- Életút*: A debreceni ref. teológiai akadémián végzett, lelkésznek készülő édesapja róm. kat. menyasszonya miatt váltott pályát. Vasady Béla így vegyes felekezetű, hatgyermekes m. kir. tanfelügyelői család második gyermekeként született. Nagyváradon nevelkedve a középiskolát a premontreiek gimnáziumában végezte el, de tizenöt éves korától a ref. kollégiumok diákjaihoz hasonlóan karácsonykor és húsvétkor legátusként szolgált. Az impériumváltozás után családjával Magyarországra költözött, s apja tanácsára 1920-ban a debreceni tud. egy. hittud. karára iratkozott be. A második évfolyam

elvégzése után, 1922 nyarán a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség tahi konferenciáján ismerkedett meg James Isaac Gooddal (1850–1924). A vagyonos amerikai evangélizátor több magyar teológiai hallgató tengerentúli tanulását támogatta. Így került Vasady Béla 1922-ben a németországi és a német-svájci származású reformátusok teológiai főiskolájára, a daytoni szemináriumba. (Pártfogója itt volt egykor az egyháztörténet professzora.) Elsősorban a valláslélektan és a rendszeres teológia kérdéseivel foglalkozott. 1924-ben A misztikum lélektana c. dolgozatával megszerezte a baccalaureatusi fokozatot. Ugyanez év májusában az Amerikai Ref. Egyház Nyugati Egyházmegyéje Clevelandben lelkésszé szentelte. 1924. jún. 1-től szept. 30-ig a Buffalói Magyar Ref. Egyház gyülekezeteiben szolgált helyettes lelkészként. James Isaac Good anyagi támogatásával ezután még egy évet töltött az amerikai presbiteriánusok legnagyobb teológiai főiskoláján, a princetoni szemináriumban, ahol 1925-ben a predesztinációról készített disszertációval magisteri fokozatot szerzett. Teológiai tanulmányai mellett a princetoni egyetemen lélektani, bölcseleti és erkölcsstani előadásokat hallgatott. 1925. jún. 15-től aug. 31-ig ismét a buffalói magyar gyülekezetben szolgált, ezúttal mint kisegítő lelkész. Hazatérve, miután szeptemberben honosította amerikai lelkészi oklevelét, Révész Imre (1889–1967) debreceni lelkész hívására szept. 15-től a Debrecen Árpád téri gyülekezetben lett segédlelkész. Ugyanakkor Csikesz Sándor professzor a hittud. kar legaktívabb tudományszervezője arra ösztönözte, hogy a valláslélektan fejlődéstörténetéről készülő dolgozatával a rendszeres teológiai szakcsoportból szerezzen doktorátust. A professzor Antal Géza dunántúli püspök figyelmét is felhívta a fiatal teológusra. Így már 1925. nov. 1-től meghívták, hogy helyettesként lássa el a pápai ref. teológiai akadémia bölcészeti és neveléstudományi tanszékét. 1927 áprilisában a debreceni hittud. karon megszerezte a doktori fokozatot s disszertációja A valláspszichológia fejlődésének története címmel meg is jelent Debrecenben. Ezt követően a dunántúli egyházkerület közgyűlése 1927. okt. 1-től rendes tanárrá választotta a pápai akadémiára. Teológiai fejlődésére ebben az időszakban a legnagyobb hatással Karl Girgensohn (1875–1925) lipcsei evangélikus teológus volt, aki egyfelől a kísérleti lélektan egzakt empirikus módszereit alkalmazta a vallásos élet vizsgálatára, másfelől a Szentírásban megszólaló isteni kijelentés teológusa óhajtott lenni. Vasady Béla az ő életéről és munkásságáról monografikus jellegű könyvet írt. Pápai professzorságának az idejéből valók első nyilvános lépései is a keresztyén egység szolgálatában. Az egység előmozdítására alakult világszervezetek az Élet és Munka (Life and Work), valamint a Hit és Egyházszervezet (Faith and Order) konferencia kezdeményezésére XI. Pius pápa 1928-ban határozottan elutasító enciklikával válaszolt. Vasady az Orsz. Ref. Lelkészegyesület

megbízásából az egyesület 1928 szeptemberi hódmezővásárhelyi gyűlésére fogalmazta meg a Mortelium animos című pápai enciklika kritikáját adó s a keresztyén egység keresésének szükségességét hangsúlyozó állásfoglalást. Az előadás országosan ismertté tette a nevét. Közben a sárospataki főiskola igazgatótanácsának javaslata alapján a tiszáninneni egyházkerület közgyűlése megválasztotta a teológiai akadémia rendszeres teológiai tanszékére nyilvános rendes tanárnak. A sárospataki professzori állást 1928. nov. 1-jén foglalta el. Ekkor már javában dolgozott a Kant Gesellschaft által meghirdetett német nyelvű világpályázaton, amelynek címe A hit lélektana volt (Die Psychologie des Glaubens). 1929-től főmunkatársa lett az Archiv für Religionspsychologie und Seelenführungnak s tagja a Nemzetközi Valláslélektani Társaság Intézőbizottságának. Doktorálásától kezdve minden téli és nyári szünetben egy-két hónapot a bécsi vagy a berlini Collegium Hungaricumban töltött a szakirodalom intenzív tanulmányozásával. Az 1929 decemberében beadott pályázatot 1930 júliusában a Paul Tillichet is tagjai között tudó bíráló bizottság második díjjal, 1500 német birodalmi márkával jutalmazta. A mű magyar nyelvű kiadását az MTA is támogatta, a dolgozat mégsem jelent meg, mert Vasady érdeklődése ekkor már elmozdult a vallástudományi teológia világától. A sárospataki kollégák (Mátyás Ernő, Újszászy Kálmán) hatására is alaposabban megismerkedve a dialektika-teológiával, eltávolodott az oktatómunkában eleinte alkalmazott, Girgensohntól átvett dogmatikai kerettől, s elindult a hit lélektanától a hit teológiája felé. Miközben az 1930–31. és 1931–32. tanévekben a sárospataki teológiai akadémia igazgatója is volt, 1931-ben Sárospatakon megjelent A hit misztériuma című dolgozata, amelyet a magántanárság elnyeréséhez benyújtott a debreceni hittud. karon. A kar 1932. márc. 12-i ülésén Lencz Géza véleményes jelentése alapján megadta a személyes minősültséget, s dolgozatai megbírálására Varga Zsigmondot (1886–1956) és Lencz Gézát (1870–1932) jelölte ki. Az időközben elhunyt Lencz Géza helyére lépő Révész Imre bírálatában A hit misztériuma című dolgozatot nem csupán Vasady addigi tudományos működése koronájának nevezte, hanem a magyar protestáns teológia és vallástudomány fejlődésvonalában bekövetkezett fordulat, a dialektikai teológia legnagyobb szabású monográfiájának is. Vasady beépítette ugyan a megelőző másfél évszázad vallástudományának minden használható eredményét, de a 16. századi reformáció kopernikuszi fordulatához hasonlóan az isteni kijelentést, az élő Igét helyezte a középpontba, s a hit egzisztenciális megrendülésében adta beható és mindenoldalú dogmatikai analízisét a hit teológiai problémájának. Későbbi műveiben az itt kialakított teológiai alapálláspontot használta fel és fejlesztette tovább. A debreceni hittud. kar az elismerő vélemények alapján 1932 májusában magántanárrá habilitálta

Vasadyt Az Ige teológiája, a valláslélektan, vallásbölcselet tárgyköréből. Az 1932–33-as tanévtől kezdve – Sárospatakról ingázva – Az Ige és a hit teológiája címmel minden félévben megtartotta magántanári előadásait. Emellett mást is tanított Debrecenben, mert Lencz Géza professzor 1932-es halála után a minisztérium takarékosági okokból a megüresedett dogmatika és vallásbölcselet tanszék ellátását csak helyettesekkel engedélyezte, s így Vasady 1932-től 1934-ig helyettesként vallásbölcseleti előadásokat is tartott. (Ebben az időszakban ismerkedett meg Nagy Szeréna francia-magyar szakos bölcsészhallgatóval, akivel 1933-ban összeházasodtak.) Az 1933–34-es tanév rektorának, Csikesz Sándornak sikerült elérni Hóman Bálint miniszternél, hogy az üres tanszékek közül a dogmatika tanszéket egy rendkívüli tanárral betölthessék. Sürgős ügyintézésel az egyetem Vasady Bélát hívta meg, akit a kormányzó 1934 júliusában ki is nevezett a dogmatika tanárává. Az új professzor igazgatóként vezette a Rendszeres Teológiai Szemináriumot is. (A kar már 1936 decemberében kezdeményezte rendes tanári kinevezését, erre azonban csak 1938 júliusában került sor.) A Vasady család 1934 szeptemberében költözött Debrecenbe. A fiatal professzor nagy energiával látott munkához. Még 1935-ben megindította az Igazság és Élet című folyóiratot a gyakorlati lelkipásztori feladatok, elsősorban az igehirdetői és a katechetikai munka segítésére. A hosszabb tanulmányokat az Igazság és Élet Füzetek sorozatban külön is megjelentette. 1936-ban a Kálvin jubileumnak az Igazság és Élet tematikus számot szentelt, amelyben Vasady válaszolt Sebestyén Jenőnek, a történelmi kálvinizmus magyarországi vezéralakjának a lap programjára vonatkozó vitacikkére. Ő írta a bevezető tanulmányt Kálvinnak a Parochiális Könyvtárban megjelent Kis Institutiója elé is. Meglátogatta a nemzetiszocialisták által elűzött, Svájcba menekült Karl Barthot (1886–1968), az újreformátori teológia kiemelkedő alakját, a német hitvalló egyház egyik vezetőjét, s meghívta Magyarországra. 1936-ban megszervezte az előadókörutát, s Barthnak a predestinációt tárgyaló előadásait a hozzáfűződő megbeszélésekkel lefordította és megjelentette. Ugyanebben az évben még Baltazár Dezső ORLE-elnök kérte fel, hogy a lemondott Csikesz Sándor helyett vállalja el az egyesület főtitkári tisztét, amelyet aztán 1943-ig ellátott, elsősorban a lelkésztovábbképzés szolgálatában. Az évente tartott országos konferenciákon minden alkalommal tartott előadást. Fő szervezője volt az ORLE szervezésében 1939. aug. 23–24-én Debrecenben megtartott Első Magyar Ref. Világgyűlésnek, amely után kiadta A világ magyar reformátuságának létkérdései c. könyvet. 1939 októberében kezdeményezésére és vezetésével alakult meg Debrecenben a teológia művelésére, szakelőadások tartására a Coetus Theologorum - Református Theologusok Munkaközössége. Az országos jellegű szerveződésnek tagja lehetett mindenki, aki

a teológiai tudományok valamelyikével ténylegesen foglalkozott. A közösség minden évben értékes illetménykötetet adott ki és juttatott el tagjainak. Helyi munkaközösségek is alakultak, amelyek eredményes teológiai önképzést folytattak. Csikesz Sándor halála után az általa alapított Theológiai Szemle az ORLE birtokába került, s a lelkészegyesület a szerkesztés és kiadás gondját a Coetus Theologorumra bízta Vasady főszerkesztésével. Vasady tanárként is nagyon aktív volt. Dogmatikai előadásain folyamatosan dolgozott. Kiindulópontja az volt, hogy a dogmatika nem nyugvó igazságok zárt rendszere, hanem a meg-megújuló hitélet érvényesítésének, az egyház építésének terméke. Ezenkívül Csányi Benjámin professzor nyugdíjazása után helyettesként két évig előadta a keresztyén erkölcsant is (1939–40. és 1940–41. tanév) s igazgatta a Keresztyén Erkölcsant Szemináriumot (1938. okt. 18. – 1941. szept. 13.). Igényes munkával igyekezett a hallgatókat a szaktudományoknak megnyerni, sőt 1939-től a Coetus munkájába is bevonni. Korábbi legjobb sárospataki tanítványai is nála doktoráltak Debrecenben. Lelkésznevelőként is nagy hatású volt. Röviddel Debrecenben érkezése után bevezette az egyetemi istentiszteleteket, amelyet az egyetemi templom 1940-es felépüléséig a Kálvin téri gyülekezeti házban tartottak. Sokat foglalkoztatta a lelkészképzés reformja. 1943. júl 1-től, második dékánágának kezdetével egyidőben a tiszántúli egyházkerület a Lelkészképző Intézet igazgatójává választotta. A családi indítástól is eredeztethető érdeklődése a keresztyén egység kérdései iránt erőteljesebben 1936-tól bontakozott ki. Tagja volt Az egyház lényegével foglalkozó bizottságnak a Hit és Egyházszervezet nevű egységmozgalomban. 1937-ben részt vett ennek a szerveződésnek edinburghi és az Élet és Munka mozgalomnak az oxfordi konferenciáján. Ekkor határozták el a két ökumenikus mozgalom egyesítését. A Hit és Egyházszervezet képviselőjében Vasady is tagja lett az előkészítő testületnek, az Egyházak Világtanácsa Ideiglenes Bizottságának. Hazatérve indítványozta a magyarországi egyházak ökumenikus tanácsának megalakítását, de az csak 1943-ban jött létre Egyházak Világtanácsa Magyarországi Bizottsága névvel, Vasady főtitkárságával. (1945-től Magyarországi Ökumenikus Biz., 1954-től pedig Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa.) A háború kataklizmájában, 1944 őszén Debrecen szőnyegbombázása után, Vasady családjával előbb felesége falujába, Halmiba (Szatmár m.), majd Bp.-re menekült. Bp. ostroma idején a Keresztyén Ifjúsági Egyesület Vas utcai székházában bekapcsolódott a Nemzetközi Vöröskereszt munkájába. Közkonyhát működtettek, s védleveleket állítottak ki. Megszabadulva a „málenkij robotos” menetoszlopból, visszatért Debrecenbe, ahol a pártközi Igazoló Bizottság egyhangúan igazolta. 1945 szeptemberében Magyarország képviselőjeként meghívták az Egyházak Világtanácsa újjáépítési osztályába, majd a világtanács Ideiglenes

Bizottságának 1946 februári genfi ülésére. A magyarországi protestáns egyházak vezetői s az Ökumenikus Bizottság támogatta, hogy Genf után Vasady amerikai körúton számoljon be a háborús egyházi károkról, s kérjen segítséget a helyreállításához. Egy szovjet katonai teherautó által okozott baleset miatt lekészte az EVT Ideiglenes Bizottságának ülését, de amerikai segítséggel Párizson keresztül eljutott Svájcba, s onnan Anglián át 1946 áprilisában érkezett az Egyesült Államokba. A Világtanács Irodája hat hónapos részletes menetrendet dolgozott ki számára. Végiglátogatva azonban a felekezeti közti egyházi szövetségeket, a presbiteriánus és református egyháztesteket, az egyetemeket, teológiai főiskolákat, az amerikai magyar reformátusok számos gyülekezetét, a körút 14 hónapos lett. Kapcsolatokat épített, előadásokat tartott az európai és a magyar helyzetről, prédikált, cikkeket írt, szeretetszolgálatokat közvetített, és sok ötlettel gyűjtötte az adományokat az egyházaknak, intézményeiknek és iskoláiknak a keleti parttól Kaliforniáig s Floridától Kanadáig. 1947 júniusában meghívást kapott a presbiteriánusok princetoni teológiai főiskolája igazgatótanácsától a rendszeres teológia tanszékre, két évre, mint vendégprofesszor. Korábban, 1946 szeptemberéig, majd 1947. szept. 1-ig az egyetem és a minisztérium által engedélyezett fizetéses szabadságon volt. Most azonban két évre fizetés nélküli szabadságot kért és kapott. Látogatói vízumát bevándorlásra változtatta. Lehetőség nyílt családjá kiutazására is, amelyre az engedélyt Magyarországon Tildy Zoltán köztársasági elnök segítségével sikerült megszerezni. Felesége a három gyermekkel 1947 szeptemberében érkezett az Egyesült Államokba. 1948. aug. 22-én került sor az Egyházak Világtanácsa 1940-ben elmaradt amszterdami alakuló ülésére. Vasady részt vett a Református Világszövetség genfi ülésén, majd az Ideiglenes Biz. tagjaként, mint a Világtanács alapító atyáinak egyike érkezett Amszterdamba azzal a tudattal, hogy a Ref. Egyetemes Konvent elnökségi tanácsa egy évvel korábbi írásbeli ígéretének megfelelően – amerikai munkája elismeréseként – őt delegálja a Világtanács Központi Bizottságába. A magyar ref. egyház küldöttségvezetője, a már minden magyarországi tiszteről lemondott Ravasz László azonban Pap László (1908–1983) bp.-i teológiai tanárt javasolta, aki 1943-tól a magyarországi Ökumenikus Ifjúsági Biz. elnöke volt, a háború alatt a Nemzetközi Vöröskeresztrel együttműködve részt vett a menekültek segélyezésében és a zsidók mentésében, majd 1945-től főtitkára volt az EVT Magyarországi Bizottsága Újjépítési Bizottságának és vezetője az Újjáépítési Osztálynak. Csalódottságában Vasady Béla hazatérés helyett az Amerikában maradás mellett döntött. A kultuszminisztériumnak 1948. dec. 28-án írt levelében is csalódására hivatkozva jelezte, hogy szabadsága lejártá után nem kíván visszatérni Magyarországra. 1949 márciusában végleg lemondott debreceni katedrájáról. Mivel princetoni

vendégprofesszori állása megszűnt, 1949 szeptemberétől a kaliforniai Pasadena-ban a Fuller Seminary teológiai főiskolán vállalta el a bibliai teológiai tanszéket, amelytől azonban a főiskola szélsőségesen fundamentalista szellemiségével való ütközés miatt 1951 szeptemberében megvált. Ugyanakkor a lancasteri (Pennsylvania) teológiai főiskola 1952 szeptemberétől kezdődően meghívta a rendszeres teológia és keresztyén erkölcs tanterv tanszékeire. A közbeeső 1951–52-es tanévben a dubuque-i (Iowa) presbiteriánus egyetem elnöke kérte fel a bölcsészeti tanszék ellátására és ökumenikus tárgyú előadások tartására. Az Evangéliumi és Református Egyház (később Krisztus Egyesült Egyháza) lancasteri főiskoláján aztán 1952 szeptemberétől 1973 májusi nyugdíjazásáig szolgált. Tanári működése mellett továbbra is részt vett a világ ökumenikus mozgalmában. 1954-ben az Evangéliumi és Református Egyház képviselőjeként részt vett az Egyházak Világtanácsa második világzsínatán Evanstonban (Illionis). Itt Péter János tiszántúli püspök azt közölte vele, hogy tanszéke a debreceni teológiai akadémián betöltetlen, s visszavárják. 1958-ban *Theology and Life* címmel lekipásztori és teológiai folyóiratot indított, amelyet kilenc évig szerkesztett. Egyháza küldöttségként feleségével együtt – aki aktív egyházi, evangélizációs munkát végzett a presbiteriánus egyházban – részt vett a Református Világszövetség princetoni (1954), São Pauló-i (1959), frankfurti (1964) és nairobi (1970) világgyűlésén. A frankfurti gyűlés után Bartha Tibor (1902–1995) püspök, zsinati elnök meghívására feleségével együtt hathetes magyarországi körúton vehetett részt. 1964. szept. 4-től tizenkét városba vitték el. Sárospatakon találkozhatott régi munkatársaival, volt tanítványaival s a tiszáninneni lelkészekkel. Elvitték Berekfürdőre, a tiszántúli lelkésztovábbképző konferenciára, s Bp.-en találkozhatott a dunamelléki lelkészekkel is. Szolgált Miskolcon, Bp.-en a Kálvin téren és Debrecenben a Nagytemplomban. 1973-ban befejezve tanári működését a Lancaster Theological Seminary május 25-én professor emeritusszá választotta. Ezután a michigeni Ann Arborban telepedett le. Magyarországra még négyszer látogatott el. 1975-ben családi okból, 1976-ban az Egyesült Presbiteriánus Egyház tanulmányútját vezette, 1977-ben 1948 előtti magyarországi publikációinak listáját állította össze, s két-két előadást tartott a debreceni és a bp.-i teológiai akadémián. 1978-ban pedig Bartha Tibor kezdeményezésére az országos zsinat és a debreceni teológiai kar aranydiplomáját kapta, amelyet a debreceni kollégium oratóriumában doktoravató közgyűlés keretében Pásztor János dékán adott át. A látogatásokkal összefüggésben foglalkozott az úgynevezett marxista–keresztyén párbeszéd és együttműködés alapvető teológiai és gyakorlati kérdéseivel. Terjedelmes angol nyelvű életírásának rövidített magyar változata 1993-ban jelent meg Debrecenben: *Az Ige útján sántikálva* (Teológiai önéletrajz).

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a debreceni Tisza István Tud. Társaság tagja (1934); a M. Prot. Irodalmi Társaság vál. tagja (1936–); a M. Pszichológiai Társaság, M. Filozófiai Társaság, The Society of the Hungarian Quarterly tagja; a Coetus Theologorum – Református Teológusok Munkaközössége alapítója és vezetője (1939. okt. 9. –)

Külföldi és nemzetközi tudományos társaság és szervezet: Deutsche Kantische Gesellschaft (1930–); Nemzetközi Valláslélektani Társaság intéző biz. magyarországi képviselője (1929–); Hit és Egyházszervezet (Faith and Order) ökumenikus keresztyén mozgalom fenntartó biz. és az egyház lényegével foglalkozó biz. tagja (1936–); Egyházak Világtanácsa Ideigl. Biz. tagja (1939–), Egyházak Világtanácsa alapító tagja (1948. febr. –); 1954-től az Egyházak Világtanácsa nagygyűlésein az amerikai Evangéliumi Református Egyház (majd Krisztus Egyesült Egyháza) képviselője; a Református Világszövetségben az amerikai Evangéliumi Református Egyház (majd Krisztus Egyesült Egyháza) képviselője

Közéleti társaság, szerep: debreceni Bethlen Gábor-kör vez. tagja (1920–22); M. Evangéliumi Keresztyén Diákszöv. tagja (1921–); Volt Amerikai Diákok Baráti Köre elnöke (1927–)

Egyházi tisztségek: a sárospataki ref. főiskola ig. tanácsának és több bizottságának tagja (1930–1934), a sárospataki ref. teológiai akad. igazgatója (1930–1932); Tiszántúli Egyházkerület Lelkészképesítő Biz. (1934–), Sajtóalapi Biz. (1937–) és Vallástanárképző Vizsgálati Biz. (1937–) tagja, az egyházkerület Lelkészképesítő Intézet igazgatója (1943. szept. –); az ötödik bp.-i zsinat pótképviselője (1939–), az Egyetemes Konvent Külügyi Biz. Észak-amerikai, Egyesült Államokbeli Albiz. tagja; az Orsz. Ref. Lelkészegyesület tanulmányi főtítkára (1936–), főtítkára (1939–1943); Első Magyar Református Világgyűlés főrendezője (1938. aug. 23.); Egyházak Világtanácsa Magyarországi Ökumenikus Biz. lelkészi titkára (1943), főtítkára (1947–); Egyházak Világtanácsa Újjáépítési osztályában a magyarországi egyházak képviselője (1945–)

Szerkesztőségi tagság: az Archiv für Religionspsychologie und Seelenführung főmunkatársa (1928–); az Igazság és Élet c. lelkipásztori és nevelői folyóirat alapítója, felelős szerkesztője és kiadója (1935–1944); az Igazság és Élet füzetek 1–21.; Lelkészegyesület felelős szerk. (1937. jan.–); Hittanszaki Önképző Társulat, majd a Theologus Gyülekezet Közlöny c. lapjának fel. szerk. (1939–); Theologiai Szemle főszerk. (1940–1948); Ref. Világsszemle társszerk. (1942); Theology and Life (1958. jan.–1966), az Evangéliumi és Ref. Egyház teológiai szemináriumainak folyóirata

Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekeltség: 1941-ben feleségével közösen 10 kat. hold debreceni bellegelői szántó volt tulajdonában 10 000 pengő értékben, 4000 pengő bekebelezett teherrel.

Irodalom:

- FERENCZ Árpád (szerk.) (2007): *Világok vándorai. Úti beszámoló Karl Barth 1936-os és 1948-as magyarországi látogatásáról. Karl Barth és Vassady Béla levelezése.* DRHE Karl Barth Kutatóintézet Kiadványai 1. Debrecen.
- GAÁL Botond (2007): *Kis tanszékből nagy egyetem.* DRHE Hatvani István Teológiai Kutatóközpont Kiadványai 1. Debrecen.
- SZŰCS Ferenc (1993): Egy zarándok teológus hazaérkezése – In memoriam Dr. Vasady Béla (1902–1992). *Ref. Egyház*, 1993. 22–23.
- TÖRÖK István (1993): Vasady Béla. *Confessio*, 1993/2. 58–60.
- id. TRÓCSÁNYI László (1995): Egy teológiai önéletrajz margójára. *Confessio*, 1995/1. 117–120.
- VASSADY Béla (1993): *Az Ige útján sántikálva. (Teológiai önéletrajz).* Debrecen.

ZOVÁNYI JENŐ (1887-IG KRAUSZ)

ref. lelkész, teológus, egyháztörténész

[ref. (1883-ig római katolikus), Szilágyzovány, Szilágy m.,

1865. szept. 11. – Budapest, 1958. jún. 24. A Farkasréti temetőben nyugszik.]

Nemesség: A családnak német eredetű nemessége volt.

Apja: Krausz Ferenc (róm. kat., Nagybecskó, Máramaros m., 1836–1873 körül), 1850-ben iratkozott be a máramarosszigeti ref. koll. költészeti osztályába. Szilágy megye egyik járási székhelyén, Szilágycsehiben működött. Zoványi Jenő gyerekkorában hunyt el. Testvérei: 1. ifj. Krausz Antal vármegyei írnok, majd irodaigazgató Szilágy vármegyénél; 2. Krausz Szidónia (róm. kat., Nagybecskó, 1855. júl. 16. –, 1876. júl. 3-án házasságot kötött nemes Bölöni Sándor (ref., Szilágysomlyó, Szilágy m., 1848 –) szilágysomlyói ügyvéddel. Az 1870-es évek második felétől Bölöni Sándor lett Zoványi Jenő gyámja.; 3.?: Krausz Regina, Ajtay Albert szilágysomlyói szolgabíró majd főszolgabíró felesége.

Apai nagyapja: Krausz Antal (róm. kat., Bocskó, Máramaros m., 1801. nov. 30. – 1876 után), nobilis, a kir. kamara hivatalnoka külszolgalatban a máramarosi sóhivatalnál: 1835-ben Técsőn Pontis, Nauli et Viarum Teloniatore/Brücken-Überfuhrs und Wegmauth-Einnehmer/ híd- és vámőr a XII. államiapidíjosztály státuszában; az 1840-es években Nagybecskón Ratium Magistri/Flossmeister/tutajmester/szálmester/tutajozási hivatal főnöke a XI. államiapidíjosztály státuszában; 1859-ben ugyanott controllor/ellenőr a X.apidíjosztályban

Apai nagyanyja: nemes Ferenczy Apollónia (róm. kat., Tiszaújlak, Ugocsa vm., 1818. jan. 1.–), házasság: 1835. febr. 23., Técső, Máramaros vm.

Apai dédapa I.: Krausz Godefrid (róm. kat.) a királyi kamara hivatalnoka külszolgálatban; 1799–1803: gyakornok a máramarosi szállító sóhivatalnál Tiszaújlakon, 1803–1816: Materialium Schafferinus/Materialschaffer/anyagsáfár a sóhivatal erdőhivatalánál Mokrán, majd Kőrösmezőn a XI. napidíjosztályban, 1813–1820: Contraagens et (Cassae) Ratiocinans/ellenőr és pénztári számvevő a X. napidíjosztályban

Apai dédanya I.: Dorfmeister Terézia (róm. kat.), Dorfmeister Ferenc rónaszéki (Máramaros vm.) sóhivatali bányatiszt leánya

Apai dédapa II.: nemes Ferenczy Antal (róm. kat.) a kir. kamara hivatalnoka külszolgálatban a máramarosi sóhivatal szállítási egységénél: Tiszaújlakon Navalís/hajósmester/szállítmánytisz (1802–1828) a XII. napidíjosztályban

Apai dédanya II.: Petrovits Mária (róm. kat.)

Anyja: Szegedy Piroska (ref.)

Gyámja: 1. Krausz Antal (1801–), a nagyapa.

2. nagyböloni Bölöni Sándor (ref., Szilágysomlyó, Szilágymén, 1848–). Régi nemesi családból származó, Szilágysomlyón praktizáló ügyvéd volt. 1876. július 3-án vette feleségül Zoványi Jenő apjának testvérét, Krausz Szidóniát. Az ő gyermekük, tehát Zoványi Jenő unokatestvére volt az Ady Endre párizsi baráti köréből ismert Bölöni György (ref., Szilágysomlyó, 1882–1959) író, újságíró, aki 1910-től a polgári radikális Világ című lap munkatársa lett. 1918 őszétől a Károlyi-kormány svájci sajtóattaséja, 1920-tól a Bécsi Magyar Újság szerkesztője volt. 1923-tól Párizsban Károlyi Mihály köréhez tartozott. 1945-ben belépett a Magyar Kommunista Pártba. Az Ideiglenes Nemzetgyűlésben, majd az 1945–47-es országgyűlésben képviselőséget kapott nyolc kiemelkedő közéleti, tudományos és művészeti személyiség egyike. 1948-tól 1950-ig hollandiai nagykövet, 1951-től az Irodalmi Alap igazgatója lett. 1957. márc. 15-én az új irodalmi hetilap, az Élet és Irodalom főszerkesztőjévé nevezték ki. 1955-ben Kossuth-díjat kapott.

Felesége: Rohoska Zsuzsanna (ref., Kunhegyes, 1866. ápr. 11.–), Rohoska József kunhegyesi postamester és Szanna Zsuzsanna lánya, Rohoska József (Kunhegyes, 1871 – Bp., 1938) sárospataki ref. teológiai tanár testvére (Rohoska Józsefet az 1918–19-es események utáni igazoló eljárásban a tiszáninneni ref. egyházkerület eltiltotta az egyházi hivatalviseléstől).

Gyermeke(i): 1. Zoványi Klára, 1946-tól második felesége volt a megözvegyült Deme Lászlónak (Zádorfalva, 1889. jún. 26. – Bp., 1987), aki Sárospatakon végezte a gimn.-ot és a teológiát (Zoványi tanítványa volt), 1911–12-ben Edinburgh-ban tanult, a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszöv. bp.-i majd országos titkára, kiadványvállalatának vezetője, diákkotthonának igazgatója,

1926-tól péceli ref. lelkész, 1951-től zsinati tag, 1952-től 1959-ig az északpesti egyházmegye esperese, konventi tag, a konvent sajtóelőadója volt; 2. Zoványi Ilona.

Középiskola: zilahi ref. gimn., I–VIII., 1874–1882; érettségi uott., 1882. júl. 2.

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: nagyváradi róm. kat. püspöki papnevelde, 1883; sárospataki ref. koll. teológiai akad., 1883–1887; kolozsvári tud. egy., bölcsészettud. kar, 1889–90

Külföldi tanulm.-k, ösztöndíjak: utrecht egyetem, teológia 1888. okt. 23. – 1889

Oklevél: I. lelkészképesítő vizsga, sárospataki ref. teológiai akad., (1888); II. lelkészképesítő vizsga, uott., 1889

Nyelvismeret: német, angol, holland, latin

Tudományos fokozatok: sárospataki ref. teol. akad. magántanára: 1889. szept.; MTA Tudományos Minősítő Biz., történettudományok doktora: 1956

Nyilvános rendes egy. tanár: debreceni tud. egy., hittud. kar, egyháztörténelem, 1914. aug. 26. – 1922. jún. 1.

Egyetemi tisztségek: debreceni. tud. egy., hittud. kar, dékán: 1917/18; prodeán 1914/1915, 1918/1919

Nyugdíj: 1922. jún. 1.

Életút: Édesapja egy, a 18. század közepén Magyarországra települő német nemesi eredetű, több generáció óta királyi kamarai külszolgalatban álló, Máramarosban működő római katolikus sóhivatalnokai családból származott. Édesanyja pedig Szilágy megyei református volt. Apja után Zoványi Jenőt is katolikusnak keresztelték. Az elemi iskola első két évét azonban apja szolgálati helyén, a járási székhelyen, Szilágycsehiben a helyi református népiskolában végezte. Apja halála után egy évig katolikus elemiben tanult a máramarosi Nagybocksón, ahol apai nagyapja, a nyugalmazott sóhivatali ellenőr lakott. Ezután a gimnázium nyolc évét (1874–1882) a zilahi ref. gimn.-ban végezte. Közben, nagyapja halála után, apja húgának a férje, a református nemesi származású Bölöni Sándor szilágysomlyói ügyvéd lett a gyámja. Gyámjának fia, s így unokatestvére volt Bölöni György (1882–1959), az Ady Endre párizsi baráti köréhez tartozó író, polgári radikális újságíró, 1918-tól Károlyi Mihály híve. Zoványi Jenő érettségi után, 1883-ban beiratkozott a nagyváradi róm. kat. püspöki papneveldebe, de egy hónap múlva kilépett. Kivárva tizenennyolc éves korát, áttért a ref. egyházba, s 1883 és 1887 között elvégezte a sárospataki ref. teológiát. Az 1887–88-as tanévben Sárospatakon seniori, teológiai segédtanári és kollégiumi alkönyvtárnoki tiszttel bízták meg. Warga Lajosnak (1835–1900), az egyháztörténet professzorának a tanítványa volt. Letette a lelkészképesítő vizsgát, s 1888–89-ben az utrecht egyetem teológiai karán tanult. Itt megismerkedett a liberális protestáns teológiával, s azzal a gyakorlattal, hogy a hitvallások a hittudományi kari tanárokat

sem kötik. 1889 szeptemberében teológiai magántanári képesítést szerzett a sárospataki főiskolán. Ebben az évben segédlelkész lett Kolozsvárott, ahol egyszersmind az 1889–90-es tanévben a tud. egy. bölcsészkarán folytatott tanulmányokat. 1891 júniusában Kolozsvárott lelkésszé választották, s egyben az egyházmegye közigazgatója lett. 1894 májusától az ötezer lelkes tiszaföldvári ref. gyülekezet lelkésze a heves-nagykunsági egyházmegyében. Mestere, Warga Lajos halála után 1901-ben meghívták a sárospataki ref. teológiai akadémia egyháztörténeti és a teológiai enciklopédia rendes tanárának. Az akadémiai tanári kar Zoványit az 1904-ben kezdődő második bp.-i zsinatra póttaggá választotta. Irodalmi munkásságát 1884-ben a Sárospataki Lapokban kezdte. Alig végezte el tanulmányait, 1887-ben már tanulmánykötete jelent meg (Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom köréből). Ő írta az 1893 és 1897 között megjelenő Pallas Nagylexikon több mint 400 egyháztörténeti szócikkét. Sorra jelentek meg alapos forráskutatáson, az adatok gondos elemzésén alapuló protestáns egyháztörténeti cikkei, önálló kötetei, amelyek sok esetben kérlelhetetlen kritikával vitatkoztak korábbi állításokkal. Történetírói felfogását sok tekintetben meghatározta teológiai beállítottsága. Ennek kialakulásában szerepe volt a sárospataki főiskolának, amely Zoványi tanulmányai idején erős bástyája volt a teológiai liberalizmusnak. Döntő módon hatott rá a Hollandiában megismert vallástörténeti iskola. Zoványi pályája elején magáévá tette a kritikai irányzat kiteljesedését jelentő szabadelvű teológia szemléletét, s emellett ingadozás nélkül és szenvedélyesen kitartott akkor is, amikor a magyarországi teológiai gondolkodás egyre inkább más irányba változott. A racionalizmus elveinek szabad és következetes érvényesítéséből indult ki, a gondolkodás abszolút szabadságát vallotta. Kritikával fogadott minden természetfölöttinek látszó tanítást. A dogmákat és hitvallásokat történelmi produktumnak, viszonylagosnak és időlegesnek tekintette. 1908-ban magyarázó jegyzetekkel és függelékekkel ellátva kiadta sárospataki professzora, Warga Lajos A keresztyén egyház történelme című művének kéziratban maradt, befejezetlen harmadik kötetét. A függelékben Wargától eltérő, Kálvin szerepét kibővítő és személyét negatív színben feltűntető álláspontját fejtette ki. A ref. egyházi közvéleményben és sajtóban élénk vita alakult ki. A tiszáninneni egyházkerület fegyelmi vizsgálatot indított, és Zoványit felfüggesztette. 1910 áprilisában elmozdították állásából. Bp. székesfőváros levéltárában kapott ideiglenes alkalmazást. (Budapesten lett tagja a Demokratia szabadkőműves-páholynek.) Fellebbezése nyomán 1912 áprilisában a konventi bíróság visszahelyezte sárospataki tanszékére. Javadalmát megkapta, de tanítani nem engedték. A debreceni tud. egy. működésének megindulásakor, 1914 augusztusában pályázat útján ide nevezte ki Jankovich Béla kultuszminister

javaslatára a király a hittud. kar egyháztörténeti tanszékére. (A pályázatot az alakuló karnál a szokástól eltérően a ref. egyház kiemelkedő lelkészi tagjaiból alakult biz. bírálta el.) 1917-ben az egyetem teológiai díszdoktorrá választotta. Az 1917–18-as tanévre pedig dékánnak is megválasztották. E tisztségében felszólította professzortársát, Lencz Gézát, hogy az állam és az egyház szétválasztása jegyében mondjon le ref. kollégiumi és egyházi tisztségeiről, mint amelyek összeférhetetlenek az állami egyetem tanárságával. 1917. dec. 17-i reformációi emlékbeszéde nagy felháborodást keltett protestáns körökben. (Többek között azt mondta, hogy „a tudományos teológia hanyatlása és tepsedése a ref. egyházban Kálvin működéséből és hatásából indult ki”.) A hittud. kar 1918. máj. 1-i ülésén egyhangú határozatban nyilvánította ki, hogy az évzáró ünnepélyen nem óhajtja Zoványit mint dékánt hallani. Zoványi 1918 nyaratól harcba szállt az egyház és az állam elválasztása, az állami oktatás általánossá tétele, a kötelező vallásoktatás megszüntetése mellett (megakadályozandó, úgymond, a sötétség terjesztését). Nézeteit tantermi előadásai-ban is hangoztatta, s többek között a Nyugatban, a Huszadik Században, a Világ című polgári radikális és a Fáklya című szabadkőműves lapban is megjelentette. (A Világ című lap munkatársa volt ekkor unokatestvére, egykori gyámjának fia Bölöni György is.) A vallást mindenki magánügyének nyilvánította. Amikor a jogi kar az egyetemi tanács elítélő állásfoglalását kezdeményezte Kunfi Zsigmond közoktatásügyi miniszter eljárása miatt, amellyel 1919 januárjában négy új professzort nevezett ki a bp.-i jogi karra a kar akarata ellenére, akkor Zoványi védelmébe vette Kunfi döntését, mint amire szükség volt „a forradalom által diadalra juttatott haladó szellem terjesztése érdekében”. Sőt azt javasolta, hogy a tanács kérje a minisztertől a debreceni egyetemre is minél több, „a haladás vágyától áthatott tanár kinevezését”. 1919. márc. 23-án egy szakszervezeti gyűlésen pedig azt ajánlotta, hogy az állami egyetemek teológiai karait szüntessék meg. A Tiszántúli Ref. Egyházkerület fegyelmi bírósága a románok bevonulása után, már 1919. jún. 5-én, döntően a vallásoktatás megszüntetésével kapcsolatos írása és változatlanul fenntartott álláspontja miatt, megfosztotta Zoványit lelkészi jellegétől. Ezt a konventi rendes bíróság is megerősítette 1920. máj. 29-én. A hosszas eljárásban az egyetemi igazoló biz. 1920. jún. 26-án azon az alapon hozott Zoványi professzori állását megszüntető döntést, hogy az egyetem alapításakor az állam és az egyházkerület megegyezésében követelményként írták elő a kar tanárainak ref. lelkészi jellegét. A hittud. kar azonnal eltiltotta az előadások megtartásától. A miniszter 1921. jún. 1-től egy évre rendelkezési állományba helyezte, majd 1922 jún. 1-jén nyugdíjazta. Zoványi ellen decemberben büntetőeljárás is indult. Három hónap fogházra ítélték. 1927-ben Bp.-re költözött s változatlan szorgalommal folytatta levéltári kutatásait

s a protestáns egyháztörténetet megújító munkásságát. Hosszú élete során tüzetes monográfiát írt a magyarországi protestantizmus 16. századi történetéről. Bemutatta legrégebb szervezeti kereteinek, önkormányzati formáinak, területi egységeinek kialakulását, ordinációs gyakorlatát, kánongyűjteményeinek, énekeskönyveinek formálódását. Analizálta az összes reformátor tanirányát. Tisztázta a 16–17. századi kollégiumok eredetét, fejlődését, a lelkészképzés helyzetét, a hitviták és zsinatok történetét, a puritanizmus és a coccejanizmus hazai térhódítását, harcait. Miskolci Csulyak István zempeleni esperes egyházkormányzati hagyatékának publikálásával bemutatta a 17. századi ref. egyház belső életét. Az evangélikus egyetemes felügyelői és a református egyetemes főgondnoki tisztségről és a bécsi agentura intézményéről írott művei sok újat hoztak a 18. századi ismeretekhez. Megírta a felvilágosodás történetét. Kéziratban maradt a Magyarországi protestantizmus története 1895-ig című monográfiája. (2004-ben jelent meg.) 1945 augusztusában mint egyetemi tanárt rehabilitálták, a IV. fiz. o. szerint reaktiválták, s a szolgálaton kívül töltött idő beszámításával nyugdíjazták. 1952-ben a tud. minősítés új rendszerének bevezetésekor a kandidátusi címet ítéltek neki, amire úgy válaszolt, hogy „el nem fogadhatom a nem keresett és nem óhajtott címet”, s visszaküldte a kandidátusi tiszteletdíjat. 1956-ban megkapta a történettudományok doktora fokozatot. Legmonumentálisabb műve a Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon, amely végső, bővített változatában csak halála után jelent meg. A lexikon első változatát Theologiai Ismeretek Tára címmel három kötetben még pályája elején kiadta (1894, 1898, 1901). 1927-ben a ref. Parochiális Könyvtár Bizottság a tervezett Theologiai Lexikon egyháztörténeti anyagának összegyűjtésével bízta meg Zoványit. Az összegyűjtött anyagot Révész Imre javaslatára a Bizottság 1940-ben negyven munkapéldányban kinyomtatta a Lexikon munkatársai számára. A Theologiai Lexikon nem készült el, de Zoványi haláláig dolgozott az egyháztörténeti rész kiegészítésén, átdolgozásán. A javításra, pótlásra két olyan nyomtatott példányt használt, amelynek lapjai közé egy-egy tiszta papírt kötöttetett s így az új adatok eleve a helyükre kerültek. A páratlan gazdagságú adatgyűjtemény 1977-ben jelent meg Ladányi Sándor (1937–2014) gondozásában.

Díszdoktor: debreceni tud. egy. t. doktora, 1917

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a M. Prot. Irodalmi Társaság vál. tagja (1899–1921); a Sárospataki Irodalmi Kör ügyvivő elnöke (1904–1910)

Szerkesztőségi tagság: Sárospataki Ifjúsági Közlöny (1886–87); Vallás és Egyház (1894); Sárospataki Lapok társszerk. (1904–); Pallas Nagylexikon egyháztörténeti szócikkei (1893–1897)

Közéleti társaság, szerep: a Dávid Ferenc-egylet tb. tagja (1917–); a Demokratia szabadkőműves páholy tagja (1912)
Egyházi tisztségek: a kolozsvári ref. egyházmegye közügyigazgatója (1891–94); a Magyarországi ref. egyház. második bp.-i zsinatán zsinati póttag (1904–1910)
Politikai szerep: Zemplén vármegye törvényhat. biz. tag (–1917)

Irodalom:

- BOTTYÁN János (1977): Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. *Confessio*, 1977/1. 126–127.
 BUCSAI Mihály (1958): Megemlékezés Zoványi Jenőről. *Theol. Szle.*, 1958. 363–365.
 (1958): ESZE Tamás búcsúztatója. *Ref. Egyház*, 1958. 324–325.
 KATHONA Géza (1958): Zoványi Jenő. *Egyháztörténet*, 1958/2–3. 258–262.
 LADÁNYI Sándor (1978): Zoványi Jenő. *Theol. Szle.*, 1978. 299–301.
 RÉVÉSZ Imre (1918): Egész elvek és féligazságok (Zoványi Jenő történetfelfogásához). *Prot. Szle*, 1918. 280–290.
 RÉVÉSZ Imre (1965): Zoványi Jenő centenáriumára. *Századok*, 1965/6. 1393–1403.
 (1958): TÓTH Endre dékán búcsúzója Zoványi Jenőtől. *Ref. Egyház*, 1958. 325–326.
 VARGA Zoltán (1967): *A Debreceni Tudományegyetem története I. 1914–1944*. Debrecen. 89–100.

KOVÁCS I. GÁBOR

A DEBRECENI REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI KAR PROFESSZORAINAK SZÁRMAZÁSÁRÓL ÉS TUDOMÁNYOS PÁLYÁJÁNAK NÉHÁNY MUTATÓJÁRÓL AZ ADATTÁR ALAPJÁN

A DEBRECENI TUDOMÁNYEGYETEM ÉS A REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI KAR LÉTREJÖTTÉRŐL

A debreceni tudományegyetem, s benne a református hittudományi kar megalakulásának történetét az események résztvevője, Kun Béla jogakadémiai, majd egyetemi tanár még 1917-ben megírta (KUN Béla 1917). Később ugyanezt részletebben is taglalta, keretbe foglalva az előzményekkel és a későbbi fejleményekkel (szentpéteri KUN Béla 1941). Foglalkozott vele Varga Zoltán, az első debreceni egyetemtörténeti monográfia szerzője is (VARGA Zoltán 1967). Legújabban pedig az egyetem százéves évfordulójára írott modern összefoglalásban Fekete Károly és Mudrák József pontos és magvas írásai foglalták össze a legfontosabb tudnivalókat (FEKETE Károly 2012a, 2012b; MUDRÁK József 2012). Ezekre az írásokra támaszkodva mi most csak az egyetem és a kar alapításának néhány olyan mozzanatát említjük meg, amelyeknek figyelembevétele fontos a kar későbbi működése, s így tanárai életútjának megértése szempontjából.

Fontos tudni, hogy az új állami egyetem formális értelemben nem volt a Kollégium jogutódja, de egyértelműen annak bázisán jött létre. A Kollégiumot, benne a teológiai és a jogi akadémiát is fenntartó Tiszántúli Református Egyházkerület az egyetem alapítására készülve Debrecen város támogatásával a 19. század végétől fokozatosan gyarapította az akadémiai tanszékek számát,¹ s 1908-ban lét-

.....
¹ 1892-től 1908-ig (Hegymegi) Kiss Áron volt a tiszántúli református püspök, akinek a debreceni egyetem létrehozása érdekében kifejtett tevékenységét részletesen bemutatta: BARÁTH Béla Levente 2012.

rehozta a tanárképzés céljával a Kollégium harmadik főiskolai szintű intézményét, a Bölcsészeti Akadémiát. 1907 és 1912 között a Kollégium akadémiai tanszékeinek száma kilenccel szaporodva elérte a huszonnégyet. Ez volt az az intézményi alap, amely a későbbi egyetem négy kara közül háromnak a kiindulópontja volt.

Az egyházkerület 1905-ben mondott le végleg a református egyetem tervéről, s 1908 után Debrecen város egyetemi bizottságával együtt az állammal való megegyezésre törekedett. Lemondott saját akadémiai fenntartásáról, s támogatta egy négykarú állami egyetem alapítását. Az egyházkerület, a debreceni református egyház és Debrecen városa jelentős anyagi erő, elhelyezés és építési területek felajánlásával járult hozzá az universitas létrehozásához. 1911 végére körvonalazódott a megegyezés, amelyet Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter 1911. november 4-i rendelete rögzített. Eszerint a létrehozandó állami egyetemen református hittudományi fakultás is lesz, induláskor hét tanszékkal. A kar fenntartásához az egyházkerület hetvenezer korona éves átalányösszeggel járul hozzá, amely összeget a tanszékek szaporodása esetén megfelelő arányban emelni fog. Erre a karra is a szokott módon egyetemi jelölés alapján a király nevezi ki a tanárokat, de az egyházjog és a bölcsészet tanára kivételével csak lelkész-képesítéssel rendelkezőket lehet kinevezni. Hasonlóan ahhoz, ahogyan a budapesti tudományegyetem római katolikus hittudományi kari tanárainak a kinevezéséhez az esztergomi primás hozzájárulása kell, itt is szükség lesz előzetes egyházi hozzájárulásra. Ezt a református egyházalkotmány elvei szerint egy olyan bizottság adja majd, amelynek tagja a tiszántúli egyházkerület püspöke, világi főgondnoka és a debreceni református egyházköztség egyik – lelkészi vagy világi – elnöke. A tanári kar lelkész tagjai az egyházi törvények szerinti fegyelmi vétségekért az egyházi bíróság ítélete alá tartoznak. A kar végzett hallgatóinak lelkésszé minősítése az egyházkerület jogköre.² A miniszteri leirat rögzítette, hogy a Kollégium biztosít helyiségeket a hittudományi karnak, s rá tartozik ezek dologi költségét is fedezni. A Kollégium könyvtárát és gyűjteményeit az egyetem tanárai és a hallgatók díjtalanul használhatják. A világi karokra az egyházkerületnek nincs befolyása, s velük kapcsolatos kötelezettsége sincs. Az egyetemi évnyitó és évzáró ünnepet megelőző istentiszteletet azonban a teológiai kar egyik tanára tartja a Nagytemplomban, amelyen hivatalosan részt vesz az egyetem tanácsa a rektorral együtt.³ A miniszter ehhez a következő héten még azt az ígéretet fűzte, hogy a hittudományi kar tanárai az államtól ugyanazt a fizetést kapják, mint más karok tanárai, s korábbi szolgálati idejüket méltányos módon beszámítják.

.....
² Ezt később, 1913 májusában az új kultuszminiszter, Jankovich Béla úgy pontosította, hogy a lelkészi képesítés is az egyházkerület kompetenciája.

³ Ez is a budapesti tudományegyetemen fennálló szokásrendet követte.

A megegyezést a főiskolai intézmények megszüntetésével együtt jóváhagyta az egyházkerület közgyűlése, majd 1912. április 26-i ülésén az Egyetemes Konvent is, mint a magyarországi református oktatás és köznevelés legfőbb irányító hatósága. A debreceni s vele együtt a pozsonyi tudományegyetem létrehozásáról szóló törvényt az országgyűlés 1912. július 7-én fogadta el, s mint az 1912. évi XXXVI. törvénycikk július 11-én jelent meg az Országos Törvénytárban. A törvénycikk a pozsonyi tudományegyetemen evangélikus hittudományi kar létrehozásáról is rendelkezett. Így a budapesti tudományegyetem római katolikus hittudományi kara után a két nagyobb protestáns felekezetnek is lehetősége nyílt egyetemi szintű teológiai képzésre a doktoráltatás jogával együtt. Ezek az egyetemi hittudományi karok 1950 augusztus végéig álltak fenn, ekkor ugyanis a berendezkedő pártállam miniszterelnöki rendelettel leválasztotta őket az egyetemekről, s ezzel visszaminősültek teológiai akadémiákká.

A HITTUDOMÁNYI KAR ELSŐ TANÁRAINAK KIVÁLASZTÁSA, S A TANÁROK KÉT TOVÁBBI NEMZEDÉKE

Visszatérve az időrendhez, az egyetem 1914 szeptemberi megnyitásáról – egyelőre három karral: hittudományi, jogi, bölcsészeti – 1914. január 20-án állapodott meg Jankovich miniszter az egyházkerület és Debrecen városa egyesített küldöttségével. Az egyetemi tanári állásokra, köztük a hittudományi kar hét tanszékére 1914. március 31-i határidővel hirdetett pályázatot a miniszter. Az egyházi bizottság a hittudományi karra pályázók mindegyikének kiadta azt a bizonyítványt, amely szerint egyházi szempontból nincs ellenük kifogás. A kar pályázatainak érdemi elbírására a miniszter a református egyház kiemelkedő lelkési tagjaiból hozott létre bizottságot, amelyben minden egyházkerület képviselve volt. A kollégium megszűnő teológiai akadémiáján hat tanszék volt, amelyek közül az egyház-történelem tanszéke Balogh Ferencnek (1836–1913), a debreceni újortodoxia meghatározó alakjának 1913-as halála óta nem volt betöltve. A gyakorlati teológia tanszékének tanára, Csiky Lajos (1852–1925) beadta ugyan pályázatát, de azt korára való tekintettel a bizottság nem fogadta el, ezért nyugdíjba kellett vonulnia (BARÁTH Béla Levente 2006: 182). Így végül is négy volt akadémiai tanár adta be pályázatát: Erdős József az újszövetségi, Sass Béla az ószövetségi, Kiss Ferenc a lelkipásztorkodástani, Lencz Géza pedig a dogmatika tanszékére. Ők valamennyien sikeresen pályáztak.

A fennmaradó három tanszékre elvileg nyitottabbak voltak az esélyek. Ennek története még nincs részletesen feldolgozva, de elgondolkoztató Ravasz Lászlónak

(1882–1975), a kolozsvári teológiai fakultás akkori gyakorlati teológiai tanárának, a már országosan ismert teológusnak 1914. március 4-én kelt levele, amelyet Baltazár Dezső (1871–1936) tiszántúli püspöknek, az Országos Református Lelkészegyesület elnökének a pályázatok érdemi bírálatát végző bizottság meghatározó tagjának írt: „nem teszi be a lábát a debreceni egyetemre, akit Te nem akarsz, és feltétlenül beteszi az, akit Te akarsz”.⁴ Baráth Béla Levente, aki átnézte Baltazár püspök ebből az időszakból való levelezését, utólagosan szintén úgy látja, hogy az egyházkerületek feletti bizottságban messzemenően Baltazár Dezső akarata érvényesült (BARÁTH Béla Levente 2006: 179–182). Mindenesetre a gyakorlati teológia tanszékére az egyébként kiváló tehetségű Ferenczy Gyula kapott kinevezést, aki több évig folytatott külföldi tanulmányokat, s 1896-tól a kollégium bölcsészeti akadémiájának történelemtanáraként az asszirológiától kezdve sokféle tudománnyal foglalkozott, de egyiknek sem vált igazi szaktudósává, viszont 1907-től Baltazár elnöksége mellett az ORLE főtitkára is volt, s Baltazár közéleti-politikai küzdelmeit is tevékenyen támogatta.

Nem tudjuk biztosan, hogy az újonnan felállított vallástörténet és rokontudományok tanszékére pályázott-e a fiatal Varga Zsigmond, aki összesen több mint négy évig folytatott külföldi tanulmányokat a bibliai tudományok, a sémi nyelvészet és a vallástörténet kimagasló tudósainál a berlini, genfi, utrechti egyetemeken, valamint állami ösztöndíjjal Londonban és Párizsban, s 1911-ben egyrészt sémi összehasonlító nyelvészetből doktorált a budapesti bölcsészkaron, másrészt a kolozsvári teológián habilitált ó- és újszövetségi bibliai tudományokból. Mindenesetre feltűnő, hogy Varga a kolozsvári teológiai fakultás frissen kinevezett rendkívüli tanáraként az egyetem megindítása előtti évben, 1913. szeptember 1-től átpályázott Debrecenbe, ahol ekkor a kollégium nagykönyvtárának ideiglenes könyvtártisztje lett. A hittudományi kar vallástörténet tanszékére viszont az egyébként nagy tudományú és sok nyelvet beszélő, de rendszeres külföldi egyetemi tanulmányokat nem folytatott, tudományos fokozattal nem rendelkező szeghalmi lelkész, Csánki Benjámin neveztek ki.⁵ Az egyháztörténelem tanszéket Zoványi Jenő, a sárospataki teológiai akadémia tanára kapta meg, aki korábban súlyos konfliktusba került a sárospataki intézménnyel.⁶

Az induláskor, 1914 augusztusában kinevezett hét tanárt generációs szempontból egyívásúaknak tekinthetjük. (Lásd 1. táblázat.) Erdős József 1856-os születésével a legidősebb volt, de a többiek mind 1861 és 1870 között születtek.

.....
⁴ Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára I/1/e. 525/1914. Idézi IRINYI Károly 2002: 284.

⁵ Csánki 1918-ban át is ment az akkor alapított keresztyén erkölcsstan tanszékére, s ezzel nyílt meg a lehetőség arra, hogy Varga Zsigmond a vallástörténeti tanszékére kerüljön.

⁶ 1910-ben elmozdították állásából. Fellebbezés után a konventi bíróság 1912-ben visszahelyezte Sárospatakra, ahol ezután sem engedték tanítani. A konventi döntésben, s a debreceni kinevezésben valószínűleg szerepe volt gróf Tisza István miniszterelnök dunántúli egyházkerületi főgondnoknak.

Ehhez az első kohorszhoz számíthatjuk még az 1866-os születésű Pokoly Józsefet is, aki ugyan csak 1922-től lett a kar tanára, de őt is 1914 augusztusában nevezték ki az egyetem bölcsészkarára.⁷ Kinevezésük idején negyvennégy és ötvenhárom éves kor között lévén valamennyien erejük teljében levő, tevékeny férfiak voltak, ötvenéves átlagéletkorral.

A hittudományi kar tanárainak következő ötös csoportja generációs szempontból az előbbieknél is szorosabban összetartozott. Őket 1921 és 1930 között nevezték ki a különböző okokból megüresedett tanszékekre (tanszékcsera, fegyelmi, nyugdíj, elhalálozás). Ebben a szakaszban már a tanszékek betöltése az általános egyetemi eljárási szabályok szerint az egyetemi autonómia keretei között történt. A kari tanács és az egyetemi tanács felterjesztése alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszter tett javaslatot a kormányzónak. Annyi eltérés azért még mindig volt a megszokott egyetemi gyakorlattól, hogy a betöltendő tanszékekre egy esetben sem írtak ki pályázatot, hanem rendre egy-egy kiválasztott tudóst hívtak meg. Igaz, hogy két esetben a meghívás nem járt eredménnyel, mert a kiszemelt tanárok azt nem fogadták el. Így 1921-ben az egyházszertartástan és valláspedagógia tanszékekre, majd 1929-ben az újszövetségi tanszékekre mégiscsak hirdettek pályázatot.⁸ Ebből a generációból valamennyien 1886 és 1890 között születtek. Kor szerint hozzájuk tartozott az egyébként 1936-ban kinevezett Makkai Sándor, volt erdélyi püspök, aki szintén 1890-ben született. Hatuk átlagéletkora egyetemi tanári kinevezésükkor éppen negyven év volt, ami tíz évvel kevesebb, mint az előző generáció kinevezéskori átlagéletkora.

A harmadik s egyben utolsó nemzedék egy tagját 1934-ben, a többi ötöt pedig 1940 és 1947 között nevezték ki. Őket, egy kivételével, teljesen hozzásimulva az általánosabb egyetemi gyakorlathoz, már pályázat útján választották ki.⁹ 1896 és 1910 között születtek, tehát nem estek annyira közel egymáshoz, mint a második generáció tagjai. Életkorátlaguk két évvel kevesebb volt az előzőnél, s köztük voltak a legfiatalabb korban kinevezett tanárok: Czeglédy Sándor harmincegy, Vasady Béla harminckét évesen lett egyetemi tanár.

Bár az elemszámok kicsik, mégis úgy gondoljuk, hogy érdemes az előbb körülhatárolt három generációt az életkoron túl néhány más, így például

.....
⁷ Őt eredetileg 1911-ben hívták meg Debrecenbe a kolozsvári teológiai fakultás egyháztörténelem tanszékéről a bölcsészeti akadémia újonnan felállított egyetemes történelem katedrájára, s onnan nevezték ki 1914-ben az egyetem ugyanezen tanszékére.

⁸ Igaz, hogy erre csak egy pályázó volt.

⁹ A kivételt a dogmatika tanszék betöltése jelentette. Ennek oka az volt, hogy a gazdasági válság miatt a Lencz Géza halálával megüresedett dogmatika és vallásbölcselet tanszéket két évig helyettesek látták el, s amikor a minisztertől engedélyt kaptak a tanszék rendkívüli tanárral való betöltésére, akkor a helyzet gyors cselekvést kívánt, ezért következett a hosszadalmas pályázati procedura helyett a meghívás.

168

1. táblázat
A debreceni tud. egy. hittud. kar tanárainak kinevezési időpontja és tanszékének neve

Név, szül. hely.	Szül. éve	Kinevezés időpontja	Meddig töltötte be	Tanszék neve
Csánki Benjamin Füzesgyarmat (Békés m.)	1868	1914. aug. 26., nyrt. 1918. máj. 10, nyrt.	1918. máj. 10. tanszékcscere 1938. jún. 30. nyugdíj	vallástörténet és rokontudományok keresztyén erkölcsan
Erdős József Szatmárnémeti (Szatmár m.)	1856	1914. aug. 26., nyrt.	1928. jan. 6. nyugdíj	újszövetségi írásmagyarázat és segédtudományai
Ferenczy Gyula Aranyosmedgyes (Szatmár m.)	1861	1914. aug. 26., nyrt.	1921. szept. 22. kényszernyugdíj	egyházi szónoklattan és egyházszertartástan (gyakorlati teológia)
Kiss Ferenc Kenderes (Jász-Nagykun- Szolnok m.)	1862	1914. aug. 26., nyrt.	1933. jún. 30. nyugdíj	belmisszió, cura pastoralis és rokontudományok 1917-től lelkipásztorkodástan
Lencz Géza Vámospércs (Hajdú m.)	1870	1914. aug. 26., nyrt.	1932. ápr. 29. elhunyt	rendszeres hittan és segédtudományai később dogmatika és vallásbölcselet
Pokoly József Ór (Szabolcs m.)	1866	1914. aug. 26., nyrt. 1922. dec. 11., nyrt.	1922. dec. 11. tanszékcscere 1930 nyugdíj	bölcsészettud. kar, egyetemes történelem; hittud. kar, keresztyén egyházitörténelem

Név, szül. hely.	Szül. éve	Kinevezés időpontja	Meddig töltötte be	Tanszék neve
Sass Béla Albis (Bihar m.)	1865	1914. aug. 26., nyrt.	1928. jan. 19. elhunyt	ószövetségi írásmagyarázat és rokon- tudományai
Zoványi Jenő Szilágyzovány (Szilágy m.)	1865	1914. aug. 26., nyrt.	1922. jún. 1. kényszernyugdíj	egyházírtórténelem
Varga Zsigmond Marosdécse (Torda-Ara- nyos m.)	1886	1921. máj. 26., nyrt.	1944. jan. 1. nyugdíj (betegség miatt)	vallástörténet és rokontudományai
Csikész Sándor Drávafok (Somogy m.)	1886	1923. márc. 29., nyrt.	1940. febr. 18. elhunyt	egyházszertartástan, egyházi szónok- lattan és valláspedagógia
Kállay Kálmán Pozsony (Pozsony m.)	1890	1928. okt. 6., nyrt.	1950. aug. 31. a kar megszűnése	ószövetségi írásmagyarázat és segéd- tudományai
Erdős Károly Újsóvár (Bács-Bodrog m.)	1887	1929. máj. 28., nyrt.	1950. aug. 31. a kar megszűnése	újszövetségi írásmagyarázat és segéd- tudományai
Révész Imre Pápa (Veszprém m.)	1889	1930. szept. 15. nyrt.	1942. jan. 31. lemondás püspöki tiszttal	egyházírtórténelem
Vasady Béla Arad (Arad m.)	1902	1934. júl. 18., nyrt. 1938. júl. 28. – nyrt.	1938. júl. 28. 1949. jún. lemondás külföldre távozás miatt	dogmatika dogmatika

Név, szül. hely.	Szül. éve	Kinevezés időpontja	Meddig töltötte be	Tanszék neve
Makkai Sándor Nagyenyed (Alsóféhér m.)	1890	1936.jún. 3., nyrt.	1950. aug. 31. a kar megszűnése	pasztorális teológia
Czeglédy Sándor Nagysalló (Bars m.)	1909.	1940. okt. 19., nyrt. 1945. nov. 10., nyrt.	1945. nov. 10. 1950. aug. 31. a kar megszűnése	homiletika, liturgia, valláspedagógia homiletika, liturgia, valláspedagógia
Török István Tiszaeszlár (Szabolcs m.)	1904	1941. szept. 13., nyrt. 1945. nov. 10., nyrt.	1945. nov. 10. 1950. aug. 31. a kar megszűnése	keresztyén erkölcsstan keresztyén erkölcsstan, 1949. szept. -től dogmatika
Soós Béla Rákoscaba (Pest m.)	1896	1942. jún. 30., nyrt.	1945. aug. 6. elhunyt	egyház történelem
Pákozdy László Márton Hódmezővásárhely (Csong- rád m.)	1910	1945. dec. 18., nyrt. 1949. jún. 17., nyrt.	1949. jún. 17. 1950. aug. 31. a kar megszűnése	általános és bibliai vallástörténet általános és bibliai vallástörténet
Tóth Endre Hajdúszoboszló (Hajdú m.)	1899	1947. máj. 19., nyrt.	1950. aug. 31. a kar megszűnése	egyház történelem

A PFARRHAUS A TÖRTÉNETI IRODALOMBAN

Kötetünk bevezetőjében, ahol azt igyekeztünk indokolni, hogy miért felekezeti-művelődési tömbök szerint tagolva közöljük egy évszázad magyarországi egyetemi tanárainak adattárát, arról írtunk, hogy a két világháború közötti egyetemi tanárok származását vizsgálva megmutatkozott néhány, „a hagyományosan használt társadalomszerkezeti elemeken átnyúló, vagy azoknak jellegzetes részét képező kisebb-nagyobb szociokulturális, etnokulturális alakzat, felekezeti-művelődési tömb”. Úgy észleltük, hogy többek között létezik egy, „a református kollégiumok és partikuláik, valamint a hozzájuk kapcsolódó parókiák és kisiskolák hálózataiban, erőterében formálódó magyar etnikumú értelmiségi csoport” (Kovács I. Gábor 2014: 14). Azt reméljük, hogy az összesen 183 polgári kori református egyetemi tanár adattári szócikkének elkészülése és egymás mellé helyezése után ez a feltevés beigazolódik, megtelik tartalommal, s az alakzat történelmi gyökerei, határai kirajzolódnak, regionális elhelyezkedése, tápláló erői, belső és külső hálózati kapcsolatai megismerhetők lesznek. Most, amikor a debreceni tudományegyetem hittudományi kara tanárainak adattárát elkészítettük, megkíséreljük ennek alapján is az alakzat megragadását, de tudjuk, hogy legalább két okból még nem juthatunk túl messzire. Az egyik ok az igen alacsony, mindössze húszas elemszám korlátja. A másik ok az, hogy hittudományi kari tanárokról, kivétel nélkül lelkészekről lévén szó, az eredmény sajátos lehet, meg nem becsülhető mértékben elűthet a református egyetemi tanári populáció egészének viszonyaitól. Mindezen korlátozó tényezők figyelembevételével azonban mégiscsak megpróbáljuk a hittudományi kari professzorok rekrutációját/származását, társadalmi és művelődési beágyazódását leírni.

Először két közvetlen szocializációs közeget érdemes megnéznünk professoraink személyes életéből, a teológia előtti időszakból. Ha számba vesszük középiskolai tanulmányaikat, akkor azt látjuk, hogy tizenöten közülük református gimnáziumba jártak, egy evangélikusba s csupán négyen tanultak anyagi kényszerűségből lakóhelyük római katolikus (három esetben premontrei) iskolájában.¹⁰ A meghatározó tehát a református, illetve protestáns középiskolázás volt. Ezen belül kétharmados aránnyal dominált a debreceni kollégium, illetve az olyan iskolák, amelyek korábban a kollégium partikulái voltak: Szatmár, Hódmezővásárhely, Karcag, Mezőtúr, Kecskemét, Zilah. Ezeken kívül Kolozsvár, Nagyenyed, Sepsiszentgyörgy, Sárospatak és Pápa adott egy-egy középiskolás diákot.

Ami a tanárok szüleinek családját illeti, tizenkilenc apa volt református, s csupán egy római katolikus. Az anyák között tizenhat a református, négy a római katolikus. Vallásilag tehát a szülők családja is meglehetősen homogénnek

.....
¹⁰ Megjegyzendő, hogy utóbbiak közül háromnak az apja református lelkész volt.

tekinthető. Egyedül Zoványi Jenő apja volt római katolikus. (Sőt maga Zoványi is csak tizennyolc éves korában tért át anyja református vallására.)¹¹

Ha továbbblépve az apák státuszát, foglalkozását kívánjuk vizsgálni, előzetesen azt kell leszögeznünk, hogy szociológiailag a református felekezeti-művelődési alakzat magjának a lelkészeket tekinthetjük. Lényegében hasonló háttérűek és végzettségűek voltak azonban a református kollégiumok tanárai is. Erősen kötődtek hozzájuk a református tanítók, akiknek a képzése inkább csak a 19. század utolsó harmadában vált el a lelkészekétől, de azt megelőzően azonos iskolai pályán indulva lettek ideiglenesen vagy véglegesen tanítókká (UGRAI János 2007: 162–167; LÁSZLÓ Zsófia 2008: 337; RÁCZ István 2002: 123–128). Így az egész lelkész-tanár-tanító blokkot történetileg a feltételezett alakzat meghatározó részének tekinthetjük. Kicsit hasonló ez a német Pfarrhaus-jelenséghez, amelyet a német historikusok már korán észleltek. Wilhelm Baur 1877-ben már nem előzmények nélkül írt könyvet arról, hogy az evangélikus többségű tartományokban hogyan intézményesült évszázadokra az evangélikus papi házak, lelkészdinasztiák szerepe a művelődési és a társadalmi életben (BAUR, Wilhelm 1877). Kihasználva a jó forrásadottságokat, számos forrásközlés és elemző tanulmány készült a sokgenerációs lelkészdinasztiákról. Amikor a második világháború után Németországban nagyszabású történeti elitvizsgálatok indultak, s 1957-ben a Ranke-Gesellschaft konferenciát rendezett Führungsschicht und Eliteproblem címmel, akkor a tanulmányozandó problémák között eminens helye volt az evangélikus Pfarrhausnak is (FRANZ, Günther 1957), amellyel majd a társaság könyvsorozatának egy külön tanulmánykötete is foglalkozott (FRANZ, Günther 1972). Később modern monográfia készült a kérdéskörrel (GREIFENHAGEN, Martin 1991). Ebben a sokszínű német társadalom- és művelődéstörténeti irodalomban a filologizáló családtörténeti rekonstrukciókon túl szisztematikusan vizsgálták azt is, hogy mikor jött létre a jelenség, milyen társadalmi csoportok, státuszok játszottak szerepet az utánpótlásában, illetve maga a Pfarrhaus milyen más művelődési, értelmiségi s különféle elitszegmensek rekrutációjában játszott fontos szerepet. Az írások nagy figyelmet szenteltek az iskolázási szokásoknak, a házasodási stratégiáknak és a lelkészlányok férjhez menési szokásainak. Anélkül, hogy a problémát részletesen taglalnánk, még megemlítiük, hogy Németország valamennyi egyetemét s minden felekezeti habilitált nyilvános rendes és nyilvános rendkívüli tanárát figyelembe véve 1859 és 1933 között majdnem egyötöd származott a fentebbi körből (FERBER, Christian 1956: 177–178).

A magyar protestáns egyháztörténet is tudott a sokgenerációs lelkészdinasztiákról, amelyeket főleg akkor említett meg, ha a család egy-egy tagja kiemelkedő szerepet játszott. Azonban csak elvétve fordult elő, hogy egy ilyen lelkészcsalád

.....
¹¹ Nyolc évig egyébként a zilahai református gimnáziumban tanult.

nemesség összeszövődését, a tanult réteg asszimilálódását a nemesi életformához. Ez a történeti képződmény, ez az emlegetett református felekezeti-művelődési alakzatnak 18. századi szociológiai valósága: a református kollégiumok és partikuláik szellemi kisugárzásában alulról és az alsó nemességből is kiegészülő, folyamatosan újratermelődő értelmiség, a parókiákon, rektoriákon élő papok, tanítók, léviták, nótáriusok és a kisnemesi családok rokoni és egyéb kapcsolati hálója, generációinak egybekapcsolódása.

Újabban született néhány olyan munka, amelyik ebből a szövevényből egy-egy többgenerációs papi családot emelt ki, s ezt vizsgálta hosszabb történeti időszakon keresztül (LÁSZLÓ Zsófia 2008). A talán legszisztematikusabban dolgozó református egyháztörténeti műhelyben, Pápán is készültek ilyen elemzések (KÖBLÖS József 2011a, 2011b). Kósa László vezetésével, az ő tanítványi körében szintén született két ilyen dolgozat (SZÁSZ Lajos 2011; PÁLYI Zsófia Kata 2012). Pályi Zsófia Kata alapos munkájában a 17. századtól máig írta meg a Pályi lelkész-dinasztia történetét, gondosan számba véve minden elágazást. A több századot átfogó kismonográfia visszaigazolja mindazt, amit Mályusz Elemér a 18. századra vonatkozóan megállapított a lelkészcsaládok és a kisnemesség kapcsolatáról, a házassági stratégiákról, a hivatás átörökítéséről. Bemutatja azonban az elemzés azt is, hogy a 19. század utolsó harmadától hogyan ritkult a lelkészi hivatás átörökítése, milyen világi értelmiségi foglalkozások jelentek meg a családfán, s hogyan váltak sokszínűbbé, kevésbé homogénné a házasságkötések.

Mindezen kutatási előzmények ismeretében most viszont nem egy-egy család, lelkészdinasztia történetét követjük a történeti időben a múltból a jelen felé haladva, hanem egy 20. századi időmetszetből kiindulva egy húszfős csoportot éppenséggel hátrafelé fogunk követni. Megnézzük, hogy a 20. század első fele húsz református teológiai tanárának családtörténetében milyen történeti mélységben található meg, megtalálható-e a feltételezett református felekezeti-művelődési alakzat szociológiai valósága.

Mielőtt rátérnénk erre az elemzésre, saját kutatói tapasztalatunkból még arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációjának elemzésénél is azt tapasztaltuk, hogy a református felekezetű professzorok nemesi háttére minden más felekezeténél erősebb volt. Míg a római katolikus apáknak 20,8%-a, az evangélikusoknak pedig 23,6%-a származott régi nemesi családokból, addig a református apáknak 57,9%-a. A református lelkészi és tanáritanítói apáknak pedig egyenesen 71, illetve 69%-a volt nemes.

A TEOLÓGIAI TANÁROK SZÁRMAZÁSA

Hogyan írható le szociológiailag a református felekezeti-művelődési alakzat?

A professzorok felmenői között Zoványi Jenő családjának karaktere a leginkább rendhagyó. Anyai ágon ugyan református Szilágy megyei családból származott, de ő az egyetlen, akinek az apja római katolikus volt. A német nemesi származású apai család több generáció óta, a 18. századtól államszolgálatban állt. Az apai nagyapa és a két dédapa is a királyi kamaránál külszolgálatban működött Máramarosban mint sóhivatali tiszt. A húsz teológiai professzor apái közül egyébként kilencnek volt lelkészi képesítése, s heten valóban lelkészi szolgálatot végeztek: Csánki Benjámin, Erdős Károly, Ferenczy Gyula, Sass Béla és Török István apja a tiszántúli, Czeglédý Sándoré a dunántúli, Révész Imrée a tiszáninneni egyházkerületben. Makkai Sándor apja pedig teológiai végzettséggel a nagyenyedi Bethlen-kollégium történelem-magyar irodalom tanszékén működött s a főiskola rektor-professzora is volt. Vasady Béla apja lelkész, tanítói és jogi oklevél birtokában királyi tanfelügyelő volt, s ugyanakkor több református egyházmegye világi tanácsbírája. Az apák között három tanítót találunk. Csikesz Sándor apja egyházmegyei tisztséget is viselő baranyai ref. kántortanító, Kiss Ferencé pedig kenderesi, majd mezőtúri ref. néptanító volt. Tóth Endre édesapja tanítóképző után a hajdúszoboszlói ref. gyülekezet kántora volt, majd a pápai kollégium énekzene tanára lett. A lelkész, tanítói, kollégiumi tanári státuszok együttesét, mint szociológiailag is megfogható csoportot egyértelműen a református felekezeti-művelődési alakzat magjának tekinthetjük. Az idesorolt tizenkét fő az apáknak közel kétharmadát teszi ki. A tizenkét apa közül hatan az elemi szint után nyolctizenkét évig teljes egészében a debreceni kollégiumban iskoláztak. Három apa sárospataki, zilahi, illetve debreceni reáliskolai középiskolázás után végezte a felső szintet a debreceni kollégiumban. Ketten a pápai kollégiumban tanultak, egy pedig a marosvásárhelyi református középiskolai osztályok után a nagyenyedi református főiskolán. Az iskolázási adatok tehát, centrumban a debreceni kollégiummal, megerősítik ennek a kétharmadnak a fentebbi azonosítását.

Az apák közül hét azonban nem tartozott ilyen magától értetődően a feltételezett alakzathoz. Kettőn diplomás értelmiségiek voltak. Egyikük, Soós Béla édesapja jogot végzett, s pályája csúcán pécsi ítélőtáblai tanácselnök lett. Az apai nagyapa, aki a helyi hatosztályos egyesült protestáns gimnáziumban tanult, kisebb hivatalt viselő (írnok) református gömöri kisnemes volt Rimaszombatban, a dédapa pedig strázsamester. Pákozdy László Márton apja helyhatósági állatorvosként működött Hódmezővásárhelyen, az apai nagyapa pedig Ráckevén volt kovácsmester. Két apa, a Lencz Gézáé és a Pokoly Józsefé vegyeskereskedő/

szatócs volt. Lencz Géza apjáról sajnos nem tudunk többet, csak azt, hogy korán meghalt, s így a nevelőapa egy olyan református tanító lett, aki egy szabómester fia volt. Lencz Géza anyjának pedig kismemesi felmenői voltak. Pokoly apjáról többet tudunk. Egy Ung megyei armális nemes földművelő családból származott, s néhány középiskolai osztályt is végzett. Kisvárdán nyitott boltot, de a kudarcos kereskedői pálya után ötvenes éveiben a legalacsonyabb fizetési osztályba sorolt pénzügy-igazgatósági irodatiszt lett. Egyébként református papi családból házasodott. Apósa, tehát Pokoly József professzor anyai nagyapja a sárospataki kollégiumban nevelkedett felsőszabolcsi esperes volt, aki feleségével együtt minden ágon kismemesi családokból származott, nagyrészt papi felmenőkkel.

Hogyan értékeljük ezt a négy esetet a két értelmiségi és a két kiskereskedő apával? Vannak itt olyan elemek, amelyek alapján véve beleillenek az alakzatról Mályusz nyomán kialakított s a Pályi családról írott kismonográfia által is megerősített képbe. Lelkész és tanító is van a családfákon, s mások is végeznek középiskolai osztályokat református intézetekben. Erős a kismemesi kapcsolatrendszer: kisebb hivatalt viselő, földművelő armális nemesek, lelkészek nemesi háttérrel, összeházasodások kismemesi családokkal. Alulról is kiegészült történetileg bevett módon az alakzat, hiszen az egyik nagyapa kovácsmester, egy másik meg földműves volt. Van azonban új elem is, mint például a kiskereskedő foglalkozás, ami az idők változásának a jele. Mint ahogy a 19. század második felétől a Pályi prédikatori dinasztia családfáján is feltűntek az újabb polgári foglalkozások (Pályi Zsófia Kata 2012: 82–84). A homogenitás bomlása irányába mutat az is, hogy Pákozdy László Márton anyja egy jánosházai római katolikus cipész lánya volt.

Ha tovább megyünk, akkor azt látjuk, hogy két teológiai tanárunk apja iparos volt. Kállay Kálmán apjáról csak annyit tudunk, hogy miskolci származású puskaműves volt, aki a m. kir. pozsonyi 13. gyalogezred főfegyvermestere/őrmestere lett, s komáromi nemesi származású római katolikus felesége volt. Erdős József korán elhunyt apja armális nemes családból származó gubásmester volt Szatmárnémetiben. Az apák között végül egy földművest is találunk: Varga Zsigmond apja székely parasztbirtokos volt. Ezekre az esetekre is mondhatjuk, hogy az alakzat alulról történő kiegészítésének bevett módjáról van szó. De hogyan is nézett ki ez a bevett mód azon túlmenően, hogy az iparos és a földműves gyerek tehetségét református tanítója/papja felfedezte, szülei is támogatták, s a példás szorgalommal tanuló ifút jótéteményesként a kollégium, az egyház is segítette, s esetleg évfolyamelsőként külföldi ösztöndíjat is kapott, hogy aztán szolgálja felnevelő közösségét?

Az alakzatba való beilleszkedésnek, integrálódásnak fontos eleme volt az iparos, illetve földműves családból jövő fiatal lelkészek házassága. Kállay Kálmán, a bukaresti reformátusok gondozására kihelyezett hitoktató lelkész a bukaresti református elemi iskolák igazgatónőjét, Vadas Annát vette feleségül, aki Vadas

178

s pályázat útján elnyerte a pápai főiskola ének-zene tanári állását. Tóth Endre már így kezdhette pápai tanulmányait. Egy testvére szintén lelkész, három tanító, illetve tanítónő, egy pedig tanár lett.

Csikesz Sándornak nemcsak az apja, Csikesz Sándor (1860–), és apjának a testvére volt református kántortanító, hanem már az apai nagyapja is, Csikesz József (1825–), aki négy gimnáziumi és egy akadémiai osztályt végzett a pápai kollégiumban, majd a dunántúli egyházkerület mezőföldi egyházmegyéjében lett kántortanító, s legtovább Simontornyán működött (1863–1893). Anyai ágon is volt tanító a felmenők között. Az anyai nagyapa, Csath Ferenc (1832–) is a pápai kollégiumban végzett néhány gimnáziumi osztályt, s a Baranya megyei Magyarmecskén lett református kántortanító. Mindkét nagyapa elsőgenerációs értelmiségi volt: az apai nagyapa Szilasbalháson földműves (talán közbirtokos) családban született, az anyai nagyapa pedig Decsen bognár apától. Egyébként Csikesz professzor fiútestvére is református kántortanító volt, leánytestvére pedig református népiskolai tanítóhoz ment férjhez. Tehát egy földműves-kisiparos háttérből pápai kollégiumi tanulás révén még a reformkorban kiemelkedő, formálódó református tanítódinasztiáról van szó.

Kiss Ferenc felmenőit az alapos és pedáns helytörténész, Karacs Zsigmond munkájából jól ismerjük (KARACS Zsigmond 2000). Apja, Kiss Ferenc (1836–1921) kisújszállási juhász családban született (testvérei is juhászok voltak). A debreceni kollégiumban tanult, s tizenöt évesen – mivel a kollégiumnak az Entwurf miatt még nem volt nyilvánossági joga –, 1851-ben a nagyváradi premontreieknél érettségizett. Ezután Kenderesen, majd Mezőtúron volt református néptanító. Ebben az esetben tehát az apa az első, aki tehetségével és a debreceni kollégium segítségével kiemelkedett a juhászdinasztiák közül, de feleséget még juhász családból választott. Kezd azonban öröklődni az értelmiségi státusz, mert Kiss Ferenc testvérei között van tanító és tanítófeleség is. Az eddig megismertektől elütő viszont az integrálódás üteme, mert maga Kiss Ferenc is a teológia, a bécsi ösztöndíj és a segédlelkészkedés után földműves lányt vett feleségül. A kapcsolatok, pártfogók ezzel is összefüggő hiányának tudható be, hogy kvalitásai és kiváló képzettsége ellenére csak hét évvel a második lelkészképesítő után jutott parókiához.

A lelkészgyerekek közül is a legmeggyőzőbb, legtovább visszavezethető történeti beágyazottsága Révész Imre családjának volt. Az édesapa, Révész Kálmán (1860–1931) a debreceni református kollégiumban végezte a gimnáziumot és a teológiát. Berlini tanulmányok után a pápai teológiai akadémia tanára lett. Később lelkész volt Kassán, majd Miskolcon, végül a tiszáninneni egyházkerület püspöke. Az apai nagyapa, id. Révész Imre (1826–1881) a debreceni kollégiumban s partikulájában, Hajdúböszörményben végezte a gimnáziumot, utána a bölcsészeti, jogi és teológiai tanulmányokat a debreceni kollégiumban. A bécsi protestáns teológiai fakultás hallgatója volt, 1856-tól pedig haláláig debreceni lelkész. A protestáns

Ilyen mélyre nyúló gyökérzetet nem találunk többet egyik teológiai professzorunknál sem, de van néhány olyan eset, ahol a nagyszülőkig tudjuk visszavezetni a lelkészi hivatást. Czeglédy Sándor két fiútestvére teológiát végzett, két lánytestvére pedig lelkészhez ment férjhez. Apjuk, a bibliafordítóként emlegetett Czeglédy Sándor (1883–1944) a pápai kollégiumban végezte a gimnáziumot és a teológiát. Volt tanár a pápai teológiai akadémián, gyülekezeti lelkész, esperes, egyházkerületi főjegyző, s lefordította az Újszövetséget. Egyik testvére lelkész lett, kettő pedig községi jegyző. A nagyapa, úgyszintén Czeglédy Sándor (1849–1899) hódmezővásárhelyi földműves családban született, a hódmezővásárhelyi református gimnáziumban és a debreceni teológián tanult. A Dunántúlon jutott parókiához, s valószínűleg hódmezővásárhelyi tanítócsaládból házasodott.

180

anyja evangélikus uradalmi tiszti családban született, s testvére is református lelkészhez ment feleségül. Az anyai dédapa, Bergmann Teofil (1767–) a soproni evangélikus líceumban és Jénában tanult, evangélikus lelkész volt.

Örkényi és vízkeleti Ferenczy Gyula egyik testvére és sógora is Szatmár megyei lelkész volt. Apjuk, Ferenczy Károly (1830–1889) a szatmári református gimnázium diákja, a sárospataki kollégium tógátusa Debrecenben szerzett lelkészi oklevelet, s a nagybányai egyházmegyében volt lelkész. Két testvére szintén lelkész lett. A nagyapa, Ferenczy Imre urasági gazdatiszt, s valószínűleg a Veszprém megyéből átszármazó hejőcsabai református lelkész, Ferenczy József leszármazottja volt. Sass Béla apja, Sass Károly (1819–1895) losonci református gimnáziumi tanulmányok után a debreceni református kollégiumban végezte a hittanszakot, s negyven éven át az érmelléki egyházmegyében, Albison volt lelkész. Nőtestvére is lelkészhez ment férjhez. Az apai nagyapa, Sass Mihály (1785–) a sárospataki kollégiumban volt tógátus s Nyírmeggyesen lett lelkész. Feleséget nemes családból választott. Sass professzor nevelőanyja is református lelkészi családból származott.

Makkai Sándor professzor testvérei között két lelkészfeleség, két református tanítónő és egy kolozsvári református gimnáziumi tanár is volt. Apja, Makkai Domokos (1839–1896) a marosvásárhelyi református gimnázium után Nagye nyeden végezte a bölcsészetet, a jogot és a teológiát. Két évig tanult Utrechtben, s a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban a történelem-magyar irodalom tanszéken lett tanár, majd a főiskola rektor-professzora. A nagyapa, Makkai László székely nemesi kisbirtokos volt, aki néhány évig tanult a marosvásárhelyi református kollégiumban is. Makkai Sándor anyai nagyapja a marosvásárhelyi református kollégiumban volt tógátus, majd marosvásárhelyi református kántortanító lett.

A hátralevő három lelkész végzettségű apa mind első generációs értelmiségi volt. Erdős Károly apja, az az Erdős József professzor volt, akiről már megírtuk, hogy nemesi származású iparosgyerekként sokgenerációs, minden ágán lelkészi családba házasodott be. Így Erdős Károly anyai ágon már ennek a százados hagyománynak lett az örököse. Vasady Béla apja armális nemes, Szilágy megyei földműves családban született. Nem lelkészként működött, ugyanis zilahi református gimnáziumi érettségi és a debreceni kollégiumban szerzett lelkészi és tanítói oklevél birtokában pályát kellett váltania, mert báró Radvánszky Béla gyerekei mellett nevelősködve beleszeretett az uradalmi számvevő nemesi származású, de római katolikus leányába, aki ragaszkodott vallásához. Elvégezve a jogot is, így királyi tanfelügyelő lett. Maga Vasady professzor sem lelkész családból házasodott, hanem egy Ugocsa megyei református kisbirtokos nemes család bölcsészhallgató leányát vette feleségül, aki Erdős Károly professzor unokatestvére volt.

Török István apja, Török Vince (1875–1963) az egyetlen iskolázott apa, aki nem református gimnáziumban végezte a középiskolát. A debreceni városi

Miután áttekintettük a hús professzor családtörténetét – amennyire ezt képesek voltunk felderíteni –, most igyekszünk néhány összefoglaló megállapítást tenni. Nem kétséges, hogy a református felekezeti-művelődési alakzat, mint szociológiai valóság, a 18. századtól kontinuuosan létezett. Ha pedig azt a kérdést tesszük fel, hogy min nyugodott ez a folyamatosság, akkor a hitbéli, szellemi tényezők mellett elsősorban az intézményrendszer megszakítatlanságát, magának a református egyháznak, az egyházmegyékbe és egyházkerületekbe szervezett élő gyülekezeteknek a szerepét kell hangsúlyoznunk. Ez volt az az alapstruktúra, amely hordozta, fenntartotta, működtette azt a speciális intézményrendszert, a református iskolahálózatot, amely lelke, éltetője volt a szóban forgó alakzatnak. Nincs terünk itt érdemben taglalni ennek az iskolarendszernek a működésmódját a nagy kollégiumoktól az országot átszövő partikulákig, kisiskolákig és a nyugat-európai peregrinációs gyakorlatig, de azt láthattuk a családtörténetekben, hogy ezen az iskolarendszeren nyugszik az egész alakzat léte. Középpontban a kollégiumok voltak, kiváltképpen a debreceni kollégium. 1588-tól 1850-ig jóval húszezer fölött volt azoknak a száma, akik csak a debreceni kollégiumban tógátusként vagy non tógátusként akadémiai képzésben részesültek (SZABADI István 2013 I. 213).

A kollégiumok biztosították az alakzat folyamatosságát, folytonos kiegészítését, megújulását.

Most úgy látjuk, hogy szociológiailag a centrumban a papi rend volt a tanár, tanító, falusi jegyző és gazdatiszt elemekkel kiegészülve. Szoros szimbiózisban éltek a kisnemességgel, szövevényes kapcsolati hálóval kötődve egymáshoz. Ez a családi kapcsolat a 20. századig fennállt a kisnemesség utódaival. Jellemző volt a papi hivatás öröklődése, a lelkészcsaládok összeházasodása, a prédikatori dinasztiák kialakulása. Legalább ilyen fontos volt azonban, hogy a papi rend újra és újra kiegészült nemesi háttérű kisbirtokos és iparos famíliákból, s az idő előrehaladtával egyre inkább nem nemesi háttérű földművesek és iparosok családjai-ból. Az apai családok fele volt nemesi eredetű, ami alacsonyabb a két világháború közötti összes egyetemi tanár nemességére vonatkozó, korábban már említett adatnál, s ez bizonyára jelzi a lelkési pálya utánpótlásának 20. századi változását is. Erre a változásra utalhat az is, hogy a húsz teológusprofesszor közül négyen apai ágon lényegében első generációs értelmiségiek voltak, hétnek pedig az apja volt első generációs értelmiségi. Az utánpótlás összetételének finom átsúlyozódása azonban nem kérdőjelezi meg azt, hogy a református felekezeti-művelődési alakzat szociológiai létmódjának legfőbb konstituáló tényezője a 18. századtól a folytonos kiegészülés újabb személyekkel, családokkal. Az is vitathatatlanak látszik, hogy azt a rezervoárt, ahonnan az utánpótlás meghatározó mértékben származott, bizonyos belső mozgás ellenére egyfajta állandóság is jellemezte. Ebben a rezervoárban magyar etnikumú, felfelé törekvő református nemes és nem nemes kisbirtokosok, kézművesek, magyar etnikumú református nemesi és honorácior értelmiségi csoportok és magyar etnikumú kisebb református birtokos nemesek voltak. A rezervoár értékvilágának viszonylagos állandóságát az egész magyar református egyházi és iskolai intézményrendszer biztosította, amely – regionálisan különböző mértékben – kontrollálta az egész felekezeti blokkot és az utánpótlás folyamatát. A református felekezeti-művelődési alakzat fogalma csak ezzel az utánpótlási bázissal együtt értelmezhető. Kíváncsian várjuk, hogy ha majd elemezhetjük mind a száznyolcvanhárom református egyetemi tanár családtörténetét, hogyan súlyozódnak át eddigi megfigyeléseink.

A TUDOMÁNYOS PÁLYÁRA KERÜLÉS ÚTJAI A HÁROM NEMZEDÉKNÉL (LELKÉSZI SZOLGÁLAT, PEREGRINÁCIÓ, TUDOMÁNYOS FOKOZATOK)

Tovább árnyalhatók a generációk különbségei, ha megvizsgáljuk a tudományos pályára kerülés néhány mutatóját. Először azt érdemes megnéznünk, hogy tanáraink hány év lelkészi szolgálat után és hány évesen kerültek olyan pozícióba, hogy főállásban tudománnyal foglalkozhattak.¹² Leghosszabb, átlagosan tíz és fél éves lelkészi gyakorlata az első generációnak volt, jóllehet Csánki Benjámin volt közülük az egyetlen, aki parókus lelkészségből (tizennyolc évi szolgálat) került egyenesen az egyetemi katedrára. A többiek egyetemi tanári kinevezésük előtt hosszabb-rövidebb idő óta már mind akadémiai tanárok voltak, de az akadémiai tanárságot megelőzően Sass Béla és Pokoly József kivételével bevett módon jónéhány évig lelkészkedtek.¹³ Átlagosan így 36,6 évesen kerültek tudományos pozícióba. Ez tehát hét esetben először teológiai akadémiai, egy esetben pedig egyetemi tanárságot jelentett.

A második generáció tagjainak lényegesen kevesebb, átlagosan mintegy 3,8 éves lelkészi gyakorlata volt a tudományos pályára lépés előtt.¹⁴ Ez azzal is magyarázható, hogy ők a tizenegy évig lelkészkező Csikesz Sándor kivételével több-kevesebb tudatossággal már eleve tudományos/oktatói pályára készültek. Varga Zsigmond, Erdős Károly, Révész Imre csak épphogy a kötelező segédlelkészi évét tudta le. De Makkai László is alig két évig (anyagi kényszerűségből) volt gyülekezeti lelkész. Kállay Kálmán pedig körülbelül hat évig működött mint a külföldi magyarság gondozását végző missziói lelkész. Nagyjából hasonlóak az átlagos mutatói a céltudatosan tudományos pályára készülődő harmadik nemzedéknek is. Közülük csak a sokféle nehézséggel küzdő, nehezen pályára kerülő Soós Béla volt két részletben (Erdélyben, illetve Debrecenben) hosszabb ideig gyülekezeti lelkész. A többiek csak segédlelkészként működtek.¹⁵

A tudományos pályára készülést két további mutató segítségével vizsgálhatjuk. Számba vesszük egyetemi tanáraink külföldi tanulmányait, és azt is, hogy ki milyen tudományos fokozatot szerzett. *(Lásd a 2. és 3. táblázatot.)* A külföldi tanulmányutaknál azt láthatjuk, hogy a református diákok évszázadok óta megszokott peregrinációja töretlen mindhárom generáció esetében.¹⁶ A különbség

.....
¹² Nemcsak az egyetemi tanári, hanem az akadémiai tanári, a lelkészképző intézeti és a könyvtári pozíciót is ilyennek tekintettük.

¹³ A skála Ferenczy Gyula hét évétől Kiss Ferenc huszonhét éves lelkészi szolgálatáig terjedt.

¹⁴ Révész Imre akadémiai tanárkodása és egyetemi tanári kinevezése között is volt gyülekezeti lelkész.

¹⁵ A legtovább, majdnem nyolc évig Pákozdy László Márton.

¹⁶ Ebből speciális egyedi okból minden generációban csak egy-egy emberünk maradt ki. Pokoly József a teológia után hosszabb ideig a Tisza családnál nevelősködött, Soós Bélát pedig az első világháború

inkább csak a peregrináció irányában volt. Az első generáció teológusainak legfontosabb célpontja a közeli Bécs protestáns teológiai intézete volt. A Bécsben tanuló négy későbbi egyetemi tanár közül kettő fokozatot is szerzett Bécsben néhány évvel az ösztöndíjas tanulmányok után (Erdős József, Lencz Géza). Bécs mellett a második célpont Németország volt. A magyar református diákok évszázadok óta bejáratott útiránya volt Hollandia is. Az első nemzedékből ketten tanultak egy-egy évig Utrechtben.

A második generációból már senki sem tanult Bécsben, s csak a korábban ott doktorált Erdős József fia, Erdős Károly szerzett ott licenciátust, majd ugyanott doktorált is. A berlini egyetem viszont változatlanul fontos célpont maradt. A hollandiai Utrechtben ugyanúgy ketten tanultak mint az első kohorszból. Újdonság azonban, hogy Kállay Kálmán az 1761-ben alapított rangos Stipendium Bernardinum hároméves ösztöndíjával végzett itt tanulmányokat. Nagyon fontos, hogy új úti célok is feltűntek: Genf és Zürich, London és Cambridge, Párizs, és a Révész Imre további életútja szempontjából oly meghatározó hugenotta főiskola, Montauban. Új jelenség, ahogyan például Varga Zsigmond a tudományos pályára készülve tervszerűen építkezve sorra járta a tudománya szempontjából fontos centrumokat: két évig tanult Berlinben, egy évig Utrechtben, fél évig Genfben s egy évig állami ösztöndíjjal Berlinben, Londonban és Párizsban. Hasonló módszeres építkezést láthatunk Erdős Károly esetében is, aki egy évig tanult Berlinben, fél évig Zürichben, egy évig Cambridge-ben, majd Bécsben doktorált.

A harmadik nemzedéknél végleg eltűnt az úticélok közül Bécs. Ketten is tanultak a Stipendium Bernardinum több éves ösztöndíjával Utrechtben (Tóth Endre, Pákozdy László Márton), s erősen hangsúlyos maradt Németország is. Igazi újdonságot jelentett viszont az úti célok között az Amerikai Egyesült Államok feltűnése. Itt Vasady Béla az úttörő, aki egy vagyonos amerikai evangélikus támogatásával, de jól átgondolt program szerint két évig tanult a német-svájci származású reformátusok daytoni szemináriumában, majd egy évig az amerikai presbiteriánusok legnagyobb teológiai főiskoláján, a princetoni szemináriumban. Clevelandben szentelték lelkészé, s Princetonban szerzett magisteri fokozatot, ahol az egyetem bölcsészeti karán is hallgatott előadásokat. Czeglédy Sándornak (1883–1944), a nagy tudományú teológusnak, bibliafordítónak a fia, szintén Czeglédy Sándor, még tervszerűbben képezte magát a tudományos pályára. Egy évet végzett a pápai teológián, egy évet Budapesten, majd családi támogatással Vasadyhoz hasonlóan két évig tanult Dayton s egy évig Princeton teológiai szemináriumában. Utóbbi városban bölcsészeti tanulmányokat is folytatott. A délnyugat-ohioi egyházmegyében szerzett lelkészi képesítést. Ezután hazai

---

akadályozta. Csánki Benjáminról tudjuk, hogy nagy tanulmányutakat tett, nagy nyelvismerete volt, de nem iratkozott be dokumentálható módon az egyetemekre.

2. táblázat
A debreceni tud. egy. hittudományi kar tanárainak külföldi egyetemi tanulmányai
(születési év szerinti sorrendben, három nemzedéki csoportban)

Név	Szül. év	Bécs, prot. teol. int.	Németország	Hollandia	Svájc	Anglia-Skócia	Franciaország	USA
Erdős József	1856	1877. okt. – 1879. júl. 1888: licenci- átus 1891: teol. doktor	Elberfeld: 1879. aug. – dec.					
Ferenczy Gyula	1861	1883. nov. – 1884. ápr.	Berlin: 1888. ápr. – 1889. jún.					
Kiss Ferenc	1862	1886. okt. – 1887. júl.						
Sass Béla	1865		Berlin: 1887. okt. – 1889. márc.					
Zoványi Jenő	1865			Utrecht: 1888. okt. – 1889				
Pokoly József	1866							
Csánki Benja- min	1868							

Név	Szüil. év	Bécs, prot. teol. int.	Németország	Hollandia	Svájc	Anglia-Skócia	Franciaország	USA
Lencz Géza	1870	1895. okt. – 1896. júl. 1899: licenci- átus 1907: teol. doktor		Utrecht: 1896. nov. – 1897. máj.				
Csikesz Sándor	1886		Berlin: 1908. nov. – 1909. aug.					
Varga Zsig- mond	1886		Berlin: 1908. okt. – 1909. márc. 1909. okt. – 1910. aug.	Utrecht: 1910. nov. – 1911	Genf: 1909. ápr. – aug.	London: 1912-ben egyéves állami ösz- töndíjjal	Párizs:	
Erdős Károly	1887	1914: licenci- átus 1920: teol. doktor	Berlin: 1910. okt. – 1911. márc.		Zürich: 1912 első fele	Cambridge: 1911		
Révész Imre	1889						Montauban: 1910. nov. – 1911. júl.	
Kállay Kálmán	1890			Utrecht: 1911. nov. – 1914. máj.				
Makkai Sándor	1890							
Soós Béla	1896							

Név	Szül. év	Bécs, prot. teol. int.	Németország	Hollandia	Svájc	Anglia-Skócia	Franciaország	USA
Tóth Endre	1899			Utrecht: 1921 – 1923. szept.				
Vasady Béla	1902							Dayton – Ohio: 1922–1924 Princeton: 1924–1925
Török István	1904		Berlin: 1926 – 1927. szept. és 1928. márc. – szept. Münster: 1928/29. tanév I. félév Marburg: 1928/29. tanév II. félév					
Czeglédy Sándor	1909		Halle – Wittenberg: 1936. szept. – 1937. febr.					Dayton – Ohio: 1929–31 Princeton: 1931–1932
Pákozdy László Márton	1910		Halle – Wittenberg: 1932–1933; 1933–1934	Utrecht: 1934–1937. máj				

segédlelkészkedés közben még a német teológiai tudománnyal is ismerkedett Halle-Wittenbergben. Török István már középiskolás korában német nyelvterületen megszerezte a szükséges nyelvtudást, majd a Berliini Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként a negyedik egyetemi tanévet Berlinben végezte. Később állami ösztöndíjjal Münsterben és Marburgban volt hallgató. Szisztematikusan tanulmányozta a korabeli német teológia legnagyobbjait. Berlinben A. von Harnackot, Münsterben K. Barthot, Marburgban R. Bultmannt hallgatta. A harmadik generáció legfiatalabb tagja, Pákozdy László Márton az 1932–33-as tanévet ösztöndíjasként töltötte a halle-wittenbergi egyetemen, ahol professzora támogatásával elnyerve az állami Humboldt-ösztöndíjat még egy évig folytathatta teológiai és nyelvészeti tanulmányait. 1934-től három évig a Stipendium Bernardinum ösztöndíjával Utrechtben végezhetette ószövetségi, egyetemes vallástörténeti és assziológiai stúdiumait.

Áttekintve a debreceni hittudományi kari tanárok három nemzedékének peregrinációs gyakorlatát, két fontos tendenciát állapíthatunk meg. A tudományos pályára kerülő/készülő magyar református teológusok külföldi tanulmányi célpontjai nemzedékenként mindig újabbakkal bővültek, s ezzel az újabb generációk tudományos tájékozódásának horizontja is fokozatosan tágult. A másik fontos tendencia az egyéni tudományos építkezés tudatosságának, rendszerességének erősödése. Mindez szerepet játszott abban, hogy a magyar teológiai gondolkodás színvonala emelkedett, s a magyar református teológusok munkálkodása egyre inkább lépést tudott tartani a világ protestáns teológiájának újabb fejleményeivel. Már az első nemzedékben előfordult, a másodikban még inkább, hogy nemzetközi ismertséget szerzett valaki, s fontos tudományos kapcsolatokat ápolt. A harmadik generáció teológusairól pedig megállapíthatjuk, hogy valamennyien nemzetközileg ismert, elismert, megbecsült tudósok lettek (Vasady Béla, Török István, Czeglédý Sándor, Pákozdy László Márton).

Az ösztöndíjas utak irányával valamelyest összefügg tanáraink nyelvismerete is. A döntő természetesen azért a magyar középiskola és a magyarországi református teológiai képzés mindennapi gyakorlata. Ebből következően ugyanis mind a húszan használni tudták a német nyelvet, a latint, az ógörögöt és a hébert.¹⁷ Valószínűleg az is a református teológiai kultúra sajátossága, hogy a professzorok majdnem egyharmada (hat fő) volt különböző keleti nyelvek ismerője. Az ószövetséggel vagy a vallástörténettel foglalkozók változó összetételben ismerték az arab, szír, arámi, asszír, óegyiptomi és sumér nyelveket. A nyugati élő nyelvek közül a német után az angol volt a legismertebb. Tizenegyen tudtak valamilyen szinten angolul. Érdekes módon a három nemzedék itt nagyjából ugyanolyan

.....
¹⁷ A nyelvismeret szintjében azonban nyilván lehettek különbségek, aminek a pontosítására nincsenek eszközeink.

arányban szerepel, jóllehet az első nemzedékből senki sem volt angliai vagy amerikai ösztöndíjas. A nyelvtudás szintjében azért bizonyára előnyben voltak a második és harmadik nemzedék angol nyelvterületen járt tagjai. A hollandul tudó hét professzor viszont egy kivételével hollandiai ösztöndíjas volt. Franciaúl öten tudtak, ketten az első, hárman a második generációból. Révész Imre és Varga Zsigmond folytatott is tanulmányokat Franciaországban. Olaszul ketten beszéltek, a sokféle nyelvet tudó Csánki Benjámin és Kállay Kálmán. Kállay szülőhelyén, Pozsonyban a szlovák, s szolgálati helyén, Bukarestben a román nyelvet is elsajátította. Románul ezenkívül még hárman tudtak, olyanok, akik szülőföldjük vegyes nyelvterületéről hozták ezt az ismeretet. Révész Imrével zárhatjuk a nyelvismeret számbavételét, ő ugyanis az ötvenes években, hatvanegynéhány évesen nyelvtanfolyamon igyekezett elsajátítani az orosz nyelvet is.

A tudományos pályára kerülésnek, egyéni előrehaladásnak egyre fontosabb előfeltételévé vált a tudományos fokozatok megszerzése is. Nyilvánvaló, hogy a fokozattal való rendelkezés vagy annak hiánya nem feltétlenül biztos jele egy-egy tudós kvalitásainak, eredményeinek. Összességében mégis azt mondhatjuk, hogy a tudományos fokozatok megszerzésével kapcsolatos stratégia alakulása igen jó mutatója egy tudományág professzionalizálódásának. A tanárainknál jelentőséggel bíró fokozatok növekvő súly szerint a következők voltak: teológiai akadémiai magántanárság; egyetemi licenciátus; egyetemi doktorálás; egyetemi magántanári habilitáció.¹⁸ Az első tanári nemzedék nyolc tagjából háromnak még semmilyen tudományos fokozata nem volt (Kiss Ferenc, Sass Béla, Csánki Benjámin). Pokoly Józsefnek egy kései államtudományi doktorátusa, Ferenczy Gyulának egy szintén kései bölcsészdoktorija volt történelemből. Zoványi Jenő viszont már fiatalon magántanári címet szerzett a sárospataki teológiai akadémián. Egyetemi szintű szakirányú fokozata csak Erdős Józsefnek és Lencz Gézának volt. Mindketten a bécsi egyetemen szereztek licenciátust, majd néhány év múlva ugyanott doktoráltak. Kortársai közül Erdős József a második magyar volt, aki teológiai doktorátust szerzett.

Magyarországon a debreceni hittudományi kar megalakulása előtt nem lehetett protestáns teológiából egyetemi doktorátust szerezni.¹⁹ Ez még a második nemzedék lehetőségeit is befolyásolta. Mindenesetre közülük már csak egy tanárnak, Csikesz Sándornak nem volt semmilyen fokozata. Rajta kívül mindannyian teológiai akadémiai magántanárságot szereztek huszonéves korukban. Ebben a nemzedékben ez volt a meghatározó teológiai irányú fokozat. Ugyanis

.....
¹⁸ A már pályán levők tudományos elismerésének formái: tiszteletbeli egyetemi doktor; tudományok doktora; MTA-tag.

¹⁹ A királyi szentesítés után 1917. május 28-án tették közzé a debreceni református hittudományi kar doktori szigorlatokra és tudományos fokozatok megszerzésére vonatkozó szabályzatát. BARÁTH Béla Levente 2006: 183.

szintén Csikesz kivételével mindannyiuknak volt egyetemi doktorátusa is, de ebből négy bölcsészdoktori²⁰ s csak kettő teológiai. Erdős Károly az apai minta szerint Bécsben doktorált (1920), amit Debrecenben honosított (1925). Tanáraink közül Kállay Kálmán az első, aki a debreceni hittudományi karon szerzett teológiai doktorátust (1926). A második generációnál az első nemzedékhez képest az is új, hogy 1927-ben ketten a debreceni hittudományi karon habilitáltak egyetemi tanári pályázatuk előtt (Erdős Károly, Révész Imre).

A tudományos fokozatok jelentősége, súlya tovább nőtt a harmadik nemzedékénél. Mindenkinek volt valamilyen fokozata, s néhányuknak kettő- sőt háromféle is. A második csoportnál jellemző teológiai akadémiai magántanárság intézménye itt lassan eljelentéktelenedett, csak két ilyen fokozatszerzés volt. A harmadik generációban a meghatározó az egyetemi teológiai doktorátus lett. Mind a hatan a debreceni hittudományi karon doktoráltak 1927 s 1942 között. Négyüknek szintén ezen a karon megvolt a magántanári habilitációja is 1931 és 1942 között. A kar, mint tudományos intézmény megszilárdulásának, autonómiájának biztos jele, ha maga szabja meg a minősítési feltételeket a karra való bekerüléshez, s biztosítani és ellenőrizni is tudja a feltételek teljesülését mind a promotio, mind a habilitálás tekintetében.²¹

Adattárunkban még több olyan adatsor van, amelyek segítségével professzorainknak a tudományos életben betöltött szerepét elemezhetjük. Ilyen például a hazai tudományos és művészeti társaságokban elfoglalt helyre vonatkozó adatsor. Itt jellemzően két társaság szerepel leggyakrabban. Az egyik az 1889-ben alapított s 1924-ben újjászervezett Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, amely a protestantizmus képviselőjét vállalta a magyar szellemi életben (Kósa László 2006: 1084; LÁSZLÓ Ferenc 2006). Az első generációból egy kivételével mindenki, a másik két generációból a többség volt itt választmányi tag. Makkai Sándor pedig a társaság elnöke is volt (1938–1944). A másik társaság a Debreceni Tisza István Tudományos Társaság, amely Pokoly József alapító elnök kezdeményezésére 1922-ben alakult, s több szakosztállyal 1949-es belügyminiszteri felosztatásáig működve a legjelentősebb vidéki tudományos társaság volt (BAKÓ Endre 1984). A harmadik, kifejezetten szakmai szervezet a Coetus Theologorum – Magyar Református Teológusok Munkaközössége Vasady Béla kezdeményezésére jött létre 1939 októberében a teológiai tudományok művelésére (MAKKAI

.....
²⁰ Ezek egyébként fiatal tudósaink szakirányának megfelelőek voltak: Varga Zsigmond – sémi összehasonlító nyelvészet; Révész Imre – történelem; Kállay Kálmán – sémi filológia; Makkai Sándor – pedagógia.

²¹ Paradox jelenség, hogy a fokozatszerzések fő szervezője, a tudományos minősítések motorja, a lankadatlan tudományos szervező a második generáció fokozat nélküli Csikesz Sándora volt. 1934-ben egyébként ezért is kapta meg a pécsi tudományegyetem soproni evangélikus hittudományi karán a *honoris causa* címet.

3. táblázat
A debreceni tud. egy. hittudományi kar tanárainak tudományos fokozatai
(születési év szerinti sorrendben, három nemzedéki csoportban)

Név	Szül. év	Akadémiai magántanár	Egyetemi doktori fokozat	Egyetemi magántanár	Egyéb fokozat és honoris causa cím
Erdős József	1856		bécsi protestáns teológiai int., teológiai licenciátus: 1888. ápr. 9. uott, teológiai doktor: 1891. márc. 1.		genfi egyetem, Dr. h. c.: 1913 debreceni tud. egy., hittud. kar.: Dr. h. c.: 1946. aug. 10.
Ferenczy Gyula	1861		kolozsvári tud. egy., bölcsészdoktor (egyetem és magyar történelem): 1900. okt.		
Kiss Ferenc	1862				pécsi tud. egy., soproni evang. hittud. kar, Dr. h. c.: 1929
Sass Béla	1865				debreceni tud. egy., hittud. kar, Dr. h. c.: 1917. dec. 15. MTA Tudományos Minősítő Biz., történettudományok doktora: 1956
Zoványi Jenő	1865	sárospataki ref. teológiai akad. magántanára: 1889. szept.			

Név	Szül. év	Akadémiai magántanár	Egyetemi doktori fokozat	Egyetemi magántanár	Egyéb fokozat és honoris causa cím
Pokoly József	1866		bp.-i tud. egy., jogi kar, államtud. doktor: 1914		
Csánki Benjamin	1868				
Lencz Géza	1870	debreceni ref. kollégium teológiai akad. magántanára: 1902	bécsi protestáns teológiai int., teológiai licenciátus: 1899. márc. 18. uott., teológiai doktor: 1907. júl. 15.		
Csikész Sándor	1886				pécsi tud. egy., soproni evang. hittud. kar, Dr. h. c.: 1934. máj. 13.
Varga Zsigmond	1886	kolozsvári ref. teol. akad., magántanára, ó- és újszövetségi bibliai tudományok: 1911. nov. 6.	bp.-i tud. egy., bölcsészettud. kar, bölcsészdoktor (sémi összehasonlító nyelvészet): 1911. nov. 4.		

Név	Szüll. év	Akadémiai magántanár	Egyetemi doktori fokozat	Egyetemi magántanár	Egyéb fokozat és honoris causa cím
Erdős Károly	1887	debreceni ref. kollégium teológiai akad. magántanára, egyház-történet: 1913	bécsi protestáns teológiai int., teológiai licenciátus: 1914 uott. teológiai doktor: 1920 (1925-ben honosította a debreceni egy.)	debreceni tud. egy., hittud. kar magántanára, az egyháztörténelemnek az egyetemes egyháztörténelemre és rokntudományaira (patrisztika, dogma-történet, symbolika) kiterjedő szakcsoportja: 1927. ápr. 13.	
Révész Imre	1889	sárospataki ref. teológiai akad. magántanára: 1913. szept. 5.	kolozsvári tud. egy., bölcsészdoktor: 1916. jún. 3.;	debreceni tud. egy., hittud. kar magántanára: 1927. ápr. 13.; uott. egyetemi nyilv. rendes tanári cím: 1942. márc. 4.	MTA lev. tag: 1935 MTA r. tag: 1946
Kállay Kálmán	1890	pápai ref. teol. akad. magántanára: 1920. jún. 16.	bp.-i tud. egy., bölcsészdoktor (sémi filológia): 1922. jún. 3. debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor, (őszövétségi szakcsoport): 1926. jún. 20.		

Név	Szül. év	Akadémiai magántanár	Egyetemi doktori fokozat	Egyetemi magántanár	Egyéb fokozat és honoris causa cím
Makkai Sándor	1890	kolozsvári ref. teológiai fakultás magántanára, rendszeres teológiai tudományok (vallásbölcselet, hit- és erkölcs-tan) és gyakorlati teológiai tudományok szakcsoport: 1917. máj. 14.	kolozsvári tud. egy., bölcészettud. kar, bölcsészdoktor, pedagógia: 1912. dec. 14.		
Soós Béla	1896		debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor: 1930	debreceni tud. egy., hittud. kar, egyháztörténet magántanára: 1934	
Tóth Endre	1899	pápai teológiai akadémia magántanára, egyháztörténet szakcsoportból: 1927. ápr. 19.;	debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor: 1927. máj. 14.	debreceni tud. egy., hittud. kar, magántanára, magyar protestáns egyháztörténet: 1942. máj. 6.	
Vasady Béla	1902		debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor, rendszeres teológia szakcsoport: 1927. ápr. 9..	debreceni tud. egy., hittud. kar, magántanára, az ige teológiája, valláslélektan, vallásbölcselet: 1932. júl. 26.	Princeton Theological Seminary, Master of Theology: 1925

Név	Szül. év	Akadémiai magántanár	Egyetemi doktori fokozat	Egyetemi magántanár	Egyéb fokozat és honoris causa cím
Török István	1904		debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor: 1932. febr. 20.	debreceni tud. egy., hittud. kar magán- tanára, keresztyén erkölcstan: 1941. febr. 8.	bp.-i teol. akad.: Dr. h. c.: 1989
Czeglédy Sándor	1909	pápai teológiai akadémia magántanára, gyakorlati teológiai szakcsoport: 1938	debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor, rendszeres teológiai szakcsoport: 1936		Princeton Theological Seminary, Master of Theology: 1932. máj. bp.-i teol. akad., Dr. h. c.: 1989
Pákozdy László Márton	1910		utrechti egyetem, teológiai doktori szigorlat: 1936. jún. 29. debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor: 1942;		berlini tud. egy., Dr. h. c.: 1960 bécsi prot. teológiai int., Dr. h. c.: 1965 MTA Tudományos Minősítő Bizottsága, nyelvtudományok doktora: 1983. júl. 1.

Sándor 1940; LADÁNYI Sándor 2004; ADORJÁNI Zoltán 2002). Ennek vezetője is Vasady Béla lett. Néhány helyi, debreceni körben is szerepet vállaltak a teológiai professzorok: így az első nemzedék a Debreceni Protestáns Irodalmi Körben, s mindhárom nemzedék a Csokonai Körben. Makkai Sándor Erdélyben, majd Magyarországon is több irodalmi társaságnak volt tagja. Révész Imre és Erdős Károly a Magyar Történelmi Társulatban, Vasady Béla a Magyar Pszichológiai és a Magyar Filozófiai Társaságban vállalt szerepet. A fokozatosan élénkülő külföldi kapcsolatok ellenére viszonylag kevés részvételt tudtunk dokumentálni a külföldi tudományos, vagy részben tudományos jellegű társaságokban.

Fontos mutató a különböző sajtótermékek, hetilapok, folyóiratok szerkesztésében való részvétel is. A húsz professzor közül a sokáig tiszántúli gyülekezetekben lelkeskedő Csánki Benjámin az egyetlen, aki nem vett részt lapszerkesztésben. A debreceni teológián végzők mint évfolyamelsők általában a Hittanszaki Önképzőköri Társulat Közlönyének a szerkesztésével kezdték. A tiszántúli gyökerű első generáció a Debreceni Protestáns Lapnál folytatta (Erdős József, Ferenczy Gyula, Sass Béla). Ez az orgánus erős közéleti elkötelezettségű volt, s a század első évtizedeiben Debrecenben és a tiszántúli református területeken a politikai közvéleményt is igyekezett befolyásolni. A lap fontos szerepet játszott a két világháború között is (Erdős Károly és Révész Imre sokáig szerkesztette). Révész Imrének még 1945 után is sikerült újraindítania. 1908-tól jelent meg az Országos Református Lelkészegyesület lapja, a Lelkészegyesület, amely a lelkeszi érdekvédelmen túl a Baltazár Dezső féle politikai protestantizmusnak is hatékony eszköze volt. Ferenczy Gyula, Lencz Géza és Kiss Ferenc felelős szerkesztésével jelent meg, majd a második generációból Erdős Károly szerkesztette 1926-tól Baltazár Dezső 1936-os haláláig. Lencz Géza Varga Zsigmonddal közösen 1916-ban indított folyóiratot Debreceni Lelkeszi Tár címmel. Akiknek a pályája Kolozsvárra indult, élénk szerepet játszottak az erdélyi református egyházi sajtóban (Makkai Sándor, Révész Imre). A pápai Tóth Endre pedig több dunántúli egyházi lapot szerkesztett.

A kifejezetten teológiai irányultságú lapok sorában az első a Révész Imre által Debrecenben 1921 és 1923 között szerkesztett Hit és Élet, amely komoly szerepet játszott abban, hogy a magyar református teológiai gondolkodás a lelki kálvinizmus elindult a korábbi kritikai teológiától az Ige teológia irányába. Csikesz Sándor nagyszabású vállalkozása volt az 1925-ben elindított Theologiai Szemle című folyóirat az Országos Református Lelkészegyesület kiadásában (FEKETE Károly 2006). Az igényesen szerkesztett folyóiratban a legkülönbözőbb teológiai diszciplínák területéről jelentek meg tanulmányok, friss hazai és nemzetközi lapszemlével együtt. A folyóirattal párhuzamosan jelent meg szintén Csikesz szerkesztésében a Theologiai Tanulmányok című sorozat is. Csikesz 1940-es halála után a Coetus Theologorum gondozta a folyóiratot Vasady Béla főszerkesztésével.

Nincs most terünk a közéleti és politikai szerepvállalások részletes elemzésére sem. Csak annyit jegyünk meg, hogy az első generáció tagjai kevés kivétellel ezen a területen nagyon aktívak voltak. Vezető szerepet játszottak a Baltázár Dezső által elnökölt Országos Református Lelkészegyesületben, s támogatták Baltázár közéleti-politikai törekvéseit, politikai protestantizmusát. Négyen közülük, Ferenczy Gyula, Lencz Géza, Pokoly József és Zoványi Jenő tagjai voltak valamilyen szabadkőműves páholyoknak is. Volt közöttük több debreceni törvényhatósági bizottsági tag: Csánki Benjámin, Ferenczy Gyula, Lencz Géza. Erőteljesen jelen voltak a debreceni városi politikában. Ferenczy Gyula egyik megszervezője volt a városi közeletet modernizálni kívánó debreceni Városi Pártnak (1906), s debreceni elnöke 1918 decemberében az Országos Köztársasági Pártnak. Kiss Ferencet 1920-ban nemzetgyűlési képviselővé választották az Egyesült Keresztény Nemzeti Kiszgazda és Földműves Párt színeiben. Ismeretes a második generációból Mak-kai Sándor és Révész Imre szerepvállalása. Utóbbi már püspökként a második világháború utáni újrakezdésnél a debreceni helyi politikában és az Ideiglenes Nemzetgyűlésben is nagyon aktív volt. Mindez részleteiben és összefoglalóan is alapos kimerítő elemzést kívánna.

198

mindvégig következetesen ragaszkodó Zoványi Jenőtől, akkor azt mondhatjuk, hogy a többiek, akik valamennyien Debrecenben végezték a teológiát, az egyházas kálvinizmus valamelyik árnyalatához tartoztak. Ezen belül Ferenczy Gyula például közelebb állt a liberális teológiához, Lencz Gézánál komoly szerepe volt a liberalizmus vallástudományi törekvéseinek, viszont Erdős Józsefnél és Kiss Ferencnél hangsúlyosabb volt a biblikus alapokon álló, a református hitvallásokhoz ragaszkodó tendencia.

A második nemzedékből a vallástörténettel foglalkozó Varga Zsigmondnál, de bizonyos mértékig Kállay Kálmánnál is még jelen volt a vallástudományi teológia történeti kriticismusa. Az utóbbi professzor teológiai álláspontja azonban egyértelműen az egyházas kálvinizmus irányzatához sorolható. Szintúgy ehhez a konfesszionális irányzathoz tartozott Csikesz Sándor és Erdős Károly is. A második generáció két kiemelkedő tagja, Révész Imre és Makkai Sándor pedig jobbra önálló felismerés alapján már elmozdult innen az új reformátori Ige teológia irányába. A harmadik nemzedék tagjai a történelmi kálvinizmus felé hajló Tóth Endre kivételével valamennyien végrehajtották azt a kopernikuszi fordulatot, hogy az isteni kijelentést, az élő Igét helyezték teológiájuk középpontjába. Részen önállóan, részen a barthiánizmuson, a dialektika-teológián vagy az egzisztenciális teológián keresztül, de a harmadik nemzedék tagjai eljutottak az Ige teológiához.

4. táblázat

A debreceni hittudományi kar tanárainak egyetemi tisztségei

Név	Egyetemi tanári időszak	Rektor	Pro-rektor	Dékán	Prodékán
Czeglédy Sándor	1940–1950	–	–	1946–1947	1947–1948
Csánki Benjamin	1914–1938	1929–1930	1930–1931	1919–1920	1920–1921 1921–1922
Csikesz Sándor	1923–1940	1937–1938	1938–1939	1925–1926 1933–1934	1926–1927 1934–1935
Erdős József	1914–1928	1917–1918	1918–1919	1914–1915 1920–1921 1921–1922 1922–1923	1915–1916 1923–1924

Név	Egyetemi tanári időszak	Rektor	Pro- rektor	Dékán	Prodékán
Erdős Károly	1929–1950	1945– 1946	1946– 1947	1931–1932 1936–1937 1941–1942	1932–1933 1937–1938 1942–1943 1943–1944 1944–1945
Ferenczy Gyula	1914–1921	-	-	1916–1917	1917–1918
Kállay Kál- mán	1928–1950	1941– 1942	1942– 1943	1930–1931 1934–1935 1940–1941 1945–1946	1931–1932 1935–1936 1946–1947
Kiss Ferenc	1914–1933	1914– 1915	1915–1916	1928 – 1928. okt. 3.	1928. jan. 19. – 1928. szept.
Lencz Géza	1914–1932	1925– 1926	1926– 1927	1918–1919 1927–1928 1928. okt. 3. – 1929	1919–1920 1922–1923 1929–1930
Makkai Sándor	1936–1950	-	-	1938–1939 1942–1943	1939–1940 1941–1942
Pákozdy László Már- ton	1945–1950	-	-	1949–1950	-
Pokoly József	1914–1930	1920– 1921	1921– 1922	bölcs. kar 1914–1915 hittud. 1924 – 1924. nov. 15.	bölcs. kar 1915–1916
Révész Imre	1930–1942	-	-	1932–1933 1937–1938	1933–1934
Sass Béla	1914–1928	1921– 1922	1922– 1923	1915–1916 1926–1927	1916–1917 1927 – 1928. jan. 19.
Soós Béla	1942–1945	-	-	1944–1945 I. félév	
Tóth Endre	1947–1950	-	-	1948–1949	1949–1950
Török István	1941–1950	-	-	1947–1948	1948–1949

Név	Egyetemi tanári időszak	Rektor	Pro-rektor	Dékán	Prodékán
Varga Zsigmond	1921–1944	1933–1934	1934–1935	1923–1924 1924. nov. 15. – 1925 1929–1930 1935–1936	1924 – 1924. nov. 15. 1925–1926 1928–1929 1930–1931 1936–1937 1938–1939
Vasady Béla	1934–1949	-	-	1939–1940 1943–1944	1940–1941 1945–1946
Zoványi Jenő	1914–1922	-	-	1917–1918	1914–1915 1918–1919

IRODALOM

- ADORJÁNI Zoltán (2002): Adalékok a Coetus Theologorum történetéhez a Református Szemle tudósításai alapján. *Református Szemle*, 2002/4–5. 422–435.
- BAKÓ Endre (1984): A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság történetéhez. In: GAZDAG István (szerk.): *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, XI. Debrecen. 91–106.
- BARÁTH Béla Levente (2006): Baltazár Dezső püspök szerepvállalása a debreceni egyetem létrehozásában. In: KUSTÁR Zoltán – BARÁTH Béla – GONDA László – HODOSSY-TAKÁCS Előd (szerk.): *Orando et laborando: A Debreceni Református Hittudományi Egyetem 2005/2006. évi értesítője (468. tanév)*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen. 171–184.
- BARÁTH Béla Levente (2012): Hegymegi Kiss Áron tiszántúli püspök tevékenysége a Debreceni Egyetem létrehozása érdekében. In: uő: (szerk.): *Orando et laborando: A Debreceni Református Hittudományi Egyetem évkönyve a 473. tanévről 2010/2011*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen. 56–61.
- BAUR, Wilhelm (1877): *Das Deutsche evangelische Pfarrhaus. Seine Gründung, seine Entfaltung und sein Bestand*.
- CSOHÁNY János (1991): Református teológiai fakultás Debrecenben 1914–1950. In: UJVÁRY Gábor (szerk.): *Hittudományi fakultások és tanintézetek a XX. századi magyar egyetemeken*. Budapest, 65–74.
- FEKETE Károly (2006): A Theológiai Szemle a magyar teológiai gondolkodás történetében – református szemmel. *Theológiai Szemle*, 2006/1. 38–43.
- FEKETE Károly (2012a): A Debreceni Egyetem bölcsője a város református kollégiuma. In: OROSZ István – BARTHA János (szerk.) 2012: *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*. Debrecen. 16–27.
- FEKETE Károly (2012b): A Református Hittudományi Kar. In: OROSZ István – BARTHA János (szerk.): *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*. Debrecen. 115–140.

- FERBER, von Christian (1956): *Die Entwicklung des Lehrkörpers der deutschen Universitäten und Hochschulen 1864–1954*. Göttingen.
- FRANZ, Günther (1957): Das evangelische Pfarrhaus. In: REIN, G. A. (szerk.): *Führungsschicht und Eliteproblem*. Frankfurt am Main – Berlin – Bonn. 35–39.
- FRANZ, Günther (szerk.) (1972): *Beamtentum und Pfarrerstand 1400–1800*. Limburg.
- GICZI Zsolt (2010): Felekezeti viták a katolikusok és a protestánsok érvényesülési lehetőségeiről a Horthy-korszakban. *Aetas*, 25. 1. 24–42.
- GREIFENHAGEN, Martin (1991): *Das evangelische Pfarrhaus. Eine Kultur- und Sozialgeschichte*. Stuttgart
- IRINYI Károly (2002): *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*. Debrecen.
- KARACS Zsigmond (2000): Gondolatok Kiss Ferenc életrajzához. *Karcagi Kalendárium*, 118–137.
- KARÁDY Viktor (1997): *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Budapest.
- KARÁDY Viktor (2000): *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest.
- KONCZ Sándor (1942): *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*. Debrecen.
- KÓSA László (1993): Keresztények és keresztyének. In: uő: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Budapest, 5–10.
- KÓSA László (2001): „Hét szilvafa árnyékában”. Budapest.
- KÓSA László (2006): Az egyesületek a budapesti reformátusság életében. In: uő: (szerk.): *Reformátusok Budapesten 2*. Budapest. 1077–1117.
- KOVÁCS I. Gábor – KENDE Gábor (2011): A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmuskori Magyarországon. In: Kovács I. G.: *Eliték és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. Budapest, 99–198.
- KOVÁCS I. Gábor (szerk.) (2012): *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adataira 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. Budapest.
- KOVÁCS I. Gábor (2012): Diszkriminációtól diszkriminációig. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok kinevezése Magyarországon 1944-ig. In: Kovács I. Gábor (szerk.): *Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció – diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adataira 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású tanárok*. Budapest. 163–174.
- KOVÁCS I. Gábor (2014): *Bevezetés a magyarországi protestáns egyetemi tanárok (1848–1944) életrajzi adataihoz*. Lásd ugyanebben a kötetben. 7–23.
- KÖBLÖS József (2011a): „Idvez légy, Kedves Druszám!” A pápai Eöry Szabó és Eöry családok a XVIII. században. *Acta Papensia*, 10. 1–2. 1–64.
- KÖBLÖS József (2011b): „Tiszteletes tudós, kegyességgel ’s böltességgel tündöklő Áronok...” A pápai Torkos család története és szerepe a dunántúli reformátusság életében. *Acta Papensia*, 10. 3–4. 227–292.

- KÖVÉR György (2001): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest.
- KUN Béla (1917): *A debreceni egyetemért. A tiszántúli református egyházkerület emlékkönyve a debreceni m. kir. tudományegyetem létesítésének történetéről*. Debrecen.
- KUN Béla, Szentpéteri (1941): *Az egyetemmé alakulás története, a Kollégiummal való kapcsolatok továbbélése az egyetemnek, mint egységnek az életében*. Debrecen.
- LADÁNYI Andor (2000): *Klebelsberg felsőoktatási politikája*. Budapest.
- LADÁNYI Sándor (2004): A Coetus Theologorum története. *Az Út*, 145–154.
- LÁSZLÓ Ferenc (2006): A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság és a Protestáns Szemle története. In: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapestén 2*. Budapest. 1325–1339.
- LÁSZLÓ Zsófia (2008): Áron nemzetsége. Református lelkészcsaládok a 18. századi Erdélyben. In: GYÁNI Gábor – LÁCZAY Magdolna (szerk.): *Generációk a történelemben*. Nyíregyháza. 337–348.
- MAKKAI Sándor (1940): *Coetus Theologorum. Lelkészegyesület (XXXIII.)*, 1940/5. 17.
- MÁLYUSZ Elemér (2006): *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Mária-besnyő–Gödöllő.
- MUDRÁK József (2012): Egyetemalapítás: tervek és a Debreceni Tudományegyetem megalakulása. In: OROSZ István – BARTHA János (szerk.) (2012): *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*. Debrecen. 41–56.
- PÁLYI Zsófia Kata (2012): *A Pályi-család prédikátori öröksége. Egy ref. lelkészcsalád nemzedékeinek története*. Pápa.
- PAYR Sándor (1905): *A Perlakyak négyszázados ároni háza*. Budapest.
- RÁCZ István (2002): *Egyház és társadalom*. Debrecen.
- RUGONFALVI KISS István (1936): Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa. Debrecen. *Theológiai tanulmányok*, 48.
- SZABADI István (szerk.) (2013): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában I–II*. Debrecen.
- SZÁSZ Lajos (2011): Egy több évszázados református „ároni ház”: a Dávidházy család története. *Egyháztörténeti Szemle*, 12/1. 3–47.
- TÓTH Zoltán (1989): *Szekszárd társadalma a századfordulón*. Budapest.
- VARGA Zoltán (1967): *A Debreceni Tudományegyetem története I. 1914–1944*. Debrecen.

A REFORMÁTUS EGYETEMI
TANÁROKHOZ KAPCSOLÓDÓ
– NEM EGYES
SZEMÉLYEKRŐL SZÓLÓ –
VÁLOGATOTT IRODALOM

(Nem tartalmazza az egyetemi tanári elithez kapcsolódó
általános, nem kifejezetten református jellegű irodalmat.)

ÖSSZEÁLLÍTOTTA: KOVÁCS I. GÁBOR

I. A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZRÓL ÁLTALÁBAN

- A Barmeni Teológiai Nyilatkozat – Vezérfonal a dokumentum tanulmányozásához.* Kálvin Kiadó, Budapest. 2009.
- BAJKÓ Mátyás (1976): *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Budapest.
- BARCZA József – DIENES Dénes (1999): *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990. Tanulmányok.* Sárospatak.
- BARTHA Tibor – MAKKAI László (főszerk.) (1983): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978. Studia et Acta Ecclesiastica V.* Budapest.
- BÍRÓ Sándor – BUCSAY Mihály – TÓTH Endre – VARGA Zoltán (1949): *A magyar református egyház története.* Budapest.
- BUCSAY Mihály (1985): *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945.* Budapest.
- CSÁJI Pál (1958): *A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729. Egyháztörténet, 1958. I. 34–74.*
- CSIKESZ Sándor (szerk.) (1934): *A magyar református theologiai irodalom helyzetképe és legközelebbi teendői. Theologiai Tanulmányok, 41. szám.* Debrecen. 1934.
- CSOHÁNY János (1973): *Magyar protestáns egyháztörténet 1849–1918.* Debrecen.
- CSOHÁNY János (2001): *Kilencven éve alakult az Országos Református Lelkészegyesület. Egyháztörténeti Szle, 2001/1. 128–142.*
- CSURGÓ Bernadett – KISS László (2003): *Egyházi szerepek – politikai pozíciók. A két világháború közti református elit történet-szociológiai vizsgálata.* In: NÉMEDI Dénes – SZABARI Vera – FONYÓ Attila (szerk.): *Kötő-Jelek, 2002.* Budapest. 85–115.
- DEBRECENI EMBER Pál (2009): *A magyarországi és erdélyi református egyház története* (BOTOS Péter ford.). Sárospatak.
- KLEIN Gáspár (1943): *Az államtanács állásfoglalása a protestánsok külföldi iskoláztatásával szemben. Egyháztörténet, 1943. 204–225, 356–376.*
- KONCZ Sándor (1942): *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása.* Debrecen.
- KOVÁCS I. Gábor (2012): *Protestáns egyetemi tanárok Magyarország egyetemén 1848 és 1944 között.* In: DOBSZAY Tamás – ERDŐDY Gábor – MANHERCZ Orsolya (szerk.): *Milyen nemzetet, kinek és hogyan? Tanulmányok Magyarország történetéről 1780–1948.* Budapest. 115–125.
- KÓSA László (szerk.) (2006): *Reformátusok Budapesten I–II.* Budapest.
- KÓSA László (2011): *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok.* Budapest.

A magyarországi és temes-bánati helv. hitvallású egyházak, lelkészek, tanintézetek, tanárok és tanítók névkönyve az 1855. évre. Pest, 1855.

A Magyarországi Ev. Ref. Egyház egyetemes névtára az 1886. évre. Szerk.: TÓTH Sámuel. Budapest, 1887.

A Magyarországi Református Egyház egyetemes névtára az 1911. évre. Szerk.: HEGEDŰS János. Nagybecskerek, 1911.

- A Magyarországi Református Egyház egyetemes névtára az 1912. évre. Szerk.: HEGEDŰS János. Nagybecskerek, 1912.
- A Magyarországi Református Egyház egyetemes névtára az 1913–15. évekre. Szerk.: HEGEDŰS János. Nagybecskerek, [1914]
- A Magyarországi Református Egyház egyetemes névtára az 1930–1932. évekre. Szerk.: KISS József. Budapest, 1930.
- A Magyarországi Református Egyház egyetemes névtára, 1935. Szerk.: KISS József. Budapest, 1935.
- A Magyarországi Református Egyház egyetemes névtára, 1941. Szerk.: KISS Gyula. Budapest, 1941.

Külföldi egyetemjárással kapcsolatos adattárak:

- BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor (2007): *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. Budapest.
- HEGYI Ádám (2003): *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*. Budapest.
- KISS József Mihály (2000): *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1715–1789*. Budapest.
- KISSNÉ BOGNÁR Krisztina (2004): *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*. Budapest.
- MÉSZÁROS Andor (2001): *Magyarországi diákok a prágai egyetemeken 1850–1918*. Budapest.
- PATYI Gábor (2004): *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1890–1918*. Budapest.
- SZABÓ Miklós – SZÖGI László (1998): *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Marosvásárhely.
- SZABÓ Miklós (2005): *Erdélyiek magyarországi egyetemeken 1848 előtt*. Marosvásárhely.
- SZÖGI László (1994): *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein. I. 1790–1850*. Budapest–Szeged.
- SZÖGI László (2000): *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919*. Budapest.
- SZÖGI László (2003): *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1788*. Budapest.
- SZÖGI László – KISS József Mihály (2003): *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1849–1867*. Budapest.
- SZÖGI László (2011): *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*. Budapest.
- SZÖGI László (2001): *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*. Budapest.
- TAR Attila (2004): *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*. Budapest.
- TONK Sándor (1992): *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged.
- VARGA Júlia (2004): *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 1560–1789*. Budapest.

- 210

- BENDA Kálmán – IRINYI Károly (1961): *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*. Budapest.
- BÉNYEI József (szerk.) (2009): *Debreceni Irodalmi Lexikon*. Debrecen.
- BURA László (1994): *A Szatmári Református Kollégium és diákjai (1610–1852)*. Kolozsvár.
- BURA László (összeáll.) (1994): *Szatmári diákok 1610–1852. A református kollégium névsorai*. Szeged. 1–193.
- CZEGLÉDY Sándor (1988): A teológia tanítása a Kollégiumban. In: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest. 534–591.
- DANKÓ Imre (1956): *300 éves a hajdúnánási Körösi Csoma Sándor Általános Gimnázium*. Debrecen.
- DURKÓ Antal (1939): *Békés nagyközség története (Történeti és kulturális monográfia)*. Békés.
- FARAGÓ Bálint (1929): *A mezőtúri református gimnázium kifejlődésének útjai*. Mezőtúr.
- FEKETE Károly (2006): A Theológiai Szemle a magyar teológiai gondolkodás történetében – református szemmel. *Theológiai Szemle*, 2006/1. 38–43.
- FEKETE Károly (2007): Adalékok a Debreceni Egyetem „református” jellegének megragadásához. In: BREZSNYÁNSZKY László (szerk.): *A „Debreceni Iskola” Neveléstudomány-történeti vázlata*. Gondolat Kiadó, Budapest. 376–398.
- FEKETE Károly (2012): A Református Hittudományi Kar. In: OROSZ István – ifj. BARTA János (szerk.): *A Debreceni Egyetem története*. Debrecen. 115–140.
- FOGARASSY Zoltán (2013): *A debreceni Református Dóczy Leánynevelő Intézet története (1883–2013)*. A Tiszántúli Református Egyházkerület kiadása, Debrecen.
- FUTÓ Mihály (1897): *A hódmezővásárhelyi államilag segélyezett ev. ref. főgimnázium története*. Gimnáziumi értesítő. Hódmezővásárhely.
- GAÁL Botond (2012): *Kis tanszékből nagy egyetem*. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont DRHE. Debrecen.
- GAÁL Botond (2012): *Természettudományok oktatása és művelése a Debreceni Kollégiumban*. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont DRHE, Debrecen.
- GÁBORJÁNI SZABÓ Botond (1999): *A szabadság szent igéi. A tiszántúli református egyházi vezetés és a Debreceni Kollégium 1848–49-ben*. Debrecen.
- GYŐRI L. János (1993): *Kösziklán épült vár. A Debreceni Református Kollégium története, 2. jav. kiadás*. Debrecen.
- GYŐRI L. János (2006): „Egész Magyarországnak és Erdélyiségnek ... világosító lámpása” – *A Debreceni Református Kollégium története*. A Tiszántúli Református Egyházkerület kiadása, Debrecen.
- GYŐRI L. János (szerk.) (2013): *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma (1850–2012) Iskolatörténeti tanulmányok*. A Tiszántúli Református Egyházkerület kiadása, Debrecen.
- IRINYI Károly (2002): *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*. Debrecen.
- JAKUCS István (1937): *A debreceni református kollégium alapítványai*. Debrecen.
- KATONA Gyula (szerk.) (1996): *A békési Szegedi Kis István Református Gimnázium története*. Békés.
- KISS Kálmán (1878): *A Szatmári Reform. Egyházmegye története*. Kecskemét.

- KOVÁCS Ábrahám (2010): *Hitvédelem és egyháziasság: A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával.* (Vallástudományi könyvtár 4.) L' Harmattan Kiadó, Budapest. 229.
- KOVÁCS Ábrahám (2014): Az egyházas kálvinizmus, mint az új ortodoxia folytatása a debreceni teológiai tanárok hitvalló munkásságában. *Theologiai Szemle*, 2014/2. 77–85.
- KUN Béla, Szentpéteri (1941): *Az egyetem alakulás története, a Kollégiummal való kapcsolatok továbbélése az egyetemnek mint egységnek az életében.* Debrecen.
- MUDRÁK József (2010): Szemináriumok, intézetek, klinikák vezetői és szakelőadók a debreceni tudományegyetemen (1914–1950). Református Hittudományi Kar. *Gerundium*, 2010. 1. 1. 123–127.
- NAGY Károly, ifj. (összeáll.) (1939): *A Tiszántúli Református Egyházkerület története II. Egyházközségek adattára.* Debrecen.
- NAGY Sándor (1940): *A Debreceni Kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig.* Debrecen.
- NAGY Sándor – TÖRÖK Tibor – ERDŐS Károly – BESSENYEI Lajos (1943): *A kollégium tagozatai. A gimnázium, a polgári iskola, a tanítóképző-, a lelkészképző- és a tanárképző-intézet.* Debrecen.
- NAGY Sándor (1948): „Szegények iskolája”. *Szociológiai tanulmány a Debreceni Református Kollégium utóbbi száz esztendejéről 1848–1948.* Debrecen.
- NAGY Sándor (1984): A jogi oktatás és szervezete a debreceni Ref. Kollégiumban 1742–1914. In: KOVÁCS Kálmán (szerk.): *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében.* Budapest. 155–190.
- ÖTVÖS László (2002): *A Hajdúvidéki Református Egyházmegye története.* Vámspércs.
- ÖTVÖS László (2012): *Egyetemmé ifjodott kollégium. Rektori pályaképek, székfoglalók.* Debrecen.
- PRUZSINSZKY Pál (1896): *A kisújszállási ev. ref. főgymnasium története.* Mezőtúr.
- RÁCZ István (1995): *Az ország iskolája – A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai.* DRK kiadványa, Debrecen.
- RÁCZ István (1997): *Debreceni deákok. Forrásgyűjtemény.* Debrecen.
- RÁCZ István (1997): *Protestáns patronátus. Debrecen város kegyurasága.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RADICS Kálmán (szerk.) (1997): *Debreceni alapítványok a XX. századból. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai* 28. Debrecen.
- RÁTKAY Károly (1918): *A hajdúszoboszlói partikuláris iskola története.* Debrecen.
- SOLTÉSZ János (1902): *A nagybányai reformált egyházmegye története.* Nagybánya.
- SOÓS Adorján (1930): *A karcagi református reál-gimnázium története.* Értesítő. Karcag.
- SZABADI István (szerk.) (2013): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában.*
- I. A kollégiumi levéltár repertórium a – Diáknevsor 1588–1792 – Iskolán kívül lakók névsora.
- II. Diáknevsor 1792–1850 – Classificatio Generalis (osztályzati sorjegyzékek) 1820–1850.
- SZABÓ József, S. (1926): *A Debreceni Református Kollégium tanárai és kiválóbb növendékei 1549–1925.* Debrecen.
- SZABÓ József, S. (1936): *A ceglédi református iskola története 1545–1936.* Cegléd.
- SZÉKELY József (1996): *A karcagi ev. ref. al-gymnasium története.* Értesítő. Karcag.

- THURY Etele (1908): A debreceni református főiskola törvényei s az ezeket aláírt tanulók névsora. In: THURY Etele (szerk.): *Iskolatörténeti adattár II.* Pápa. 68–466.
- THURZÓ Ferenc (1905): *A nagybányai ev. ref. főiskola története 1547–1755.* Nagybánya.
- TIBORI János (1995): *A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1944–1957.* Debrecen.
- TIBORI János (1998): *A Debreceni Református Lelkészképző Intézet története 1914–1950.* In: uő: *Három tanulmány.* Debrecen. 11–120.
- TÓTH Dezső (1942): *A hevesnagykunsági református egyházmegye múltja I–II.* Debrecen.
- VARGA Zoltán (1967): *A Debreceni Tudományegyetem története I. 1914–1944.* Debrecen.
- VERESS István (1931): *A debreceni református kollégium tanítóképző-intézet története 1855–1930.* Debrecen.
- ZOVÁNYI Jenő (1939): *A Tiszántúli Református Egyházkerület története.* Debrecen.
- ZSIGMOND Ferenc (1937): *A Debreceni Református Kollégium története 1538(?)–1938.* Debrecen.

A Tiszántúli Református Egyházkerület névtárai:

- GYIKÓ János – JAKAB Antal (1835): *A helvét hitvallású tiszántúli Egyházkerület névtára 1835-ik esztendőre.* Debrecen.
- GYIKÓ János – JAKAB Antal (szerk.) (1836): *Egyházi név-tár MDCCCXXXVII. esztendőre. A' helv. vallástételt tartó Tiszántúli Egyházi Kerületből.* Debrecen.
- GYIKÓ János (szerk.) (1843): *A helvét hitvallású tiszántúli Egyházkerület névtára 1843-ik esztendőre.* Debrecen.
- Ezekén kívül még a következő évekre jelentek meg: 1882, 1883, 1903, 1905, 1907, 1909, 1917, 1925.

III. A SÁROSPATAKI REFORMÁTUS KOLLÉGIUMRÓL, A TISZÁNINNENI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLETRŐL ÉS A KERÜLET ISKOLÁIRÓL

- A Tiszáninneni Református Egyházkerület elnöksége (szerk.) (1981): *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára.* Budapest.
- BENKE György – PÓLOS László – SZABÓ Csaba (2005): *Pataki tanáraink (1931–1952).* Sárospatak.
- BENKE Imre (1943): *Abaúji lelkipásztorok.* Kassa.
- BODOR István (1899): *A Rimaszombati Egyesült Protestáns Főgimnázium története.* Rimaszombat.
- DIENES Dénes (1998): *Alsóvadász: egy abaúji község históriája.* Sárospatak.
- DIENES Dénes (1998): *Tanulmányok a Tiszáninneni Református Egyházkerület Történetéből.* Sárospatak.
- DIENES Dénes (2000): *Minthogy immár schola mestert tartunk... Református iskolák Felső-Magyarországon 1596–1672.* Sárospatak.

- DIENES DÉNES (2001): *Sten Anyaszentegyházának emlékeztetire...: Református egyházlátogatás a Borsod-Gömör-Kishonti egyházmegyében 1753–1759, 1764.* Sárospatak.
- DIENES DÉNES (szerk.) (2001): *Megkívántatik a rectorban, hogy légyen kevélység nélkül való... Sárospataki Református Kollégium partikulái, 1773–1820.* Sárospatak.
- DIENES DÉNES (2001): *Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16–17. század.* Budapest.
- DIENES DÉNES (szerk.) (2003): *A Zempléni Református Egyházmegye összeírása, 1782.* Sárospatak.
- DIENES DÉNES (szerk.) (2003): *Református egyházlátogatás a Borsod-Gömör-Kishonti egyházmegyében, 1665, 1668, 1669.* Sárospatak.
- DIENES DÉNES (szerk.) (2008): *A reformáció.* Sárospatak.
- DIENES DÉNES – UGRAI JÁNOS (2009): *A Sárospataki Református Kollégium partikulái.* In: LUKÁCS OLGA – DIENES DÉNES: *A református oktatás a Kárpát medencében 1690–1918.* Kolozsvár.
- DIENES DÉNES (szerk.) (2013): *A felvilágosodás és ami utána következett.* Sárospatak.
- DIENES DÉNES – UGRAI JÁNOS (2013): *A Sárospataki Református Kollégium története.* Sárospatak.
- ELEKES IMRE (szerk.) (1932): *Emlékkönyv a Sárospataki Ref. Főiskola fennállásának a négy-százados ünnepéről.* Sárospatak.
- GULYÁS JÓZSEF (1942): *A sárospataki bölcsészeti akadémia története.* Sárospatak.
- HÖRCSIK RICHÁRD (1996): *A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete 1800–1819.* Sárospatak.
- HÖRCSIK RICHÁRD (1998): *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777.* Sárospatak.
- IVÁN GÉZA (szerk.) (1980): *A Miskolci Ref. Gimnázium Emlék Könyve 1560–1948–1980.* Miskolc.
- KOVÁCS GÁBOR (1885, 1895): *A Miskolci ev. Ref. Főgymnásium története I–II.* Miskolc.
- KÖDÖBÖCZ JÓZSEF (1986): *Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada.* Budapest.
- MARTON JÁNOS (1931): *A sárospataki református főiskola története.* Sárospatak.
- PÁPAY SÁNDOR (szerk.) (1999): *A falak üzenete. Emlékkönyv a miskolci Léway József Református Gimnázium épületének 100 éves évfordulójára.* Miskolc.
- ROMÁN ERNŐ (1926): *Az Alsóborsodi s az ősrégi Borsod-Gömör-Kishonti egyházmegye története.* Miskolc.
- SZOMBATHI JÁNOS (1919): *A sárospataki főiskola története* (GULYÁS JÓZSEF ford.). Sárospatak.
- SZOMBATHY LÁSZLÓ (1919): *Gömör-Kishont vármegye népoktatásának története.* Debrecen.
- TÓTH ANDRÁSNÉ POLÓNYI NÓRA (1990): *A Tiszáninnen Református egyházkerület népiszkolái a reformkorban.* In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XVI. kötet.* Budapest. 113–176.
- UGRAI JÁNOS (2004): *„Kis világunk világos kis tüköre”. Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból.* Debrecen.
- UGRAI JÁNOS (szerk.) (2006): *A Tiszáninnen Református Egyházkerület lelkészei. A kezdetektől a Milleniumig. Adattár. Sárospatak – Tiszaújváros, 2006.* Elérhető: az Egyháztörténeti Szemle honlapján.
- www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tiszaninnen.pdf, utolsó letöltés: 2014. nov. 18.

- UGRAI János (2007): Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninneni Református Egyházkerületben. *Korall*, 30. 158–181.
- UGRAI János (2007): *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium 1793–1830.* Budapest.
- UGRAI János (2007): *Professzorok a „pataki reformkorban”. A Sárospataki Református Kollégium és négy professzora a XIX. század első harmadában.* Budapest.
- UGRAI János (2010): *A pallérozatlanlanság ellenében. Iskolázás a falvakban a polgárosodás hajnalán.* Budapest.
- UGRAI János (2011): Vargabetűk az iskolában. A kétszáz évvel ezelőtti kollégiumi tanulmányok szabályszerűségeiről. *Korall*, 46. 2011. 87–113.
- UGRAI János (2012): *A Sárospataki Református Kollégiumból távozó tógátusdiákok 1783–1871/72.* Sárospatak – Tiszaújváros.
http://www.patakarchiv.hu/wa_files/diaknevsor_patak.pdf, utolsó letöltés: 2014. nov. 18.
- ZSUPÁN László – Bándi Géza (1960): Iskolánk története. In: TOK Miklós – H. KOVÁCS Mihály: *A 400 éves miskolci Földes Ferenc Gimnázium emlékkönyve.* Miskolc. 15–50.

A Tiszáninneni Református Egyházkerület névtárai:

- (1848): *A tiszamelléki helv. hitv. egyházkerület névtára 1848 szököévre. I. évfolyam.* Sárospatak.
- Ezenkívül még a következő évekre jelentek meg: 1853, 1875, 1885, 1886, 1897–1910.

IV. A PÁPAI REFORMÁTUS KOLLÉGIUMRÓL, A DUNÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLETRŐL ÉS A KERÜLET ISKOLÁIRÓL

- BALASSA Benő (1897): *A Veszprémi Református Egyházmegye népoktatásának története a XIX. században.* Csopak.
- BECK Gergely (1935): *A belsősomogyi ref. egyházmegye története I.* Kaposvár.
- BÓDI Ferenc (1943): *A Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium másfél évszázados története I–II.* Kaposvár.
- BONA Gábor (2009): Pápai diákok a 48-as honvédsereg tisztikarában. *Acta Papensia*, 9 1–4. 267–380.
- ÉCSY Ö. Zoltán (1931): *Csurgói Diálalbum.* Budapest–Csurgó.
- HÉJJAS Pál (1894): *A csurgói Evang. Reform. Főgimnázium története. Az államilag segélyezett csurgói Ev. Ref. Főgimnázium értesítője az 1893/94. tanévről.* Csurgó. 1–185.
- HORVÁTH József (1992): *A csurgói Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium és Óvónői Szakközépiskola.* Budapest.
- KÁLMÁN Dezső (1905): *A gyönki ev. ref. gymnasium története 1806–1900.* Szekszárd.
- KIS Ernő (1896): *A dunántúli evangéliumi reformált egyházkerület pápai főiskolájának története 1531–1895.* Pápa.
- KISS József (1879): *Monografiai vázlatok a Barsi ref. esperesség múltja s jelenéről.* Pápa.

- Köblös József (szerk.) (2006): *A Pápai Református Kollégium diákjai 1585–1861*. Pápa.
- Köblös József – Kránitz Zsolt (2009): *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760*. Pápa.
- Köblös József – Kránitz Zsolt: *A Dunántúli Egyházkerületben szolgáló lelkészek 1760–1848 adattára*
http://www.papacollege.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1398&Itemid=83, utolsó letöltés: 2014. november 18.
- Köblös József – Kránitz Zsolt: *A Dunántúli Egyházkerületben szolgáló tanítók 1760–1848 adattára*
http://www.papacollege.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1399&Itemid=84, utolsó letöltés: 2014. november 18.
- Kövy Zsolt (szerk.) (1987): *A Pápai Református Gyűjtemény*. Pápa.
- Kránitz Zsolt (szerk.) (2012): „A késő idők emlékezetében éljenek...” *A Dunántúli Református Egyházkerület lelkési anyakönyvei 1823–1952*. Pápa.
- Kránitz Zsolt (szerk.) (2013): „A késő idők emlékezetében éljenek...” *A Dunántúli Református Egyházkerület lelkési önéletrajzai (1943)*. Pápa.
- Kúr Géza (1993): *A Komáromi Református Egyházmegye*. Pozsony.
- Lampérth Géza (1931): *A pápai református főiskola története 1531–1931*. Pápa.
- Mezei Zsolt (2004): *A Dunántúli Református Egyházkerület statisztikája 1817-ben*. *Acta Papensia*, 4. 3–4. 133–166.
- Pataký László (1992): *Az őrségi református egyházmegye története*. H. n..
- Pongrácz József (összeáll.) (1993): *A Pápai Református Főiskola négy százados ünnepének emlékkönyve*. Pápa.
- Scherer Lajos (1940): *A 350 éves losonci gimnázium vázlatos története*. Losonc.
- Szabó György (1984): Jogi oktatás Pápán. A Pápai Ref. Jogakadémia története 1832–1885. In: Kovács Kálmán (szerk.): *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében*. Budapest. 121–154.
- Szendrey Imre (1994): A Rév-Komáromi Ev. Ref. Főiskola története (1606–1898). *Limes*, 1994/1. 15–30.
- Thury Etele (1904): A pápai református főiskola rektorai és felsőbb tanulói 1752-ig. In: *A Dunántúli ev. ref. egyházkerület Pápai Főiskolájának értesítője 1903/1904*. Pápa. 3–33.
- Thury Etele (1998): *A Dunántúli Református Egyházkerület története I–II*. Pozsony.
- Tóth Endre (1927): *A pápai református egyházmegye története I. Gyülekezetek és lelkészek*. Pápa.
- Tóth Endre (1931): *Mándi Márton István élete*. Pápa.
- Tóth Endre (1940): *A Belsősomogyi Református egyházmegye Mária Terézia korában*. Kaposvár.
- Trócsányi Zsolt (szerk.) (1981): *A pápai kollégium története*. Budapest.
- Tungli Gyula (főszerk.) (1997): *Pápai pedagógus lexikon*. Pápa.

A Dunántúli Református Egyházkerület névtárai:

TÓTH Dániel (szerk.) (1820): Egyházi Almanak a helvétziai vallástételt tartó túl a Dunai főtisztelendő superintendencia megbízásából az 1820-dik esztendőre. Készítette Tóth Dániel. Pest.

TÓTH Dániel (szerk.) (1832): Egyházi Almanak a helvétziai vallástételt tartó túl a Dunai főtisztelendő superintendencia megbízásából az 1833-dik esztendőre. Kiadta Tóth Dániel. Pozsony.

Ezekon kívül a következő évekre jelentek meg:

1850, 1851, 1854, 1863, 1865, 1866, 1869, 1873-1875, 1878-1880, 1882, 1884-1910, 1926, 1928.

V. A DUNAMELLÉKI REFORMÁTUS
EGYHÁZKERÜLETRŐL ÉS A KERÜLET ISKOLÁIRÓL

(1983) *Kálvin téri tanulmányok. Tanulmányok a Budapest Kálvin téri Református Gyülekezet történetéhez.* Budapest.

ÁDÁM Gerzson – JOÓ Imre (1996): *A Nagy-Kőrösi Ev. Ref. Főgymnasium története.* Nagy-kőrös.

BÁLINTNÉ MIKES Katalin (1983): *A kecskeméti Református Jogakadémia évkönyvei. Repertórium Bács-Kiskun megye múltjából VIII.* Kecskemét.

BARTHOS Kálmán (1909): *A Budapesti Református Főgimnázium első félszázada.* Budapest.

DÖMÖTÖR László (szerk.) (1964): *400 éves a Kecskeméti Katona József Gimnázium. A volt Református Kollégium.* Kecskemét.

DRASKÓCZY István (1993): *A Budapesti Református Gimnázium „A Lónyay” 1909–1952.* Budapest.

FARKAS József (1898): *A Pesti Református Egyház 101 éves története.* Kecskemét.

FÖLDVÁRY László (1898): *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez 1518–1780. I–II.* Budapest.

HEGYMEGI KISS Kálmán (1896): *A nagykőrösi és a dunamelléki ev. reform. tanítóképzőintézet monográfiája.* Nagy-kőrös.

ILLYÉS Bálint (1979): *A Kunszentmiklósi gimnázium három évszázada 1679–1979.* Szeged.

KÓSA László (2006): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. I–II.* Budapest.

KOVÁTS Andor (1932): *Emlékkönyv a Kecskeméten működő Egyetemes Református Jogakadémia fennállásának századik évfordulójára 1831–1931.* Kecskemét.

NAGY-SZEDER István (1936): *Kiskunhalas város egyházainak, iskoláinak és közművelődésének története.* Kiskunhalas.

OSVÁTH Ferenc (1939): *A nagykőrösi református tanítóképző-intézet története. Első rész: Az intézet megalapításától a világháborúig (1839–1914).* Nagy-kőrös.

PAPP László – BUCSAY Mihály (1955): *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855–1955.* Budapest.

POLGÁR Mihály (szerk.) (1835): *Egyházi Almanak az MDCCCXXXVI-dik évben. A helv. val. tételt tartó Dunamelléki Egyházkerület részéről szerkesztette: Polgár Mihály. Pest.*

POLGÁR Mihály (szerk.) (1842): *Egyházi Almanak az MDCCCXLII-dik évben. A helv. val. tételt tartó Dunamelléki Egyházkerület részéről szerkesztette: Polgár Mihály. Kecskemét.*

BÁTHORY Gábor (szerk.) (1848): *Egyházi névtár az 1848 évre. A helv. vallástételt követő dunamelléki egyházkerület megbízásából szerkesztette: Báthory Gábor. Kecskemét.*

Ezekén kívül még a következő évekre jelentek meg:

1855, 1856, 1859, 1862, 1867, 1869, 1871, 1873, 1875, 1877, 1879, 1881, 1883, 1893, 1899, 1903, 1905, 1908, 1926.

ALBERT Dávid (2005): *Székelyudvarhely református és katolikus diáksága, 1670–1871*. Szeged.

BERECZ Gyula (1893): *Háromszék vármegye népoktatási intézeteinek története*. Brassó.

BUZOGÁNY Dezső – ÖSZ Sándor Előd (2003): *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere I*. Kolozsvár.

BUZOGÁNY Dezső – KOVÁCS Mária Márta – ÖSZ Sándor Előd – TÓTH Levente (2008–2012): *A történelmi Küüllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere I–IV. 1648–1800*. Kolozsvár.

DOMJÁN István (1898): *A sepsi-szentgyörgyi államilag segélyezett ev. ref. székely Mikó-kollégium története 1859–1895*. Sepsiszentgyörgy.

- DÓSA Dénes (1897): *A szászvárosi ev. ref. Kun kollégium története*. Szászváros.
- GÖNCZI Lajos (1895): *A székelyudvarhelyi ev. ref. collegium múltja és jelene*. Székelyudvarhely.
- GÖRÖG Ferenc (1925): *A szászvárosi ref. Kun kollégium emlékkönyve*. Kolozsvár.
- ILLYÉS Géza (1944): A küllői református egyházmegye papjai a reformáció korától az erdélyi református generális zsinat fennállásáig 1871-ig. *Egyháztörténet*, II. 3–4. 281–333.
- IMREH Barna (1944): Papok, léviták, mesterek a marosi református egyházmegyében a XVII–XIX. században. *Egyháztörténet*, II. 1–2. 137–162.
- JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István (1979): *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest.
- JUHÁSZ István (1947): *A székelyföldi református egyházmegyék*. Kolozsvár.
- KÁDÁR József (1896): *Szolnok-Doboka vármegye nevelés- és oktatásügyének története 1000–1896*. Dész.
- KERTÉSZ József (1929): *Hazajáró lelkek – nagyenyedi képek*. Budapest.
- KISS Ferenc (1873): *A székelyudvarhelyi ev. ref. collégium története*. Székelyudvarhely.
- KISS István (1998): A Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye papjai és tanítói. *Református Szemle*, 1998., 210–222, 304–326.
- KISS István (1999): A Dési Református Egyházmegye történeti névtára. *Református Szemle*, 1999. 142–158, 215–232, 305–319.
- KONCZ József (1896): *A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története*. Marosvásárhely.
- KOZMA Zsolt (szerk.) (1996): *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theológia tanárai 1895–1948*. Kolozsvár.
- LÁSZLÓ Jenő (1944): *A zilahi református Wesselényi-kollégium története*. Budapest.
- LUKINICH Imre (szerk.) (1926): *Nagyenyedi album*. Budapest.
- MAGYAR Vilmos (1914): *A székelyudvarhelyi ref. kollégium*. Budapest.
- NAGY Géza (1995): *A Kolozsvári Református Theológiai fakultás története*. Kolozsvár.
- Ősz Sándor Előd (2006): *A Szászvárosi Református Kollégium diáksága 1669–1848*. Kolozsvár.
- Ősz Sándor Előd (2013): *A Görgényi Református Egyházmegye történeti névtára a kezdetektől 1848-ig*. Budapest.
- PALLÓS Albert (1896): *Marostordavármegye népoktatási intézményeinek története*. Marosvásárhely.
- POKOLY József (1904–1905): *Az erdélyi református egyház története I–V*. Kolozsvár.
- SEBESTYÉN Kálmán (1993): *A Kolozs-Kalotai (Kalotaszegi) Református Egyházmegye népoktatásának adattára a XV. századtól 1900-ig*. Budapest.
- SZATHMÁRY Károly, P. (1868): *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-Főtanoda története*. Nagyenyed.
- TONK Sándor (1994): *A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*. Szeged.
- TÓTH Levente (2013): *A Sepsi Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig*. Budapest.
- TÖRÖK István (1905): *A kolozsvári ev. ref. collegium története I–III*. Kolozsvár.
- TÖRÖK István (1906): A kolozsvári collegium tanulóinak névsora. In: *A kolozsvári ev. ref. collegium értesítője az 1905/1906. tanévről. Függelék*. Kolozsvár. 1–94.

Az Erdélyi Református Egyházkerület névtárai:

Az erdélyi református anyaszentegyház Névkönyve. Kolozsvár, 1858–1871.

Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. Kolozsvár, 1872–1894

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület névkönyve az 1895–1904-ik évre. Kolozsvár, 1895–1906.

TÖRTÉNETI ELITKUTATÁSOK – HISTORICAL ELITE RESEARCH

9

AZ ELTE TÁTK TÖRTÉNETI SZOCIOLÓGIA TANSZÉK ÉS
A PROZOPOGRÁFIAI ÉS CSALÁDTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT
SOROZATA

SOROZATSZERKESZTŐ
KOVÁCS I. GÁBOR

A sorozatban megjelent kötetek:

- (1990): Elit-bibliográfia 2. kötet. Külföldi szakirodalom (1959–1989). Budapest.
- (1991): Elit-bibliográfia 1/a kötet. Klasszikus teoretikusok (magyar és angol nyelvű tárgymutatóval). Budapest.
- (1992): Elit-bibliográfia 1/b kötet. Neo-elitista irányzatok (magyar és angol nyelvű tárgymutatóval). Budapest.
- VIDA István – VÖRÖS Vince (1991): *A Független Kisgazdapárt képviselői 1944–1949 (Életrajzi lexikon)*. Budapest.
- GERGELY Jenő (1992): : *A katolikus elit Magyarországon (1919–1945)*. Budapest.
- HORVÁTH Barna (1993): *Forradalom és alkotmány (önéletrajz)* (Nagy Endre ford., jegyzetekkel ellátta Zsidai Ágnes). Budapest.
- LENGYEL György (1993): *A multipozicionális gazdasági elit Magyarországon a két világháború között*. Budapest.
- KOVÁCS I. Gábor (szerk.) (2012): *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. Összeállította: Kovács I. Gábor, Kiss Zsuzsanna, Takács Árpád. Budapest.